

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

Магомедов Андрій Омарович

УДК 94:327(477)(1-622НАТО)(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНА І НАТО В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ 90-Х РР. ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ**

07.00.01 – Історія України

07 Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А. О. Магомедов

Науковий керівник:
Коцур Віталій Вікторович,
доктор історичних наук, доцент

Переяслав – 2021

АНОТАЦІЯ

Магомедов А.О. «Україна і НАТО в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.». – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – «Історія України». – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав, 2020.

У дисертаційному дослідженні Україна і НАТО в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст. розглядається становлення взаємовідносин України й НАТО на тлі зовнішньополітичних впливів держав-сусідів та геополітичних викликів початку нового тисячоліття. До основних проблемно-змістових блоків дослідження належать суспільно-політичні трансформації в Україні 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст. та їх вплив на відносини Україна-НАТО; формування відносин Україна-НАТО в умовах зовнішньополітичних викликів 1991-2020 рр.; основні напрямки і форми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору; міжнародні військові навчання країн-членів НАТО за участю підрозділів Збройних сил України; залучення українських військових до проведення міжнародних миротворчих операцій Альянсу та участь НАТО в реформуванні українського безпекового сектору і перспективи членства України в Альянсі.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків, обумовлених поставленими дослідницькими завданнями.

Важливим контентним складником є актуальність і наукова новизна, практичне і теоретичне значення, мета, завдання, об'єкт і предмет

дослідження. Водночас окреслено хронологічні і територіальні межі, методологію наукового пошуку.

Критичний аналіз сучасної історіографії з досліджуваної проблеми указує як на її актуальність під кутом зору модерних суспільно-політичних процесів, так і для прогнозування подальшого політичного розвитку країни. Відзначимо, що інтерес до досліджуваної проблематики серед українських та закордонних науково-експертних кіл невинно зростає у міру поглиблення співпраці України з НАТО. Науковий дискурс навколо окресленої теми охоплює українських, західноєвропейських, американських та російських учених, котрі відслідковують внутрішньо і зовнішньополітичні аспекти безпеки.

У дисертації всебічно розкрито джерельну базу дослідження, що дає змогу комплексно відслідкувати і системазувати комплекс фактів, подій і процесів, які розкривають сутність взаємовідносин Україна – НАТО

Автор охарактеризував основні принципи та методи дослідження, зокрема, методи історизму, об'єктивності, аксіологічності, всебічності (багатофакторності), альтернативності, соціального підходу та використання широкого комплексу як загальнонаукових, так і спеціально-наукових або конкретно-наукових методів.

Наукове дослідження базується на широкому комплексі джерел, критичне опрацювання яких з урахуванням сучасного методологічного підходу дало змогу забезпечити емпіричне підґрунтя для наукового пошуку, формулювання відповідних висновків та узагальнень.

У роботі аналізуються внутрішньополітичні трансформації в Україні й зовнішньополітичні виклики наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, які мали визначний вплив на становлення відносин України з НАТО, а також головні напрямки її співробітництва з Альянсом.

Аналіз суспільно-політичних трансформацій в Україні засвідчив, що на початковому етапі євроатлантичне співробітництво з Україною було

започатковане як реакція на потенційно нестабільний і конфліктний регіон зі значною часткою ядерної зброї. Поступово Україна стала одним із важливих партнерів Альянсу. Водночас серйозною перешкодою у процесі налагодження конструктивного діалогу України й НАТО було складне соціально-економічне, політичне та геополітичне становище України, в якому вона опинилась після розпаду СРСР.

У роботі проаналізовано зовнішньополітичні виклики безпеці України в досліджуваній період. З'ясовано, що однією з перших країн, яка заявила про свої територіальні претензії щодо України була Російська Федерація, яка не мала наміру втрачати контроль над країнами пострадянського простору. Відразу після проголошення Україною незалежності (1991 р.) в риторичі російських політичних кіл ставився під сумнів суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Згодом ця позиція РФ доповнилася дипломатичною агресією щодо України, яка до того ж підсилювалася військовими (Чорноморський флот), гуманітарними (нав'язування Україні подвійного громадянства та експертів з написання підручників з історії України, спекуляції довкола «утисків» російськомовних), економічними (торгівельні війни) та енергетичними (газові війни) аспектами, які слугували потужним підливним механізмом всередині української держави. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр., у зв'язку з закріпленням євроатлантичного курсу України, російський політичний тиск був підсилений територіальними претензіями (о. Тузла), створенням в Україні лояльних до Росії політичних партій, диверсійно-розвідувальних груп, посиленням домінування у фінансовій, економічній, енергетичній, інформаційній, культурній, релігійній та мовній сферах, яка доповнювалася галопуючою русифікацією України. У подальшому усі ці чинники стали суттєвою перешкодою на шляху руху України до НАТО та полегшили реалізацію російських агресивних намірів у 2014 р. Окрім РФ, на початку 1990-х рр. і фактично до 2004 р. існувала висока імовірність

ескалації румунсько-українських відносин, спричинена територіальними претензіями Румунії. Навіть після того як Румунія у 2004 р. вступила до НАТО, відносини між сторонами залишалися прохолодними через румунізацію українських прикордонних областей, зокрема Чернівецької. Доповнювалась палітра зовнішньополітичних викликів у досліджуваний період й періодичним ускладненням відносин з Угорщиною через її наміри встановити контроль над українським Закарпаттям, а також Польщею, шовіністичні кола якої час від часу провокували дипломатичні конфлікти, пов'язані з історичною пам'яттю.

З'ясовано, що становлення взаємовідносин України й НАТО протікало в умовах як прихованих, так і відкритих зовнішньополітичних викликів, які прямо чи опосередковано впливали на євроатлантичні прагнення України.

Окрему увагу акцентовано на тому, що співробітництво України й НАТО здійснюється у багатьох напрямках. Серед них особливе місце відводиться співпраці у військовій сфері, яка зосереджена здебільшого на питаннях консультування реформ у оборонній сфері України, організації та проведенні міжнародних військових навчань і міжнародних операцій з підтримання миру під егідою НАТО. Інші напрями співробітництва охоплюють цивільну сферу, яка представлена широким спектром взаємовідносин, зокрема, в гуманітарному, освітньому, науково-технічному та економічному напрямках.

У роботі розкривається участь українських військових у міжнародних багатонаціональних навчаннях та міжнародних миротворчих операціях під егідою НАТО. Участь Альянсу у реформуванні оборонної сфери України.

Визначено, що Україна є постійним учасником міжнародних багатонаціональних навчань, в яких вона бере участь з 1994 р. Українські військові проходять навчання як на території України, так і поза її межами. На геополітичному рівні Росія розглядає ці навчання, як посягання на її

сферу впливу. Водночас під кутом зору українських інтересів українсько-натовські та українсько-американські навчання є важливим запобіжником повномасштабної російської агресії щодо України.

З'ясовано, що упродовж 90-х рр. XX ст. – на початку XXI століття українські військові взяли участь у чотирьох найбільших військових операціях з підтримання та примусу до миру, які проходили під егідою НАТО, або ж за її активної участі – у Боснії та Герцеговині, Косово, Афганістані та Іраку. Ці миротворчі операції, за участі українських військових, передбачали виконання військово-цивільних обов'язків в зоні конфлікту, а не бойових задач.

Встановлено, що початок російсько-української гібридної війни у 2014 р. наклав свій відбиток на участь України у міжнародних військових навчаннях. У зв'язку зі складною воєнно-політичною ситуацією навколо держави частину навчань було скасовано, проте з часом вони були відновлені, особливо з країнами-членами НАТО. Водночас для підрозділів Збройних Сил України ці навчання набули суто прагматичного змісту, а їх головною спрямованістю стало підвищення бойових спроможностей українських підрозділів та рівня їх оперативної сумісності зі збройними силами держав-членів НАТО. До того ж більшість сучасних українсько-натовських навчань виконують функцію зі стримування подальшої російської агресії в регіоні.

У дослідження акцентовано на тому, що упродовж більш ніж двадцяти років НАТО надає Україні як консультативну, так і практичну підтримку з метою якісного реформування українського безпекового сектору. Головна увага Альянсом була приділена насамперед виробленню рекомендацій та надання практичної підтримки щодо оптимізації й модернізації ЗСУ та оборонних потужностей України, а також щодо встановлення демократичного контролю над військовою сферою. Однак, через складну суспільно-політичну ситуацію, яка складалась в Україні в

досліджуваний період та відсутність політичної волі у керівництва України, не вдалося здійснити якісні перетворення в цій галузі. Лише після російської агресії в 2014 р. Україна розпочала конструктивний процес реформування свого безпекового сектора, наслідком якого стали якісні зміни в озброєнні і забезпеченні військових підрозділів.

Особливий акцент у дисертації зроблено на тому, що російська агресія, проти України в 2014 р. показала реальний стан українського оборонного сектора, який виявився абсолютно занедбаним і практично знищеним. Але навіть в умовах тотальної розрухи українське суспільство й політичне керівництво держави змогло зупинити наступ російської агресії та розпочати системні кроки по впровадженню оборонної реформи згідно принципів і стандартів НАТО, логічним завершенням якого має стати набуття Україною членства в Альянсі.

У дослідженні в логічній послідовності проаналізовано увесь спектр започаткування та розвитку співробітництва України з НАТО. Особливу увагу приділено аналізу внутрішньо та зовнішньополітичних викликів безпеці України упродовж досліджуваного періоду, які на певному історичному етапі її розвитку були недооцінені або навіть проігноровані українським політичним керівництвом. Переосмислено роль та значення міжнародних багатонаціональних військових навчань під егідою НАТО, які є потужним стримуючим фактором, особливо в умовах російсько-українського конфлікту. З урахуванням критичного підходу охарактеризовано внесок українських військових у проведення міжнародних миротворчих операцій, які часто ставали предметом надмірних політичних спекуляцій та перебільшень з боку різних політичних сил і груп, у тому числі проросійських. Виявлено внесок Альянсу у реалізацію оборонної реформи в Україні та прорахунки, яких припустилась українська влада у процесі будівництва воєнної організації держави.

У роботі виокремлено потенційні загрози євроатлантичній інтеграції України з боку Російської Федерації, зокрема, використання медіаресурсів проросійського контенту, культивування релігійної нетерпимості серед вірян Української православної церкви (Московський патріархат), присутність в українському політикумі російських політичних сил, дестабілізуюча економічна експансія російських фінансово-промислових груп в реальному секторі економіки України та ін..

Спостерігається небажання окремих країн НАТО (Німеччина, Угорщина, Чехія) псувати відносини з Росією у зв'язку з потенційними небезпеками їх економічному благополуччю через можливу втрату доступу на російські ринки сировини, робочої сили та збуту товарів.

Залишається відкритим питання чітких перспектив вступу України до Організації Північноатлантичного договору на тлі постійного удосконалення військово-політичної організації країн-членів Альянсу та тотального відставання в цьому плані Української держави. Залишається розбалансованою стара пострадянська система соціальних стандартів та економічного розвитку, а нова, яка б відповідає стандартам євроатлантичного співробітництва ще не створена.

Усі ці виклики ХХІ ст. підтверджують важливість зміцнення національної безпеки і оборони України та її повноцінної інтеграції в НАТО.

Ключові слова: Україна, НАТО, суспільно-політичні трансформації, зовнішньополітичні загрози, територіальні претензії, співробітництво, міжнародні військові навчання, миротворчі операції, оборонна реформа, План дій щодо членства в НАТО.

ANNOTATION

Magomedov A.A. Ukraine and NATO in the context of socio-political transformations of the 1990s. - XXI c. - manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences on the specialty 07.00.01 - Ukrainian History. - «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hrygorii Skovoroda State Pedagogical University», 2021.

The dissertation study of Ukraine and NATO in the context of socio-political transformations of the 1990s. - The dissertation study of Ukraine and NATO in the context of socio-political transformations of the 1990s and early 21st century examines the formation of mutual relations between Ukraine and NATO against the background of foreign policy actions of neighbouring states and geopolitical challenges of the beginning of the new millennium.

The key problem-solving blocks of the study include socio-political transformations in Ukraine in the 1990s of the twentieth century. - The main problem and content blocks of the research include social and political transformations in Ukraine in the 1990s of the XXI century and their effect on Ukraine-NATO relations, the development of Ukraine-NATO relations in the conditions of 1991-2020 foreign policy challenges; the key directions and forms of Ukraine's cooperation with the North Atlantic Treaty Organization; International military exercises of NATO member states involving Ukrainian Armed Forces units; the involvement of the Ukrainian military in NATO's international peacekeeping operations and NATO's involvement in the reform of the Ukrainian security sector and Ukraine's membership prospects in the Alliance.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and annexes, conditioned by the research objectives set.

An important content part is the relevance and scientific novelty, practical and theoretical importance, purpose, objectives, object and subject of the

research. At the same time, the chronological and territorial boundaries and the methodology of scientific research are outlined.

Critical analysis of modern historiography on the problem under study indicates both its relevance in terms of modern socio-political processes and for forecasting further political development of the country. It should be noted that the interest in the study of the issue among Ukrainian and foreign scientific and expert circles has been steadily growing as Ukraine's cooperation with NATO has deepened. The scientific discourse around the outlined topic includes Ukrainian, Western European, American and Russian scholars, tracing internal and foreign policy aspects of security.

The thesis comprehensively reveals the springboard of the study, allows to comprehensively track and systematize the complex of facts, events and processes that reveal the essence of the Ukraine-NATO relationship

The author described the basic principles and methods of research, in particular, methods of historicism, objectivity, axiology, comprehensiveness (multifactor), alternativeness, social approach and the use of a wide complex of both general scientific and special scientific or specific methods.

The scientific research is based on a wide range of sources, the critical examination of which, taking into account the modern methodological approach, provided an empirical basis for scientific research, the formulation of relevant conclusions and generalisations.

The research analyzes internal political transformations in Ukraine and foreign policy challenges in the late twentieth and early twenty-first centuries, which had a decisive influence on the formation of Ukraine's relations with NATO, as well as the main directions of its cooperation with the Alliance.

Analysis of Ukraine's socio-political transformation showed that, at the initial stage, Euro-Atlantic cooperation with Ukraine was initiated as a response to a potentially unstable and conflict-prone region with a significant nuclear dimension. Eventually, Ukraine emerged as one of the alliance's important

partners. At the same time, a serious obstacle in the process of establishing a constructive dialogue between Ukraine and NATO was the difficult socio-economic, political and geopolitical situation in which Ukraine found itself after the collapse of the USSR.

The paper analyses the foreign policy challenges to Ukraine's security during the period under study. It is stated that one of the first countries to assert its territorial claims against Ukraine was the Russian Federation, which had no intention of losing control over the post-Soviet countries. Immediately after Ukraine's declaration of independence (1991), the rhetoric of Russian political circles questioned Ukraine's sovereignty over Crimea and the Odessa region. Subsequently, this Russian position was complemented by diplomatic aggression on Ukraine, which was further reinforced by military (the Black Sea Fleet), humanitarian (the imposition of dual citizenship on Ukraine and experts in writing Ukrainian history textbooks, speculation about "oppression" of Russian speakers), economic (trade wars) and energy (gas wars) aspects, which served as a powerful explosive mechanism inside the Ukrainian state. In the late 1990s and early 2000s, due to the consolidation of Ukraine's Euro-Atlantic course, Russian political pressure was reinforced by territorial claims (Tuzla Island), the establishment in Ukraine of political parties loyal to Russia, subversive and reconnaissance groups, and increased dominance in financial, economic, energy, information, cultural, religious and linguistic spheres, which was supplemented by the galloping Russification of Ukraine. Subsequently, all these factors became a significant obstacle to Ukraine's movement towards NATO and facilitated the realization of Russian aggressive intentions in 2014. Apart from the Russian Federation, in the early 1990s and in fact until 2004. There was a high probability of an escalation in Romanian-Ukrainian relations caused by Romania's territorial claims. Even after Romania's accession to NATO in 2004. joined NATO in 2004, the relations between the parties remained cool through the romanization of the Ukrainian border regions, in particular Chernivtsi. The palette of foreign policy

challenges during the period under study was complemented by periodic complications of relations with Hungary due to its intention to establish control over Ukrainian Transcarpathia, as well as Poland, whose chauvinistic circles occasionally provoked diplomatic conflicts related to historical memories.

It was found out that the formation of relations between Ukraine and NATO took place in the context of both hidden and open foreign policy challenges that directly or indirectly influenced Ukraine's Euro-Atlantic aspirations.

Particular attention is paid to the fact that Ukraine and NATO cooperate in many directions. Among them, a special place is given to cooperation in the military sphere, which focuses mainly on advising reforms in Ukraine's defence sector, organizing and conducting international military exercises and international peacekeeping operations under the auspices of NATO. Other areas of cooperation cover the civilian sphere, which is represented by a wide range of relations, in particular in humanitarian, educational, scientific and technical and economic areas.

The research paper reveals the participation of the Ukrainian military in international multinational exercises and international peacekeeping operations under the auspices of NATO. The participation of the Alliance in reforming Ukraine's defence system.

It is determined that Ukraine is a permanent participant in international multinational exercises, in which it has participated since 1994. The Ukrainian military is trained both on Ukrainian territory and abroad. On a geopolitical level, Russia views these exercises as an encroachment on its sphere of influence. At the same time, from the point of view of Ukrainian interests, the Ukrainian-NATO and Ukrainian-American exercises are an important safeguard against full-scale Russian aggression against Ukraine.

It has been established that throughout the 1990s and early 21st century the Ukrainian military took part in four major military peacekeeping operations under

NATO auspices or with NATO's active participation - in Bosnia and Herzegovina and Ukraine. - Throughout the 1990s and into the early 21st century, the Ukrainian military took part in four major military peacekeeping and peace enforcement operations under NATO auspices or with its active participation - in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Afghanistan and Iraq. These peacekeeping operations, with the participation of the Ukrainian military, involved civil-military responsibilities in the conflict zone rather than fighting tasks.

It has been determined that the start of the Russian-Ukrainian hybrid war in 2014 had an impact on Ukraine's participation in international military exercises. Due to the difficult politico-military situation around the state, some of the exercises were cancelled, but over time they were restored, especially with NATO member states.

At the same time, for units of the Ukrainian Armed Forces, these exercises have acquired a purely pragmatic content, and their main focus has been to improve the combat capabilities of Ukrainian units and the level of their interoperability with the armed forces of NATO member states. In addition, most current Ukrainian-NATO exercises serve the function of deterring further Russian aggression in the region.

The study focuses on the fact that for more than two decades NATO has provided Ukraine with both advisory and practical support for the qualitative reform of the Ukrainian security sector. NATO's primary focus has been to provide recommendations and practical support to optimise and modernise Ukraine's AFU and defence capabilities, and to establish democratic control over the military sphere. However, due to the difficult socio-political situation in Ukraine during the period under study and the lack of political will of the Ukrainian leadership, it was not possible to implement qualitative changes in this area. It was not until after the Russian aggression in 2014 that Ukraine embarked on a constructive process of reforming its security sector. Ukraine embarked on

a constructive process of reforming its security sector, which resulted in qualitative changes in the weaponry and supply of military units.

The thesis emphasises that the Russian aggression against Ukraine in 2014 showed the real state of the Ukrainian defence sector, which had been completely neglected and almost destroyed. It showed the real state of the Ukrainian defence sector, which turned out to be completely neglected and practically destroyed. But even in the face of total devastation, Ukrainian society and political leadership were able to halt the Russian aggression and begin systematic steps towards defence reform in line with NATO principles and standards, the logical conclusion of which should be Ukraine's membership in the Alliance.

The study analyzes in a logical sequence the whole spectrum of the beginning and development of Ukraine's cooperation with NATO. A particular attention is paid to the analysis of internal and foreign policy challenges to Ukraine's security during the period under study, which at a certain historical stage of its development were unappreciated or even ignored by the Ukrainian political leadership. The role and significance of international multinational military exercises under NATO auspices, a powerful deterrent, especially in the context of the Russian-Ukrainian conflict, is rethought. Taking a critical approach, the contribution of the Ukrainian military to international peacekeeping operations has been characterised, often the subject of excessive political speculation and exaggeration by various political forces and groups, including pro-Russian ones. The contribution of the Alliance to the implementation of defence reform in Ukraine and the missteps made by the Ukrainian authorities in the process of building the state's military organisation have been highlighted.

The paper identifies potential threats to Ukraine's Euro-Atlantic integration from the Russian Federation, in particular the use of media resources with pro-Russian content, the cultivation of religious intolerance among believers of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate), the presence of Russian political forces in Ukrainian politics, the destabilising economic expansion of

Russian economic and financial industrial groups in the Ukrainian economy sector, etc.

There is a reluctance on the part of some NATO countries (Germany, Hungary, the Czech Republic) to spoil relations with Russia due to potential threats to their economic well-being through the possible loss of access to Russian markets for raw materials, labour and trade.

The question of bright prospects for Ukraine's accession to the North Atlantic Treaty Organization remains open against the background of continuous improvement in the military and political organization of member countries and the total lag of the Ukrainian state in this respect. The old ex-Soviet system of social standards and economic development remains unbalanced, and a new one that meets the standards of Euro-Atlantic cooperation has yet to be established.

All these challenges of the 21st century. confirm the necessity of strengthening Ukraine's national security and defence and its full integration into NATO.

Key words: Ukraine, NATO, socio-political transformation, foreign policy threats, territorial claims, cooperation, international military exercises, peacekeeping operations, military reform, NATO Membership Action Plan.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, визначених МОН України

1. Магомедов А.О. Політична взаємодія на шляху євроінтеграційних прагнень України та підтримка НАТО необхідних для цього реформ. / Література та культура Полісся. Вип. 94. Серія «Історичні науки». № 11 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 83-94 с.

2. Магомедов Андрій. Міжнародні військові навчання країн-членів НАТО за участю підрозділів Збройних сил України та програми Альянсу з підтримки миру в Україні. / Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 1 (15) [ред.колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2019. 37-44 с.

3. Магомедов А.О. Започаткування міжнародної кооперації на рівні «Україна – НАТО», історія, головні напрями та перспективні сфери розвитку партнерських відносин. / Література та культура Полісся. Вип. 99. Серія «Історичні Лб4 науки». № 11 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 87-96 с.

4. Магомедов Андрій. Становлення відносин Україна – НАТО в умовах зовнішньополітичних викликів безпеці України: 1990–і рр. / Соціум. Документ. Комунікація Серія «Історичні науки». Вип. 10. Переяслав-Хмельницький, 2020. 360-392 с.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних

5. Magomedov Andrii. The main directions of economic cooperation between Ukraine and NATO in the 21st century/ Three Seas Economic Journal. Volume 1. Number 3. – Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2020, P. 66-72

Публікації, які додатково висвітлюють наукові результати

6. Лепявко С.А., Магомедов А.О. Започаткування процесу співпраці на рівні «Україна-НАТО», його головні напрями та перспективні сфери розвитку партнерських відносин. / Науковий журнал. «Молодий вчений». № 6 (58) червень, 2018 р. 55-60 с.

7. Лепявко С.А., Магомедов А.О. Співробітництво у військовій сфері, як приклад практичної взаємодії на рівні «Україна-НАТО» в площині реальних військових загроз. / Науковий журнал. «Молодий вчений». № 6 (58) червень, 2018 р. 60-64 с.

Матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій

8. Магомедов Андрій. Взаємовідносини України і НАТО у російському науковому дискурсі / Етнічність. Націоналізм. Глобалізм: матер. міжнар. наук.-практ. онлайн конф. Переяслав (Україна) : Домбровська Я.М. 2020. 58-65 с.

9. Магомедов Андрій. Економічна сфера співпраці України з НАТО (1992-2019) / Реформування процесів публічного управління в сфері освіти та науки України у глобалізаційному та інформаційному суспільстві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 жовтня 2020 року) / за заг. ред. О.І. Пархоменко-Куцевіл. Переяслав, 2020. 123 - 132 с.

10. Магомедов Андрій. Гуманітарний вимір співробітництва України з НАТО / Наукові горизонти: зб. наук. праць / голов. ред. В.П.

Коцур; уклад. О.О. Луцик, НЗ4 Матеріали ІХ Всеукраїн. наук.-практич. конф. молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених» (26-27 листопада 2020 р.). Вип. ІХ. Переяслав (Київ. обл.), 2020. 28-31с.

11. Коцур В.В, Магомедов А.О. Суспільно-політичні трансформації в Україні 90-х рр. ХХ ст. та їх вплив на відносини Україна-НАТО. Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference «Trends and directions of development of scientific approaches and prospects of integration of Internet technologies into society» (February 23-26, 2021), Stockholm, Sweden. P 186-189.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ I. НАУКОВА РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ТА СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....	27
1.1. Історіографія взаємовідносин України і Північноатлантичного альянсу.....	27
1.2. Джерельна база дослідження.....	49
1.3. Методологія наукового пошуку.....	60
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ, ГОЛОВНІ НАПРЯМИ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ І НАТО.....	70
2.1. Суспільно-політичні трансформації в Україні 90-х років ХХ – початку ХХІ століть та їхній вплив на відносини Україна–НАТО.....	70
2.2. Відносин Україна–НАТО в умовах зовнішньополітичних викликів: 1991–2020 роки.....	90
2.3. Основні напрямки і форми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору.....	110
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ І НАТО В 1991–2020 роках.....	131
3.1. Міжнародні військові навчання країн-членів НАТО за участю підрозділів Збройних Сил України.....	131
3.2. Українські військові у міжнародних операціях Альянсу.....	151
3.3. Участь НАТО в реформуванні українського оборонного сектору і перспективи членства України в Організації.....	168
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	210
ДОДАТКИ.....	329

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї

ЗСУ – Збройні Сили України

ІПП – Індивідуальна програма партнерства

КУН – Комісія Україна–НАТО

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

НРУ – Народний Рух України

ПДЧ – План дій щодо членства в НАТО

ПЗМ – Партнерство заради миру

РНБО – Рада національної безпеки і оборони України

РНП – Річна національна програма співробітництва Україна–НАТО

РПАС – Рада Північноатлантичного співробітництва

РПП – Робоча програма партнерства

СБУ – Служба безпеки України

СРГ – Спільна робоча група

ССО – Сили спеціальних операцій

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади

України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

України

ЦІДН – Центр інформації та документації НАТО

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сучасних викликів, коли Російська Федерація веде проти України неоголошену гібридну війну, питання національної безпеки має першочергове значення. За таких обставин особливо актуальним є пошук надійних союзників і партнерів, які здатні всіляко підтримати Україну в її прагненні забезпечити територіальну цілісність, відновити контроль на тимчасово окупованих територіях.

Однією з систем регіональної колективної безпеки, яка відгукнулася на заклик України підтримати її територіальний і політичний суверенітет у 2014 р. є Організація Північноатлантичного договору, або ж НАТО, з якою Україна має давні партнерські відносини. З перших днів російсько-українського протистояння керівництво Альянсу засудило агресивні дії РФ та закликала відмовитись від територіальних претензій щодо України. Оскільки Росія не визнає своєї причетності до розпалювання гібридного конфлікту, в Альянсі вдалися до практичних кроків умиротворення агресора. Зокрема, країни-учасниці Північноатлантичного договору у 2016 р. прийняли рішення надати Україні комплексний пакет матеріально-технічної й практичної допомоги та збільшили свою політичну й військову присутність у цьому регіоні.

Примітно, що завдяки зваженій державній політиці та за підтримки західноєвропейських й американських союзників Україна за короткий час змогла відродити свою обороноздатність та локалізувати вогнища напруги на Сході України. Водночас подальші агресивні дії Кремля доводять, що Україні складно відновити свою територіальну цілість без приєднання до однієї з найпотужніших систем колективної безпеки – НАТО.

Усі ці чинники спонукають нас переосмислити історичні передумови започаткування й трансформації відносин Україна – НАТО, котрі формувалися в умовах внутрішньо- та зовнішньополітичних викликів і

загроз кінця 1990-х – перших десятиліть 2000-х рр.; висвітлити усю палітру здобутків і перешкод, які стояли на шляху інтеграції України в НАТО та виробити низку рекомендацій органам влади, які можуть прискорити процес вступу України в НАТО.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за темою: «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні ХХ – початку ХХІ» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дослідження полягає у вивченні започаткування та розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ століття; хронологічному відтворенні розвитку основних напрямків співробітництва між сторонами; об'єктивній оцінці здобутків у результаті спільної діяльності; висвітленні внутрішніх та зовнішніх перешкод, які стояли на шляху євроатлантичної інтеграції України; характеристиці місця і ролі НАТО у функціонуванні національної безпеки України.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- визначити ступінь розробленості теми у вітчизняній та закордонній історіографії;
- прослідкувати вплив суспільно-політичних трансформацій в Україні наприкінці ХХ ст. – поч. ХХІ ст. на відносини Україна-НАТО;
- з'ясувати зовнішньополітичні чинники впливу на формування відносин Україна-НАТО у 1991-2020 рр.;
- проаналізувати основні напрямки й форми співробітництва України з Альянсом;

- охарактеризувати міжнародні військові навчання країн-членів НАТО за участю підрозділів Збройних сил України;
- розкрити практичну сторону участі українських військових у міжнародних миротворчих операціях Альянсу;
- виявити специфіку реформування українського безпекового сектора в контексті співробітництва з НАТО;
- окреслити перспективи членства України в організації.

Об’єкт дослідження – взаємовідносини України й НАТО у 1990-х – перших десятиліттях XXI століття.

Предмет дослідження – процес становлення і розвитку взаємовідносин України й НАТО в умовах суспільно-політичних трансформацій наприкінці XX – перших десятиліттях XXI ст.; формування і реалізація основних напрямків взаємодії в умовах внутрішньо- та зовнішньополітичних викликів та їх вплив на реформування українського безпекового сектору.

Хронологічні рамки охоплюють початок 1990-х та перші десятиліття 2000-х рр. – час здобуття Україною незалежності та активізації міжнародної політики з питань запобігання розповсюдженню ядерної зброї, денуклеаризації України; прийняття низки внутрішньодержавних і міжнародних нормативних актів по започаткуванню і розвитку відносин Україна – НАТО; період спроб України вступити до Альянсу і зовнішньополітичних чинників уповільнення євроатлантичних кроків України; час початку російсько-української війни і започаткування нового етапу взаємовідносин Україна – НАТО.

Територіальні межі дослідження окреслені кордонами України кінця XX – початку XXI ст. Водночас дослідження виходить за територіальні межі України, у зв’язку з участю українських військових в міжнародних багатонаціональних навчаннях, міжнародних миротворчих операціях та дипломатичною діяльністю.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному дослідженні на засадах міждисциплінарного підходу процесу зародження і подальшого розвитку відносин Україна – НАТО в контексті суспільно-політичних трансформацій наприкінці ХХ – у перші десятиліття ХХІ століття з урахуванням зовнішньополітичних викликів національній безпеці України.

Уперше:

- в хронологічному порядку систематизовано комплекс фактів, подій і процесів, які розкривають сутність взаємовідносин Україна – НАТО;
- з'ясовано ступінь впливу суспільно-політичних трансформацій в незалежній Україні на процес євроатлантичної інтеграції;
- показано роль зовнішніх чинників у формуванні зовнішньополітичного вектора України;
- виявлено ставлення представників різних політичних сил і суспільних груп до євроатлантичної інтеграції;

Уточнено:

- перебіг окремих подій і суспільно-політичних явищ з досліджуваної теми;
- особливості участі українських військових у миротворчих операціях Альянсу;
- основні напрямки та механізми роботи України з Організацією Північноатлантичного договору ;
- сутнісну характеристику реформування українського безпекового сектора за міжнародними стандартами;
- на основі введених до наукового обігу нових документів та інформаційних матеріалів набули подальшого розвитку оціночні положення про причини уповільнення євроатлантичної інтеграції України; формування внутрішньо та зовнішньополітичних чинників стримування

євроатлантичної інтеграції; уявлення про стан реформування національного безпекового сектора в Україні і вплив НАТО на перебіг та урегулювання російсько-українського конфлікту.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що дослідження може бути використане керівництвом Альянсу для подальшого просування публічної дипломатії НАТО в Україні; вищим політичним керівництвом України для удосконалення стратегії євроатлантичної інтеграції; науковцями та освітянами для формування навчально-методичних комплексів й освітніх компонентів із зазначеної теми; широкими верствами суспільства для неупередженого уявлення про сутність і структуру НАТО та особливостей його співробітництва з Україною.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати, узагальнення, висновки та рекомендації здобуті автором самостійно. Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорено на засіданні кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», а також оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах: Міжнародній науково-практичній конференції «Етнічність. Націоналізм. Глобалізм» (м. Переяслав, 18–19 травня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування процесів публічного управління в сфері освіти та науки України у глобалізаційному та інформаційному суспільстві» (м. Переяслав, 30 жовтня 2020 р.); ІХ Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених» (м. Переяслав, 26-27 листопада 2020 р.); VI Міжнародній науковій конференції з фундаментальних наук, мистецтва, бізнесу та освіти, інтернет-технологій і

суспільства «Trends and directions of development of scientific approaches and prospects of integration of Internet technologies into society» (м. Стокгольм, Швеція, 23 – 26 лютого 2021 р.). Деякі результати апробовані в навчальній та дослідницькій роботі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» на методологічних семінарах, науковому клубі «Політичні студії» тощо.

Публікації. Результати дослідження викладені в 11 публікаціях, із яких 4 у фахових наукових виданнях, затверджених МОН України за спеціальністю, 1 – у закордонному виданні і 6 публікацій апробаційного характеру.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (936 позицій) та додатків. Повний обсяг дисертації становить 331 сторінок, з яких 210 – основного тексту.

РОЗДІЛ I

НАУКОВА РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ТА СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

1.1. Історіографія взаємовідносин України і Північноатлантичного альянсу

Однією із найпотужніших систем колективної безпеки сучасного світу є Організація північноатлантичного договору або ж НАТО, яка була утворена 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні, США. Від часу заснування й до сьогодні вона пройшла кілька етапів розширення і станом на початок 2020 р. до її складу входять 30 країн. Найбільший етап розширення Альянсу припадає на кінець 90-х рр. XX ст. – початок XXI століття, передумовою для якого слугував розпад СРСР та біполярної системи міжнародних відносин у 1991 році. Унаслідок цих подій ціла низка країн колишнього пострадянського простору визначила своїм зовнішньополітичним пріоритетом курс на НАТО у той час, як Україна проголосила намір стати позаблоковою державою. Однак подальший розвиток історичних подій показав, що вже з 1991 року Україна й НАТО почали налагоджувати діалог щодо контролю над ядерною зброєю, яка дісталась Україні у спадок від СРСР, а пізніше ця комунікація призвела до поглиблення співробітництва України й НАТО в рамках програми Партнерство заради миру (ПЗМ) 1994 р. та підписання 9 липня 1997 року Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією північноатлантичного договору.

З поглибленням співпраці України з НАТО невпинно зростав й інтерес до цієї теми українських та закордонних науково-експертних кіл, які намагались долучитись до її розгляду. І попри те, що на сьогодні у науковому просторі наявні лише окремі дисертаційні роботи та монографії, присвячені деяким аспектам становлення та розвитку відносин між Україною й НАТО, нині з'явився величезний пласт наукових розвідок, що

поглиблюють наші знання із зазначеної теми або й кардинально їх змінюють у зв'язку з появою нових зовнішньополітичних викликів, які постали перед Україною після 2014 року. Науковий дискурс навколо окресленої теми охоплює дослідження *українських, західноєвропейських, американських та російських* авторів, котрі займаються дослідженнями соціогуманітарної науки.

Найбільший пласт досліджень становлять наукові праці українських істориків, політологів, соціологів та військових експертів. Їхні дослідження побудовані за проблемним принципом і відображають або конкретний напрям співробітництва між Україною й НАТО, або окрему проблему чи ситуацію.

Україна. Так, в українській історіографічній думці досліджуваної теми значну увагу приділено питанню формування *нормативно-правового підґрунтя* взаємовідносин України з Альянсом. Загальний огляд нормативно-правової бази та міжнародно-правових механізмів євроатлантичної інтеграції України також зробили Г. Динис, П. Трачук [436, с. 95–107, с. 130–141] і Т. Грачевська [480]. У наукових розвідках В. Бунди розкрито проблему правового забезпечення системи інформування населення щодо євроатлантичного інтеграційного курсу України [436, с. 226–237]. Закріплення євроатлантичного вектора в Конституції України 7 лютого 2019 р. спонукало окремих авторів під новим кутом зору розглянути це питання. Так, у статті А. Яковлєва «Питання євроатлантичної інтеграції в сучасному конституційному процесі України» поверхнево проаналізовано історичні передумови та нормативно-правові документи з 2014 року, які сприяли закріпленню євроатлантичного курсу України в Конституції [934]. Водночас у статті Я. Беня проаналізовано організаційно-правові механізми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору від початку підписання Хартії про особливе партнерство у 1997 р. і аж до внесення змін у Конституцію України у 2019 році [396].

Становлення політико-дипломатичних відносин України з НАТО у 1992–1994 роках висвітлено у тезах С. Прийдуна [732], а у дослідженні В. Бурдяк та І. Мороза цей аспект розглянуто до 2008 року [418]. У статті О. Казакевич розкрито інституційний процес інтеграції України до Північноатлантичного альянсу [545, с. 173–177]. Принагідно треба відзначити, що українські дослідники час від часу вдаються до аналізу взаємовпливу європейських структур у процесі їх розширювання. Так, у 2008 р. Г. Динис проаналізував роль Ради Європи у процесі реалізації європейських та євроатлантичних прагнень України [496, с. 196–208], а М. Юрчак присвятила свою публікацію аналізу 25-річчя відносин України й НАТО та ролі Альянсу у формуванні відносин України з ЄС [932].

Проблемі воєнно-політичного та оборонного співробітництва України й НАТО та проведенню кадрової політики у ЗСУ за стандартами НАТО присвятили свої наукові розвідки В. К. Ілленко, О. А. Джус, І. В. Красота [830, с. 46–48, с. 61–62], І. Король [566, с. 107–140] та ін.; перепідготовку ЗСУ за програмою Україна–НАТО розглянула І. Автушенко [366], а реформування сектору безпеки України на початку 2000-х років розглянули В. Горбулін та О. Шамшур [754, с. 15–26], Л. Поляков [345], І. Долгов, В. Корендович [505]. Поряд з цими дослідженнями А. Єрмоленко проаналізував системні недоліки розвитку ЗСУ на початку 2000-х років [517], а у своєму дисертаційному дослідженні І. Компанець розкрив військово-історичний аспект євроатлантичної інтеграції України до 2010 року [557]. В останні роки українськими науковцями й експертами ще більшу увагу приділено дослідженню перспектив впровадження реформ в український безпековий сектор, зокрема С. Коробченко та К. Кулагін приділяють увагу вивченню шляхів реформування системи управління життєвим циклом озброєнь відповідно до стандартів НАТО [565], а В. Кравченко, А. Марченко, В. Князєв та Ю. Немченко аналізують перспективні напрямки впровадження в Україні стандартів НАТО з точки

зору електромагнітної сумісності обладнання тощо [580]. Не менш широко проблема реформування українського оборонного й безпекового простору розкрита у праці О. Власюка [449, с. 407–450], В. Фролова та О. Устименка [899], які приділяють увагу аналізу реформування перспективних напрямків ЗСУ за стандартами НАТО.

Особливості участі України в системі міжнародної безпеки та участі українських військових у міжнародних миротворчих операціях на початку 2000-х років розглянуто у статтях С. Пирожкова та Л. Голопатюка на міжнародній конференції у м. Києві 27–28 травня 2004 року [754, с. 27–39; 79–83], у статті А. Войціховського [455]; у дослідженні «Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки» (2002) за редакцією Г. Перепелиці, Л. Голопатюка, М. Гончаренка та ін. [703]. У публікаціях А. Хабчука [901, 902] та Р. Петюра [707], розкрито особливості участі українських контингентів у миротворчій кампанії в Іраку в 2003–2005 роках; Н. Стевенс проаналізувала процес залучення українських миротворців до врегулювання міжнародних конфліктів у 1991 – 2004 роках, зокрема й під егідою НАТО [803]. Короткий огляд участі українських військ в миротворчих операціях НАТО розглянуто й у статті Б. Левика «Участь пострадянських республік у миротворчих операціях ООН та НАТО», де автор зосередив увагу на викладенні хронології цих подій та розглянув українське законодавство щодо використання національної армії за межами України [600]. Водночас вже у статті Г. Шелест проаналізовано участь українських військових у миротворчих операціях в умовах російсько-української війни [922].

Доволі незначну кількість досліджень присвячено міжнародним військовим багатонаціональним навчанням під егідою НАТО, в яких брали участь українські військові. Серед них заслуговують на увагу публікація Ю. Недзельського, в якій він розглянув участь українських військовослужбовців у програмі «Партнерство заради миру», зокрема

висвітлив їх участь у різноманітних міжнародних маневрах [673, с. 135–144]; стаття П. Проховника, де він розкрив історичні аспекти міжнародних військових навчань «Швидкий Тризуб» (англ. – «Rapid Trident») [741]; стаття Ю. Пашука, П. Проховника та В. Федоренка, яку вони присвятили особливостям міжнародного військового багатонаціонального навчання «Rapid Trident-2019», в основу якого покладено моделювання реальних ситуацій з урахуванням здобутого бойового досвіду українськими солдатами та підрозділами НАТО [699]. С. Соколюк проаналізував особливості військово-морських навчань «Сі Бриз» у період з 2003 по 2009 роки, звернувши увагу на зрив цих навчань у 2006 та 2009 роках проросійськими силами [784].

Оскільки не менш важливими напрямками співробітництва України з НАТО є *цивільний вимір*, який охоплює гуманітарний (просвітницький, освітній), економічний, науково-технічний та екологічний аспекти, тому ці сфери діяльності також перебувають у полі зору українських науковців. Найширше цей аспект розкрито у дисертаційному дослідженні В. В. Корнілової «Розвиток взаємин Україна – НАТО: цивільний аспект співробітництва» (2010) [563]. Загалом, розглядаючи *гуманітарний напрямок* співробітництва, варто відзначити, що окремі корпуси історіографічного дослідження становлять навчально-методичні посібники та підручники для студентів ВНЗ, мета яких полягає у формуванні неупередженого погляду на Альянс та руйнуванні радянських міфів про НАТО. Серед них особливий інтерес становить книга О. Палія «Навіщо Україні НАТО?» (2006), у якій автор у риторичній формі розкриває значення ролі НАТО для України з точки зору її національних інтересів [692]; навчальний посібник О. Крапивіна та І. Тодорова «Євроатлантична інтеграція України» (2007), підготовлений в контексті загальнодержавних організаційно-аналітичних і науково-методичних заходів Цільового Плану Україна – НАТО на 2007 рік [581]; інформаційний бюлетень «Все про

НАТО» за авторством Білоуса О., Доцяка І., Климончука В., та Л. Никируя [412]; посібник І. Артёмова «Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції» (2008), в якому у хронологічній послідовності викладено історію відносин України й НАТО, а також значну увагу приділено аналізу Цільового плану Україна–НАТО на 2008 рік та результатів Бухарестського саміту НАТО того самого року [381]; навчальний посібник А. Циганчука та О. Когут «Геополітичний вибір України: сучасний стан і перспективи розвитку» (2008) у якому найбільш комплексно розкрито трансформацію взаємин України із НАТО [555]; посібник С. Мітряєвої «Європейська безпека і Україна» (2008) [632]; колективний посібник «Механізми регулювання інтеграційних процесів в Україні» (2009), в якому розкрито особливості взаємодії органів державної влади України з суб'єктами громадянського суспільства на шляху до НАТО [382, с. 235–246]; колективний посібник за загальною редакцією Д. Дзвінчука «Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура та відносини з Україною» (2013) [713]; підручник «Міжнародні відносини та зовнішня політика України» (2020) авторського колективу НУОУ ім. Івана Черняхівського (С. Антоненко; О. Дерикот; В. Клименко; І. Козинець; Ю. Пунда; О. Сальнікова; В. Телелим), у якому євроатлантичну інтеграцію розглянуто під кутом зору воєнно-політичних загроз, які спіткали Україну після 2014 року [744] та ін.

Громадська думка відіграє важливу роль на шляху приєднання будь-якої країни до НАТО. Оскільки в Україні суспільна підтримка євроатлантичного курсу держави є неоднозначною, то цей аспект перебуває здебільшого в полі зору українських соціологічних центрів й моніторингових установ, аніж у працях українських дослідників. Цій проблемі приділена увага низки соціологічних установ, серед яких Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва [552], Центр Разумкова [758] та ін. Попри це, варто виокремити кілька окреслених проблем, які лежать у

полі зору науковців: ставлення населення та соціально-політичні настрої щодо до вступу України в НАТО за 2002–2008 роки проаналізовано у статтях І. Артёмова та Р. Офіцинського, а роль інформаційної політики у відносинах сторін України й Альянсу розкрив у своїй статті А. Бродич «Пріоритети інформаційної політики на сучасному етапі відносин України і НАТО» (2008) [436, с. 108–129].

За сприяння НАТО в Україні започатковано ряд *економічних та науково-технічних* ініціатив, які є надзвичайно важливими з точки зору розвитку національної економіки та безпеки. Економічним питанням присвячені окремі публікації. Так, частково євроатлантичні інтеграційні процеси України в період світової економічної кризи 2008–2010 років розглянув П. Тригуб [833]; В. Корнілова розглядає євроатлантичну інтеграцію України з позицій її економічних переваг та інвестиційних спроможностей, які значно підвищуються у результаті вступу України до НАТО [562]; Л. Безчасний аналізує наслідки економічної інтеграції нових членів у структури НАТО [394]; М. Єрмошенко, С. Єрохін та Г. Курочкін висвітлили особливості реформування оборонно-промислового комплексу України з використанням економічного потенціалу Альянсу на початку 2000-х років [518]. А перспективи воєнно-економічного співробітництва розкрито у статті Е. Новикова [677]. З початком російсько-українського конфлікту, після того, як країни члени НАТО ухвалили для України комплексний пакет допомоги (КПД), його сутність було висвітлено у статті О. Сальнікової, В. Клименка та В. Грищенка «Аналіз результатів Варшавського саміту НАТО та їх вплив на врегулювання конфлікту на Сході України» [769].

Науково-технічний напрям співробітництва України й НАТО представлено науковими розвідками С. Савченка, який розкриває фінансові аспекти співробітництва України з НАТО [768], В. Вороненка, Ю. Скалецького, В. Торбіна, які аналізують співробітництво України з

Альянсом у сфері планування та реагування на надзвичайні ситуації [458], та ін. Загалом, треба зауважити, що більшість досліджень цього напрямку пов'язані насамперед з розробками у галузі атомної енергетики, щодо утилізації непридатних до використання боєприпасів і стрілецької зброї та довкола ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Агресивні дії Російської Федерації щодо України, які вона розпочала у 2014 році започаткували новий вимір співробітництва між Україною й Північноатлантичним альянсом, який виступив за підтримку територіальної цілісності України. Українська сторона розпочала реальні кроки, які наближають її до членства в НАТО. Зокрема практичного й глибокого змісту набуло впровадження реформ за стандартами НАТО, які до 2014 року мали більше декларативний аніж практичний характер; зросла підтримка євроатлантичного вектора серед значної частини українських громадян; Україна й НАТО розгорнули спільну діяльність щодо реагування на появу нових викликів міжнародній безпеці; розпочався новий етап узгодження національного безпекового законодавства згідно з принципами Альянсу тощо. Усе це привернуло увагу вітчизняних науковців, які присвятили свої дослідження *впливу російської агресії на трансформацію відносин України з НАТО* та проблемі недоречності нейтрального або ж позаблокового статусу для України. Цим проблемам присвячено наукові розвідки О. Кушти [597], О. Пошедіна [725], А. Каляєва [546], М. Капітоненка [547], І. Тодорова [828], І. Потапової [724], Б. Мельниченка [617], В. Корбина [559], І. Комарницької [556], М. Пивовара [709], В. Шатуна [919], В. Трофимовича [835], В. Горбуліна, О. Класюка, Е. Лібанової, О. Ляшенко [475], окремі розділи дисертаційного дослідження С. Прийдуна [733, с. 167–191, с. 212–225], стаття О. Погібка [719], а також роботи інших авторів, котрі розглядають співробітництво України з Організацією Північноатлантичного договору під кутом зору зовнішньополітичних небезпек і загроз.

Аналізуючи історичні праці щодо стану вивчення окресленої проблеми, варто відзначити, що на проблематику наукових розвідок впливала й *зміна геополітичного вектора*, до якого вдавалося українське політичне керівництво до 2014 року. Унаслідок цього чимала кількість досліджень присвячена саме зміні зовнішньополітичного вектора держави, що негативно позначалось на відносинах України й НАТО. Зокрема, привертають увагу дослідження Г. Перепелиці, О. Потехіна, І. Тодорова. Цирфи представлені у щорічнику «Зовнішня політика України – 2010: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети», в якому автори намагаються висвітлити наслідки зміни геополітичного курсу В. Януковичем у напрямку РФ та спрогнозувати подальший стан євроатлантичної інтеграції України [530]. Подібний цикл досліджень представлено й у «Альманаху сектору безпеки України 2012», де дослідники всебічно розкрили стан та зміни в реформуванні сектору національної безпеки України, які стались за досить короткий час [616], у збірнику матеріалів міжнародної конференції, що проходила у Донецьку 30 листопада – 2 грудня 2010 року [613] та інших виданнях.

Також до окремого корпусу джерел історіографічного дослідження ми віднесли матеріали міжнародних конференцій, в яких представлено думки науковців та експертів з різних країн щодо розкриття досліджуваної проблематики. Серед них заслуговує на увагу монографія за загальною редакцією О. Соскіна «Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива» (2007). У ній представлені статті науковців з України, Європи, США та РФ, які розкривають майже усі аспекти досліджуваної нами теми під кутом зору тих геополітичних обставин, в яких опинилась Україна станом на 2007 рік, зокрема й вплив РФ на євроатлантичний вибір України. Заради об'єктивності варто відзначити, у монографії представлені ряд публікацій російських авторів переважно літерального спрямування, увага яких була приділена здебільшого

євроатлантичній інтеграційній політиці РФ [695]. Не менш важливими є матеріали другої міжнародної конференції «Урядування в секторі безпеки: роль демократичних інститутів і кращі міжнародні практики», яка відбулась 16–17 березня 2016 року у Києві, де головну увагу приділили ролі демократичних інститутів і впровадженню кращих міжнародних практик у забезпечення належного урядування в секторі безпеки [633]. А у збірнику статей «Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні» (2005) містяться думки українських та німецьких експертів, котрі упродовж року спостерігали за перебігом виборчого процесу в Україні [593].

Зауважимо, що здійснений нами аналіз українських історіографічних студій хоч і не є вичерпним, проте засвідчує, що більшість наукових праць, присвячених відносинам Україна–НАТО, стосуються або окремої проблеми, або ж мають ситуативний, аналітико-прогностичний чи інформативний характер. Це спонукає нас проаналізувати зарубіжну літературу з окресленої проблематики.

Америка. Західна Європа. Значну увагу історичним, військовим та політичним аспектам становлення відносин України з НАТО приділили американські та західноєвропейські дослідники, котрі уважно слідкують за цим процесом. Адже, як зазначає Т. Кузьо, «...з другої половини 1990-х США прагнули підтримати Україну як на двосторонньому рівні в рамках «стратегічного партнерства», так і на багатосторонньому рівні через НАТО з метою посилення європейської безпеки...» [328, с. 22–23]. З огляду на це треба зауважити, що вже у перші роки незалежності особливим предметом досліджень західних авторів виявилась політика денуклеаризації України, яка фактично й започаткувала відносини України з НАТО. Ця проблема ще на початку 1990-х років була висвітлена у працях О. Чабарівського «Deepening Crisis in the CIS» (1992), в якій він звернув увагу на те, що обговорення контролю над ядерною зброєю, розташованою в Білорусі,

Україні та Казахстані, призвело до конфлікту між Україною та Росією, яка прагнула отримати монополію на стратегічну ядерну зброю [314]; та у статті С. Міллера «The Case against a Ukrainian Nuclear Deterrent» (1993) [351] та ін. Пізніше науковці значну увагу приділили приєднанню України до програми «Партнерство заради миру» (1994). Зокрема, привертає увагу стаття директора досліджень Східної Європи з Вашингтонського Центру стратегічних та міжнародних досліджень Я. Бугайського, опублікована у *Washington Times* від 15 березня 1994 року, присвячена приєднанню України до ПЗМ. У ній автор застерігає західних партнерів від геополітичних амбіцій Кремля, котрі можуть виникнути у зв'язку з розпадом СРСР та подій на Балканському півострові. До того ж він чітко спрогнозував, що свої загарбницькі амбіції щодо України Москва буде реалізувати через російські пропагандистські канали, основною аудиторією яких є російськомовне населення України, задля спричинення громадянського конфлікту (особливо в Криму). Тому одна із головних тез його публікації зводилась до того, що «...участі України в програмі НАТО “Партнерство заради миру” слід надати найвищий пріоритет, щоб просигналізувати, що Вашингтон серйозно ставиться до збереження цілісності та незалежності України...» [317, с. 31–32]. Про імовірність російсько-українського конфлікту на підґрунті геополітичних амбіцій та кримського сепаратизму йдеться і в роботах А. Мостович та американського політолога, професора Чиказького університету, фахівця з міжнародних відносин, автора теорії наступального реалізму – Дж. Міршаймера. З огляду на це, Дж. Міршаймер виступав проти розширення НАТО на Схід, хоча одночасно був прихильником збереження Україною статусу ядерної держави [335, с. 22–24; 324].

У другій половині 1990-х років роль України в євроатлантичному безпековому секторі та структура безпеки нової незалежної держави стала предметом для аналізу американського дослідника Ш. В. Гарнетта

«Keystone in the Arch: Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe» (1997) [348], норвезького автора оборонних досліджень Т. Букквола, який розкриває зміну ставлення України до НАТО у другій половині 1990-х років у контексті геополітичних змін [311; 312] та Т. Кузьо, який проаналізував причини участі України в Югославському конфлікті спільно з міжнародними миротворчими силами на чолі з НАТО та причини кремлівського тиску на Україну через проросійські сили у зв'язку з цією ситуацією [327]. Також для історіографічного аналізу зарубіжної думки актуальним для нашого дослідження є збірник наукових праць «Harvard Ukrainian Studies» (1998), виданий при Українському науково-дослідному інституті від Гарвардського університету, в якому такі автори як О. Александрова, С. Р. Бурант, Дж. Яворський, Ф. С. Ларрабі, Н. Шадлов та Т. Кузьо (на той час працював в Інформаційному центрі НАТО в Києві) розкрили основні аспекти зовнішньої політики, зовнішніх зв'язків та проблем безпеки України. Зокрема значну увагу було приділено становищу ЗСУ та військовій політиці України. Вчені проаналізували місце України в європейській та регіональній безпеці, безпекові причини та передумови денуклеаризації України, визначили перелік потенційних зовнішньополітичних небезпек і загроз для України, зокрема і з боку РФ [358]. У дослідженні Дженніфер Д. П. Мороні «Ukraine's 'European Choice' in the East-West Frontier» з вашингтонської урядової організації «International's Government Practice» також було проаналізовано євроатлантичний геополітичний вибір України. Авторка звернула увагу на геополітичне розташування України між НАТО та Росією, яке часто є додатковим обмеженням для урядових рішень щодо зовнішньої політики та політики безпеки як Заходу, так і Росії всередині регіону, на зовнішньополітичний тиск та внутрішньополітичні проблеми України, її стратегічне значення для європейської безпеки та перспективи євроатлантичної інтеграції [362].

У дослідженні «Issues for the U.S. Navy in the Black Sea Region: Country Profiles and Recommendations Russia, Turkey, Ukraine, Romania, Bulgaria, Georgia» (2000) геополітичне положення України та її безпекове становище розглянуто з точки зору участі США в оборонній політиці України, яка, на думку авторів В. Леховича та А. Хашима, є більш гнучкою ніж ретельно сплановані заходи НАТО. Аналізуючи український напрямок, дослідникам вдалося розкрити усю палітру внутрішньополітичних процесів 1990-х років, територіальних претензій та інших зовнішньополітичних загроз, які висловлювали Україні РФ та Румунія у 1990-х роках, використовуючи для цього етнополітичний та проросійський чинник. Варто звернути увагу, що за етнічним принципом було проаналізовано і склад ЗСУ, де значну увагу приділено російському чиннику. З оглядом на російський вплив проаналізовано співробітництво України з НАТО та непослідовність дій України у цьому напрямку, що, по суті, уповільнювало рух України в бік Альянсу. А військово-морські багатонаціональні навчання, які проводились із США та країнами НАТО розглянуті під кутом їх збалансованості з українсько-російськими [330, с. 69–103]. Дещо подібними є дослідження «Liaisons Dangereuses – Political Relationships in the NATO, Russia and Ukraine triangle» (2001), авторами якого є Т. Букквол й А. Кьолберг [313], та «NATO's Relations with Russia and Ukraine» (2000) Р. Крейга Нейшена. Як у першому, так і в другому дослідженні професор стратегії й директор російських та євразійських досліджень у Військовому коледжі армії США Роберт К. Нейшен намагається проаналізувати особливості співробітництва у трикутнику НАТО–Росія–Україна, та передбачити наслідки цієї взаємодії у зв'язку з несприйняттям Росією євроатлантичних прагнень України [336]. Короткий огляд історії співробітництва України й НАТО у 1994–2004 рр. зробив і європейсько-американський дослідник Е. Терзуоло, який розкрив основні напрямки

співпраці між сторонами та оцінив перспективи вступу України в НАТО [352, с. 52–62; с. 124–127; с. 178–186; с. 252–258].

У низці статей співробітників Женевського центру демократичного контролю над збройними силами (DCAF) Швейцарія, представлено практичні поради щодо реформування Міністерства оборони та встановлення цивільного контролю над військовим сектором України на початку 2000-х років. Зокрема заслуговують на увагу публікації Я. Трапанса «Як розпочати реформування Міністерства оборони?», Х. Белтрана «Принципи реформування оборонного сектору», Дж. Гріна «Реформування збройних сил як умова вступу до НАТО», Д. Турлайса «Цивільний контроль над збройними силами», Р. Венмейкерса «Процес реформування збройних сил у країнах НАТО», К. Х. Рамбке «Навіщо наполягати на “оцивільненні” міністерства оборони та служби безпеки?» [754, с. 51–105] та ін. Чималу увагу аналізу оборонної реформи в Україні приділено і в дослідженні Дж. Шерра «Ukraine's Defence Reform: An Update» (2002), де автор наголошує на тому, що, незважаючи на прийняття низки нормативно-правових актів у сфері безпеки і оборони, штат ЗСУ й надалі залишається роздутим й малоефективним через радянські підходи до його формування. До того ж він аналізує процес оборонної реформи під кутом трьох основних джерел тиску – економічного (фінансування), геополітичного та НАТО, як ключового партнера щодо її реалізації оборонної модернізації України. Автор також звертає увагу на головну перешкоду, котра веде до значущих змін – політичну систему тогочасної України [349].

У 2007 р. світ побачила праця нідерландської дослідниці N. de Deugd «Ukraine and NATO: The Policy and Practice of Co-operating with the Euro-Atlantic Security Community», в якій авторка розкрила теоретичні й практичні аспекти співробітництва України з НАТО до 2007 року [319]. Водночас англійський автор Дж. Кріндлер в аналітичному огляді «Ukrainian

Membership in NATO: Benefits, Costs, Misconceptions and Urban Legends» (2007) розглянув переваги і недоліки вступу України в НАТО після Помаранчевої революції. Ці аспекти він розглянув під кутом зору радикальних розбіжностей у позиціях президента та прем'єр-міністра щодо доцільності вступу України в НАТО, відсутності суспільної підтримки, необхідності подальших поглиблених реформ, нерішучості й невизначеності українських політичних еліт та їх незгоди щодо зовнішньополітичних пріоритетів, неоднозначності поглядів між союзниками щодо членства України в НАТО та з позиції російського тиску [326].

Важливе значення для нашого історіографічного аналізу має розгорнута публікація наукової співробітниці Каїрського університету з питань конфліктів ідентичності та тероризму О. Мізрохі під назвою «Російський «сепаратизм» у Криму та НАТО: Велика надія України, велика азартна гра Росії» (2009). Вона була написана на тлі вторгнення РФ у Грузію у 2008 році й мала за мету показати, що російський вплив у Криму не несе загрози територіальній цілісності України, а лише прагне запобігти вступу останньої в НАТО. Також авторка підводить до думки, що посилення проросійських сил і пропаганди в Криму після 2005 року було спрямоване на те, щоб чинити тиск на Україну під час чергових переговорів про перебування ЧФ Росії у Севастополі. Попри те, що висновок дослідниці з огляду на сьогодні виявився дещо хибним, треба зауважити, що суттєвою цінністю її роботи є ґрунтовна характеристика основних груп проросійських сил в Криму за етнічною, релігійною та політичними ознаками, аналіз способів і каналів фінансування проросійських організацій Кремлем, відображення основних етапів посилення проросійських сепаратистських тенденцій [333].

Зміна геополітичного вектора Україною у 2010 році В. Януковичем не залишилася поза увагою західних дослідників. Так, у статті «Russian

Responses to NATO and EU: Enlargement and Outreach» (2012) англійського дослідника з Королівського інституту міжнародних відносин Великобританії Дж. Гріна розкрито зміни, які торкнулися євроатлантичного вектора після приходу до влади В. Януковича та повернення України в російську сферу впливу. До того ж він розглядає використання РФ примусу для формування політичного, економічного та інформаційного середовища в регіонах навколо Росії у відповідь на розширення НАТО та ЄС [321]. Додатково цю тему, пов'язану зі зміною Україною геополітичного вектора після 2010 року було розкрито в публікації І. Любашенка та К. Заштовта «NATO-Ukraine partnership» (2012), котрі зійшлися у поглядах про те, що на цьому етапі обидві сторони не спроможні розробити стратегію подальшого розвитку співпраці, щоб зробити її ефективнішою та конструктивнішою [331, с. 37–47].

Після російського вторгнення в Крим і південно-східні області у 2014 році в Україні було започатковано новий етап оборонних реформ. Цей аспект привернув увагу окремих американських істориків і політологів. Так, у 2015 році А. Л. де Альбукерке (Колумбія) та Я. Хеденског (Швеція) у праці «Ukraine: A Defence Sector Reform Assessment» здійснили ретроспективний аналіз та оцінили оборонну реформу в Україні, визначивши її пріоритетні напрямки. У цьому самому контексті вони проаналізували допомогу, яку отримала Україна через різні програми НАТО та двосторонні програми для широкого кола галузей, що стосуються спроможності та управління, зокрема спрямованих на реструктуризацію систем логістики, закупівель та військової медицини тощо [361]. Окремі аспекти міжнародної підтримки реформування сектора безпеки в Україні висвітлені у звіті шведського експерта М. Ганссена з Академії Фольке Бернадотта у 2016 році. За допомогою схематичних зображень автору вдалося висвітлити стан реформування сектора безпеки. Попри те, що це дослідження подане переважно у формі звіту, цінними є коментарі автора

щодо особливостей кожного донора (зокрема й НАТО), який надає допомогу Україні, і форм реалізації цієї підтримки [465].

Окрім питань оборони значну увагу сучасні західні дослідники приділяють гібридній війні, яку розпочала РФ проти України у 2014 році та реакції на цей виклик з боку НАТО. Розкриваючи цей аспект Т. Кузьо та П. Д'аньєрі зауважують, що «...претензії Росії на частини України сприймаються як позачасові та глибоко вкорінені в історії, а не залежать від сприйнятого НАТО експансіонізму...» [329]. З огляду на це науковцями переглянуто роль НАТО у формуванні безпекового простору в Чорноморському регіоні, по-новому розглянуто євроатлантичні прагнення України. Цю тему розкрито такими науковцями як Б. Ренц, Х. Сміт, Т. Букквол, А. Дж. Ечеваррія, К. Джайлз, С. Шейперс, Страчан Сер Хью, Р. Торнтон [346], Я. Бугайський, М. Асенова [310] та ін. У дослідженні «Rebuilding Collective Security in the Black Sea Region» шведський науковець із Стокгольмського міжнародного інституту мирного дослідження Ніл Дж. Мелвін відзначає, що з 2014 року НАТО розробило новий підхід до безпеки в регіоні Чорного моря через підтримку партнерів, з перспективою розгортання значних військових сил в регіоні. Також аналізує зміни, які сталися у відносинах України й НАТО після російської агресії, починаючи зі збільшення політичної присутності НАТО в Україні й закінчуючи військовою, цивільною та матеріально-технічною підтримкою. Водночас він зауважує, що ЄС та НАТО вперше розвинули співпрацю в галузі безпеки між собою на такому рівні [341, с. 17–59]. На фоні цього ряд західних науковців обґрунтовують доречність вступу України в НАТО. Зокрема, S. De Spiegeleire, K. Holynska та Y. Sapolovych з Гаазького центру стратегічних досліджень у своїй роботі «Why NATO May Want Ukraine: The Western Case in Favor of Ukrainian NATO Membership» (2018) наводять низку переваг для євроатлантичної інтеграції України, зокрема таких як оборона та безпека, геополітика, політика, економіка, ідентичність та

культура. Суть їхніх аргументів зводиться до того, що з одного боку цей акт завершить процес формування цілісного європейського простору, та вкаже РФ на необхідність виробити інший шлях розвитку без України [364].

У цілому, аналіз праць зарубіжних авторів показує, що відносини Україна–НАТО розкриваються здебільшого у політологічних дослідженнях під кутом зору геостратегічних можливостей Альянсу та його потенційних партнерів. Аналітичний матеріал цих досліджень побудований на основі широкого комплексу історичних джерел та фактів, які мають велику цінність у контексті нашого дисертаційного дослідження.

Російська Федерація. Становлення і розвиток відносин України й НАТО пильно відстежується російськими науковими колами й налічує чималу кількість робіт. У своїй більшості опрацьовані нами матеріали відображають офіційну лінію Кремля з цього питання. Попри те, що окремі дослідження російських авторів є відносно об'єктивними [486; 487; 523; 524] більшість розвідок є заідеологізованими, упередженими, маніпулятивними та містять елементи антинаатовської пропаганди.

Так, у статті Н. Аладьїної «Політика України по вступленню в НАТО» (2008), написаної з точки зору геостратегічних інтересів РФ, здійснено стислий історичний огляд становлення відносин України з НАТО. У цій статті значну увагу приділено аналізу багатонаціональних військових навчань за участі країн-членів НАТО на початку 2000-х років та «Меморандуму про взаєморозуміння між урядом України і штабами верховних головнокомандувачів об'єднаних збройних сил НАТО в Атлантиці та Європі» (2004), який, на думку авторки, міг зробити Україну плацдармом для ведення будь-яких операцій НАТО, зокрема й на всьому просторі Європейської частини Росії [369].

У дослідженні А. Белоногова, в контексті розгляду євроатлантичних прагнень України, автор називає політику українського керівництва періоду президентства В. Ющенка «нерозумною», оскільки, на думку

автора, «...ряд членів організації не готові брати на себе відповідальність за забезпечення безпеки настільки нестабільних держав, а, по-друге, вони не вважають за можливе йти заради цього на загострення відносин з Російською Федерацією...» [395, с. 300–302]. Водночас стаття К. Фурман «Украина и НАТО: отношение власти и народа» (2009) присвячена здебільшого аналізу соціологічних досліджень щодо вступу України в НАТО. У ній авторка розкриває тезу, що, усупереч низькій підтримці ідеї вступу України до Альянсу, українське політичне керівництво й надалі реалізовувало євроатлантичний вектор, незважаючи на політичні ризики [900].

Привертає увагу й дисертаційне дослідження Л. Усової «Политика евроатлантической интеграции Украины в контексте российско-украинских отношений: конец XX-начало XXI вв.» (2011), в якій авторка з точки зору російських національних інтересів аналізує процес євроатлантичної інтеграції України у період до 2011 року. Головна теза дисертації зведена до того, що, незважаючи на проголошення В. Януковичем позаблоковості, Україна не переглянула чинні документи, які передбачали перспективу її вступу в Альянс. Тому авторка російському керівництву рекомендує «...розробку комплексних політичних, економічних, гуманітарних заходів щодо закріплення позитивних тенденцій в російсько-українських відносинах, підтримку політики позаблоковості України на тривалу історичну перспективу і на цій основі подальшого поглиблення взаємного стратегічного партнерства...» [894]. Високу оцінку отримав перший рік президентства В. Януковича і в статті Е. А. Попова «Год Януковича» (2011). У ній автор в дусі російської пропаганди критикує увесь період президентства В. Ющенко, піднесено відгукується про повернення України в поле зору РФ, посилення російської мови в Україні тощо. Аналізуючи зовнішньополітичний вектор України, він зазначає: «...Стабілізацію відносин з північним сусідом України більшість

експертів і пересічних громадян України назвали однією з основних заслуг президента В. Януковича. Вказано також на задекларовану новим керівництвом країни відмову від прагнення України вступити до НАТО. Взято на озброєння гасло позаблокового статусу України...» [723, с. 109].

Досить ґрунтовно проаналізував невійськові аспекти співробітництва України з НАТО К. Курильов (2012). На думку цього російського автора, який ставиться до євроатлантичних прагнень України не надто прихильно, це співробітництво лише поліпшує імідж НАТО в очах українців, що, у свою чергу, дає змогу українській владі поліпшити сприйняття українцями співпраці України і НАТО й створює сприятливі умови для отримання Україною доступу до нових технологій, для забезпечення інноваційного розвитку своєї науки і галузей промисловості з опорою на фінансово-економічне та науково-технологічне співробітництво з Альянсом [594].

Підтримка України, яку започаткувала Організація Північноатлантичного договору після 2014 року, неабияк стурбувала російську наукову спільноту, котра не визнає російської агресії й приділяє ще більшу увагу відносинам України з НАТО. Цей новий етап співробітництва знайшов своє відображення в низці публікацій, частина з яких сповнена надмірного суб'єктивізму. Так, у березні 2014 року на шпальтах вісника Російського університету дружби народів була опублікована вступна стаття головного редактора цього видання С. Вороніна «Розширення НАТО на Схід. Ціляться в Україну, а влучають в Росію». У ній, в дусі російської пропаганди, автор пояснює, як Захід руками «українських маріонеток» прагне розвалити Росію. Цитуючи югославського авторитарного лідера С. Мілошевича, автор закликає росіян, українців і білорусів єднатися для боротьби із Заходом [459]. Така риторика притаманна й низці інших публікацій, зокрема таких як «Україна і НАТО: євроатлантичні перспективи України», «Україна: старий курс нового президента» та «Активізація НАТО на пострадянському просторі» Е.

Цеділіної [908; 909; 910], «Україна і «слов'янський трикутник» Ю. Годіна [472], «Українська рулетка в трансформації російсько-американських відносин» Е.Соловйова [785], «Українська криза: між політикою ідентичності та геополітикою» Н. Работяжева, та Е. Соловйова [746], «Отношения России и НАТО в контексте кризиса на Украине» В. Шабловського [917] та ін.

Історіографічний аналіз показує, що чільне місце у розвідках російських науковців займають механізми і способи цієї підтримки, військова активність НАТО в регіоні та рішення, які приймають у НАТО у зв'язку з російською агресією, яку більшість авторів іменують «українською кризою» [687, с. 628–635; 417, с. 640–650]. Розглядаючи з позицій рашизму Варшавський саміт НАТО 2016 року, російський автор Н. Косолапов так визначає роль України у безпеці регіону: «...Оскільки Україна вже давно лише формально незалежна і суверенна, а фактично не стабільна, не демократична і ніяк не прихильна до верховенства права, її «ключове значення» для безпеки США і об'єднаної Європи може мати тільки один сенс: у справі стримування Росії Україною готові йти до кінця, не виключаючи жодних потенційних наслідків для самої України...» [569, с. 41–42]. Привертає нашу увагу стаття професора Всеросійського державного університету юстиції (РПА Мінюсту Росії) В. Бабенка «Украина и НАТО: проблемы и перспективы» (2018). У ній він розкриває історичні аспекти співробітництва України і НАТО з точки зору геостратегії США, які буцімто прагнули вивести Україну з-під впливу Кремля інтегрувавши її спочатку в ЄС, а потім в НАТО. До того ж євроатлантичні прагнення України в 1990-х роках трактуються автором як такі, що «суперечили основним положенням міжнародних угод, що регулювали її відносини з Росією і країнами СНД». Президент України П. Порошенко та прем'єр міністр А. Яценюк охарактеризовані у статті як очільники державного перевороту. Україна, на думку автора, перебуває під

зовнішнім американським управлінням. Автор високо оцінює прихід до влади у 2010 році В. Януковича і «Ко», ставить під сумнів подальше існування України як повноцінного державного утворення. Окреслюючи причини, через які Україна найближчим часом не вступить до НАТО, В. Бабенко називає відсутність єдності щодо цього питання серед країн-членів Альянсу, територіальні спори з РФ, низький рівень підтримки євроатлантичних прагнень серед українського населення [385, с. 101–116]. Дещо схожою за риторикою є стаття С. Маркедонова, в якій основною є думка, що Україна найближчим часом не стане членом НАТО, російсько-українську війну він розглядає як внутрішньополітичний конфлікт. Автор вказує на штучну прив'язку західними науковцями конфліктів на пострадянському просторі до українського контексту. В саркастичній формі він відгукується й про кримську інтервенцію Москви [610].

Загалом, більшість проаналізованих нами публікацій, написаних російськими науковцями після 2014 року з даної проблематики, є ще більш упередженими ніж у попередні періоди. Якщо на початку 2000-х років і до Помаранчевої революції в російській науковій думці ще зберігалась доля об'єктивізму, то після 2005 року в наукових колах РФ починає преважати надмірна політизація цих поглядів, яка відображає центральну політичну лінію російської влади 2014 року.

Отже, започаткування та еволюція співробітництва України з НАТО перебуває у полі зору науковців з різних країн світу, які під різним кутом зору розкривають окреслену проблематику. Проте, як засвідчив аналіз історіографічних джерел, українській історичній науці бракує комплексного дослідження, яке б всебічно розкрило процес становлення відносин України і НАТО в умовах трансформаційних процесів кінця 1990-х років – початку XXI століття, та допомогло виробити якісні рекомендації для запобігання формуванню нових викликів і загроз безпеці України.

1.2. Джерельна база і методологія дослідження

Відносини України з НАТО представлені широким колом джерел, без глибокого опрацювання та представлення яких дослідження матиме незавершений вигляд. Сутнісні характеристики усіх видів опрацьованих нами документів дали змогу виокремити такі групи джерел:

- нормативно-правові акти (закони, угоди, хартії, постанови, рішення, укази, програми);
- матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), які висвітлюють природу зовнішньополітичних викликів безпеці України у 1990-х років.
- офіційний сайт НАТО, де у хронологічному порядку розміщені офіційні документи, стенограми, комюніке, заяви та виступи офіційних осіб;
- електронні стенограми засідань парламенту від 1990 року, розміщені на офіційному сайті Верховної Ради України;
- офіційні матеріали Центру інформації та документації НАТО;
- матеріали періодичних видань: газети, онлайн-газети, закордонна преса, щорічник «Новини НАТО», періодичний аналітичний документ «Біла книга України», аналітичний журнал «Національна безпека і оборона» та інші аналітичні видання;
- інформація довідково-енциклопедичних видань.

Специфіка джерельної бази, яка розкриває усю сутність відносин України з Організацією північноатлантичного договору, полягає, насамперед, у тому, що її основа складається з потужного комплексу основоположних двосторонніх та односторонніх нормативно-правових документів, прийнятих як спільно з НАТО (*хартії, програми*), так і окремо Верховною Радою України (*постанови*), Президентом України (*укази*), Кабінетом Міністрів України, Радою національної безпеки і оборони

України (РНБО) та Міністерством оборони, для узгодження українського законодавства зі стандартами НАТО задля подальшої інтеграції України в євроатлантичні структури. Окрім основоположних документів під час написання дисертації було проаналізовано низку угод (*у формі обміну листами*), які визначають принципи участі України у проведенні миротворчих місій, військових навчань, організованих Альянсом, щорічних Індивідуальних програм партнерства Україна–НАТО, угод, які передбачають надання допомоги та сприяння НАТО Україні у військовій сфері, у галузі оборонно-технічного співробітництва, щодо медичної реабілітації українських військових, угод, які визначають особливості функціонування представників та установ НАТО на території України, низку документів інших органів влади (*рішень, розпоряджень, наказів, рекомендацій, положень*), присвячених питанням євроатлантичного співробітництва, тощо.

Здебільшого переважна більшість цих нормативно-правових документів опубліковано у хрестоматії «Нормативно-правове забезпечення стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію» 2007 року [383]. У ній зібрано понад двадцять основоположних документів вищих органів української влади, які визначають специфіку євроатлантичного співробітництва – починаючи від постанови Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року, якою було започатковано процес формування договірно-правової бази відносин України з НАТО й закінчуючи указом Президента «Про Цільовий план Україна – НАТО на 2007 рік у рамках Плану дій Україна–НАТО». Документи двостороннього співробітництва та Державні програми і плани співробітництва України з НАТО, починаючи з 2000-х років і по цей час, розміщені на офіційному сайті Міністерства закордонних справ у розділі «Місія України при НАТО» у частині «Документи» [629]. На офіційному сайті Верховної Ради України у розділі

«Законодавство» («Всі документи бази даних «Законодавство України») розміщені закони, звернення, постанови, протоколи, розпорядження та інші документи, які висвітлюють парламентський вимір співробітництва України з НАТО починаючи з 1990-х років. [460].

Аналіз цих документів, яких налічується близько сотні, дав змогу простежити особливості становлення й трансформації відносин між НАТО та Україною на офіційному рівні. Зокрема дав змогу проаналізувати, яким чином прийняті Україною нормативно-правові акти, що стосувались відносин з Альянсом, посилювали чи послаблювали геополітичне положення України, впливали на суспільно-політичну ситуацію в державі, мобілізували чи уповільнювали агресивні наміри з боку окремих країн-сусідів, котрі прямо чи опосередковано висловлювали територіальні претензії Україні, дав змогу визначити ступінь взаємовідносин сторін у конкретній сфері або напрямку тощо.

Загалом, більшість інформаційних матеріалів та офіційних документів, які розкривають процес становлення відносин України з НАТО, нині є у вільному доступі в мережі Інтернет. Однак аналіз зовнішньо-політичних викликів безпеці України в контексті євроатлантичних прагнень змусив нас звернутись до довідково-аналітичних матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), які допомагають скласти уявлення про специфіку цих викликів у 1990-х роках. Ретельний аналіз архівних документів засвідчив, що євроатлантичні прагнення України багато в чому були реакцією на територіальні претензії з боку окремих країн-сусідів. Так, низка архівних матеріалів дала змогу виявити, що вже у 1990-і роки Російська Федерація та деякі інші країни відкрито заявляли про територіальні претензії до України, посилюючи в прикордонних областях України свій культурний та інформаційний вплив для формування

протестних й антиукраїнських настроїв у цих регіонах. Така інформація представлена у фондах ЦДАВО Р-1 та 5252: Ф.5252, Оп-1, Од. 3б–108. «До питання забезпечення прав і свобод росіян в Україні в контексті українсько-російських відносин. Аналітична записка»; Ф.5252, Оп-1, Од. 3б–108. «Про подальше розгортання в РФ практичних заходів щодо «захисту співвітчизників» за кордоном»; Ф.5252, Оп-1, Од. 3б–119. «Аналітична довідка щодо недопущення порушень законодавства України з питань задоволення і розвитку національно-культурних потреб молдовської меншини в Одеській області» тощо. У справах фонду Р-1 ЦДАВО міститься інформація про стан суспільно-політичних процесів в Україні у 1990-х роках в контексті геополітичних змін. У матеріалах ЦДАГО аналіз зовнішньополітичних викликів безпеці України можна простежити на основі вивчення фондів 1 та 270. Зокрема особливий інтерес становлять документи фонду 270, Оп. 1, Спр. 86 «Пропозиції делегацій Білгород-Дністровської організації», та фонду 1, Оп. 32, Спр. 2770 «Про деякі аспекти роботи з румунським населенням у Чернівецькій області» та інші.

Одним із найважливіших джерел дисертаційного дослідження є офіційний електронний сайт НАТО [690]. На його платформі розміщена уся публічна інформація про діяльність Альянсу, зокрема й хронологія та специфіка відносин з Україною. Оскільки Україна є партнером НАТО з розширеними можливостями, то у розділі «Відносини з Україною» виокремлені тематичні напрямки співробітництва, зокрема такі: Комісія Україна–НАТО (NUC); Спільна робоча група НАТО–Україна з питань оборонної реформи; Партнерство: проектування стабільності співпрацею; Програма «Партнерство заради миру» та Інструменти партнерства; Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП); Представництво НАТО в Україні (NRU), котрі дали змогу логічно викласти інформацію для формування підрозділів дисертації. Інші інформаційні матеріали дали змогу простежити реакцію та відповідь з боку НАТО на російсько-український конфлікт,

детальніше охарактеризувати ключові сфери та напрямки співпраці. Водночас варто відзначити, що окрім загально-довідкової інформації на офіційному сайті НАТО в електронному архіві розміщено широкий комплекс офіційних нормативно-правових документів, які створюють підґрунтя співробітництва України з НАТО – прес-релізи, промови, стенограми, комюніке, заяви, виступи офіційних осіб тощо. Особливо корисним для нашого дослідження був електронний «Архів новин НАТО до 2008 року» [240]. За допомогою документів, розміщених на цьому сайті, нам вдалося ретельніше проаналізувати основні форми і методи політичного співробітництва України з Альянсом, простежити вплив НАТО на вироблення стратегії з упровадження оборонної реформи в Україні, виявити ряд внутрішніх та зовнішніх перепон, котрі перешкоджали євроінтеграційним прагненням України тощо. Не менш актуальними виявились й інформаційні матеріали, що розміщені в електронній бібліотеці НАТО. Ми змогли використати інформацію, яка публікується в безкоштовному журналі «NATO Review», що дало змогу нам проаналізувати думки щодо поточних викликів безпеці, а також електронний архів Енциклопедій НАТО [229] з 2014 по 2019 роки, які пояснюють кожен аспект діяльності організації, а також охоплюють партнерські відносини та спільну діяльність НАТО, зокрема й з Україною.

Окремий корпус джерел нашого дослідження становлять електронні стенограми засідань Верховної Ради України (ВРУ), розміщені на офіційному сайті парламенту. Стенограми ВРУ – важливий вид першоджерел, що охоплюють увесь хронологічний період нашого дослідження, починаючи з 1990 року. Наприклад, у дослідженні було проаналізовано стенограми від 24 березня 1999 року, 26 березня 1999 року, 5 червня 2003 року, 23 жовтня 2003 року, 11 травня 2004 року, 11 січня 2005 року, 9 лютого 2006 року, 19 вересня 2006 року та ін. Цінність цього виду джерел полягає у тому, що вони відображають усю палітру становлення й

розвитку українсько-натовських відносин: починаючи від участі українських військовослужбовців у міжнародних миротворчих операціях та військових навчаннях і закінчуючи питаннями політичного й соціально-економічного характеру співробітництва України з НАТО. Окрім цього, під час аналізування стенограм нам вдалося відстежити ряд політичних сил в українському парламенті й поза ним, котрі перешкоджали руху України до НАТО та відстоювали інтереси сусідньої країни – Російської Федерації. Маніпулюючи темою НАТО, проросійські сили збурювали суспільно-політичні настрої в українському суспільстві, сприяли піднесенню потужного антинатовського руху особливо у південно-східних областях України.

Одним із провідних напрямків співробітництва України з НАТО є гуманітарна сфера. Оскільки українське пострадянське суспільство досить вороже ставиться до Альянсу, то для об'єктивного пояснення інформації про НАТО у 1997 році при Міністерстві закордонних справ було створено Центр інформації та документації НАТО в Україні [911], який надає інформацію, сприяє проведенню досліджень, а також фінансує виконання проєктів громадянами України та організаціями за темами, пов'язаними з діяльністю НАТО. Матеріали, опубліковані на офіційному сайті Центру, є важливим джерелом для нашого дослідження. Зокрема актуальним для нашого дослідження виявився розділ сайту «Україна–НАТО» [860], за допомогою якого вдалося у логічній послідовності вибудувати структуру розділів дисертації. Також вдалося почерпнути чималу кількість інформації про розвиток особливого партнерства України з НАТО, про сутність програми «Партнерство заради миру», започаткованої у 1994 році, розкрити особливості співробітництва у військовій, цивільній, науково-технічній, економічній та гуманітарній сферах, детальніше дослідити співробітництво України з Альянсом у сфері реформування сектору безпеки та висвітлити у хронологічному порядку діалог з НАТО щодо набуття членства України в

Альянсі та щодо реформ. До того ж на сайті представлено увесь комплекс нормативних актів, які визначають правові засади співробітництва України з НАТО. Сюди входять як документи двостороннього співробітництва, так і державні програми та плани з 1994 по 2019 рік [504; 493]. Частково завдяки Центру вдалося відстежити аналіз громадської думки щодо НАТО у період з 2012 по 2019 роки та проаналізувати офіційні виступи, заяви і коментарі офіційних осіб Міністерства закордонних справ України, котрі відповідають за євроатлантичну інтеграцію України.

Потужний масив інформації з досліджуваної проблематики представлений в матеріалах періодичних видань. Сюди увійшли газети, онлайн-газети, закордонна преса, щорічник «Новини НАТО», «НАТО Ревю», періодичний аналітичний документ «Біла книга України», аналітичний журнал «Національна безпека і оборона» тощо.

Для всебічного розкриття досліджуваної проблеми було опрацьовано низку матеріалів газетних видань, розміщених в мережі Інтернет для публічного доступу. Оскільки з висвітленої джерельної бази неможливо охопити увесь спектр опрацьованих нами публікацій, то окреслимо лише ті видання та зразки статей, із яких було почерпнуто найбільше інформації. Так, переважну більшість публікацій було опрацьовано на шпальтах таких вітчизняних онлайн-газет як: «Українська правда»: «НАТО й США повинні не дозволити Росії задушити Україну – Шер», «Наєм Мустафа. “Несепаратистський” з’їзд», «Регіонал та экс-президент очолили антинатовський рух», «Кампанія “Анти-НАТО”: передвиборчий карнавал та інструмент реваншу», «Від чого відмовився Віктор Янукович, або Навіщо українцям НАТО?», «Так НАТО чи ОДКБ?», «Мавпа з гранатами: як Україна з “Верхньої Вольти з ракетами” перетворилася на країну без ракет», «Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х», «Як продавали «Кольчугу» до Іраку», «Україна хоче від НАТО ексклюзивності», «Марчук і Кучма тримають курс на НАТО» та ін.; «УНІАН»: «Політичні аутсайтери

об'єдналися проти НАТО», «Рада скасувала позаблоковий статус України», «МЗС Угорщини назвало умову, за якої не блокуватиме вступ України в НАТО» та ін.; «*Укрінформ*»: «Януш Онишкевич, экс-міністр національної оборони Польщі: Потрібно зберегти політичний консенсус в Україні щодо зближення з НАТО», «Актуальний огляд. Про антинатовські виступи в Україні у контексті партнерства між Росією і НАТО», «Угорщина продовжить блокувати засідання Україна–НАТО», «Обороноздатність України найбільше постраждала від її ж президентів – Бадрак», «Україна–НАТО. Підсумки року: перспективи та очікування»; «*День*»: «Міф про «євроатлантиста» Кучму», «Підтримка України Альянсом є дійсно результативною», «Призначено нового директора Центру НАТО в Києві»; «*Голос України*»: «Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору», «Позбуваючись міфів про НАТО», а також з газет «Дзеркало тижня», «Сьогодні», «Ліга. Новости», «Zaxid.Net», «Європейська правда», «Економічна правда», «Український тиждень», «Тиждень.ua», «Цензор.Нет» та ін.

Також маємо зауважити, що окрім вітчизняної преси, нами було опрацьовано статті німецької газети «*Deutsche Welle*»: «Янукович у Берліні: знову про ЄС, НАТО та Росію», «Анексія Криму», «У НАТО надали Україні статус претендента у члени»; статті американського інтернет-видання «*Radio Свобода*»: «У Брюсселі під час засідання спільного комітету Україна–НАТО йшлося про українські “Кольчуги”», «Новообраний Президент України може ухвалити рішення про виведення українських миротворців з Іраку після перемоги на цьогорічних виборах», «Візит послів НАТО до Дніпропетровська відбувся на тлі масових акцій», «“Позаблоковий статус” України не віддаляє її від НАТО?», «Чи використає Київ рекомендації НАТО із запобігання і подолання наслідків повеней?» та матеріали «*Голос Америки*»: «Саміт НАТО завершено – 2005-02-22»; статті україномовного відділення Британської Телерадіомовної Корпорації «*BBC*

Україна: «Червоненко В., Виноградова І. 25 років стосунків України з Росією: як зникла дружба», «Україна без військової доктрини: чому Янукович зволікає?», «У Києві пройшов мітинг проти війни в Іраку», «Вступ до НАТО вилучено з Воєнної Доктрини України», «НАТО впритул: Костянтин Морозов»; матеріали російських газет: «*Военно-промышленный курьер*»: В. Герасимов «Ценность науки в предвидении»; «*Коммерсантъ*»: «Блок НАТО разошелся на блокпакеты» тощо.

Аналіз усього пласту газетних матеріалів збагатив наше дослідження новими деталями й фактами. Дав змогу поглянути на взаємовідносини України й НАТО під кутом зору зовнішньополітичних викликів на початку 2000-х років, постежити геополітичну орієнтацію політичних еліт України, детальніше описати участь українських військових у миротворчих операціях під проводом Альянсу, зокрема в Боснії та Герцеговині, Косово, Афганістані та Іраку. А стаття В. Герасимова «Ценность науки в предвидении», яка була опублікована у «*Военно-промышленном курьере*» 26 лютого 2013 року, багато у чому пояснює гібридну природу російсько-українського конфлікту, який триває в Україні з 2014 року.

Значну роль у нашому дослідженні приділено аналізу текстів, що публікуються у щоквартальному виданні «*Новини НАТО*» за сприяння Відділу інформації та преси НАТО в Брюсселі з 1998 року. Електронні PDF-версії цих матеріалів розміщені на офіційному сайті НАТО. Хронологічно вони відображають співробітництво НАТО з Україною у різних сферах з 1998 по 2003 роки [440]. Подальші випуски цього видання також розміщені в мережі Інтернет. Нам вдалося проаналізувати третій випуск PDF-версії «*Новини НАТО*» за 2004 рік [678], випуск №1 за 2005 рік [679], №2 за 2007 рік [680], №1 за 2008 рік [681], №2 за 2009 рік [682]. Попри те, що це видання не є офіційно узгодженим документом НАТО, а тому тексти, які там розміщені, не завжди репрезентують офіційні думки чи позиції урядів окремих країн-членів Альянсу, воно поглибило наше уявлення про політику

й процес впровадження в Україні реформ за стандартами НАТО та прослідкувати прогрес, досягнутий у цій сфері, дало змогу детальніше висвітлити окремі види міжнародних військових навчань та започаткування нових ініціатив, програм і консультацій на високому рівні.

Окремо треба охарактеризувати періодичний аналітичний документ Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗСУ й інших силових органів – «Білу книгу», яка видається з 2005 року українською та англійською мовами й налічує 14 випусків. У ході дослідження нами було проаналізовано майже всі серії цього типу документів. Цінність джерела полягає у тому, що на сторінках цього видання відображено процес встановлення демократичного контролю над Військовою організацією та правоохоронними органами України. У процесі написання розділів матеріали з «Білої книги» дали змогу детальніше описати процес реформування Збройних Сил України, виявити перешкоди, які виникали на цьому шляху, простежити основні напрямки подальшого розвитку з упровадження реформ, зокрема у сфері Служби безпеки України, розвідувальних органів, національної гвардії та Державної прикордонної служби України. Особливо актуальними для дослідження міжнародних військових навчань під егідою НАТО були матеріали «Білої книги».

Чільне місце серед усього пласту джерел займає аналітичний журнал «Національна безпека і оборона», який видає Центр Разумкова [671]. Характерною особливістю цього журналу є те, що значна кількість його примірників у вільному доступі онлайн. На шпальтах цього журналу з 2000 року висвітлюються зовнішньополітичні та геополітичні пріоритети України, серед яких чільне місце посідає вивчення проблеми взаємовідносин України з НАТО. Важливим складником цього журналу є експертне середовище, яке складається не лише з вітчизняних, а й закордонних фахівців. У процесі дослідження нами було опрацьовано випуски журналу, присвячені таким темам як: «Воєнна реформа в Україні»

(2000, випуск №1), «Відносно України з НАТО: здобутки і втрати» (2000, випуск № 8), «Спільна Європейська політика безпеки і оборони: якою вона буде?» (2001, № 9) [796], «Взаємовідносини та співробітництво України з НАТО» (2002, № 8) [435], «Підготовка України до вступу до НАТО: перспективи якісних зрушень» (2003, №7) [715], «Воєнна політика України» (2004, № 8) [453], «Україна–НАТО: результати очікувань» (2006, № 9) [782] тощо. Результати цих досліджень допомогли сформуванню уявлення про перемоги й прорахунки України на шляху до євроатлантичної інтеграції, а також проаналізувати бачення експертів країн-членів НАТО щодо механізмів упровадження реформ в Україні. Окрім цього було опрацьовано національну доповідь «Євроатлантичний вектор України» (2019) [710], аналітичну доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» (2017) [374]; аналітичну записку «Україна–НАТО: діагностика партнерства» (2015) [781], у яких висвітлено пріоритети євроатлантичної інтеграції.

До крайньої групи джерел запропонованого дослідження належить інформація довідково-енциклопедичних видань. Одним із найвідоміших довідникових видань, використаних нами у процесі дослідження, був «Довідник НАТО», виданий у Бельгії у 2001 році [501], структура якого складається з 16 розділів й розкриває усю сутність Альянсу та його взаємовідносин з партнерами, й «Довідник НАТО» (2006) [502]; «Довідник Читача» (2004), присвячений Стамбульському саміту НАТО, який також містить заяву голови засідання Комісії Україна–НАТО на рівні глав держав і урядів [668].

1.3. Методологія наукового пошуку

Водночас варто відзначити, що досліджувана тема не набула б завершеного вигляду без належної **методології наукового пошуку**. Дослідження започаткування й розвитку відносин України з Організацією північноатлантичного договору відбулось на основі **принципів історизму, об'єктивності, системності, аксіологічності, всебічності (багатофакторності), соціального підходу та альтернативності**.

Принцип історизму зобов'язав враховувати відмінності між явищами та подіями, пов'язаними зі становленням відносин Україна–НАТО, а також враховувати зв'язки між подіями та їх вплив на подальші події та явища історичного поступу. Дотримання цього принципу дало змогу здійснити максимально об'єктивний аналіз процесів в Україні на шляху її євроатлантичної інтеграції у контексті зовнішньо-та внутрішньо політичних викликів.

Принцип об'єктивності дав змогу проаналізувати різнобічні історичні джерела та врахувати різного роду суб'єктивні впливи на процес підготовки і зберігання документальної інформації.

Принцип системності забезпечив можливість врахування багатофакторності історичних процесів, котрі наклали свій відбиток на євроатлантичні прагнення України. Дотримання цього принципу під час наукового пошуку був забезпечений використанням джерел із високим рівнем достовірності, які дали змогу неупереджено розглянути процес становлення відносин України з Альянсом на високому рівні.

Використання *принципу аксіологічності* полягає у тім, що отримані результати наукового пошуку мають високу цінність не тільки щодо подальшого євроатлантичного поступу України, а й для сучасної науки та усвідомлення їх місця в системі гуманітарних знань загалом.

Застосування *принципу всебічності* забезпечило можливість проаналізувати сукупність чинників, що впливали на становлення та

розвиток відносин України з НАТО, створювали перешкоди на шляху руху України до НАТО. Серед основних чинників варто виділити внутрішні (політичні, ідеологічні, соціальні та особистісні чинники) та зовнішні (блокування сусідніми державами євроатлантичного руху України).

Принцип соціального підходу було застосовано під час розгляду інтеграційних процесів України до НАТО з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, різних форм їх проявів у суспільстві. Він допоміг виявити, що негативний образ НАТО в очах широких мас українського соціуму формували представники вузького прошарку проросійських сил, які, за підтримки Кремля, штучно збурювали суспільні настрої українського населення, особливо у зрусифікованих регіонах України.

Принцип альтернативності визначає ступінь вірогідності тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей [387]. Дотримання цього принципу під час дослідження дало змогу нам переконатися, що євроатлантична інтеграція є єдино правильним зовнішньополітичним курсом України. Російська «гібридна війна», яку веде Росія, не лише проти України, а й проти усього Західного світу, засвідчила, що ані так звана «позаблоковість», ані нейтралітет і тим паче Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), не можуть бути альтернативними системами колективної безпеки для України.

Методи дослідження. Майже упродовж тридцяти років Україна є суверенною незалежною державою, яка розвивається на принципах демократії. За цей короткий проміжок часу вона зазнала суттєвих суспільно-політичних, економічних, культурних, духовних, ідеологічних та зовнішньополітичних трансформацій, які наклали як позитивний, так і негативний відбиток на її подальший історичний розвиток. Від початку своєї незалежності складним і суперечливим для України виявилось питання її участі та ролі в постбіполярній системі міжнародної безпеки.

Попри те, що у Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 року Україна проголосила курс на позаблоковість, у цьому самому документі було зазначено, що «...Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах...» [84]. Така геополітична маневреність України на старті незалежності започаткувала низку складних геополітичних протиріч і конфліктів, пов'язаних з геополітичним вибором України, які тривають й донині. Проблема полягає у євроатлантичному зовнішньополітичному курсі України, спрямованому на набуття членства в НАТО. Зважаючи на те, що євроатлантичний рух України до цього часу не набув логічного завершення, перед нами постало завдання комплексно й ретроспективно розглянути процес становлення відносин України з НАТО та виявити системні недоліки й прорахунки на цьому шляху. Однак виконання цих завдань передбачає використання широкого комплексу наукових методів, чільне місце серед яких займають як загальнонаукові, так і спеціально-наукові або конкретно-наукові методи.

Так, для історичних досліджень, як і низки інших наук, важливе значення мають загальнонаукові методи, такі як: *аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування*. Ці методи були використані на всіх етапах дослідження, адже завдяки методу аналізу й синтезу нам вдалося забезпечити органічний взаємозв'язок одного цілого та його частин, виокремити пріоритетні напрямки інтеграції України в євроатлантичні структури, виявити позитивні аспекти у реалізації євроатлантичних прагнень України та відстежити негативний вплив внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників на цей процес. Саме ці методи дали змогу поєднати різнобарвну інформацію на основі широкого використання спеціальних історичних даних та сформувати цілісну систему уявлень і знань про становлення взаємовідносин України і НАТО.

За допомогою *емпірико-аналітичного методу* були створені передумови для розуміння ключових аспектів дослідження взаємовідносин України з НАТО, зокрема щодо визначання пріоритетних напрямків співробітництва, виявляння проблем у різних напрямках реалізації євроатлантичних прагнень України та з точки зору з'ясування впливу істотних чинників на процес упровадження міжнародних і євроатлантичних стандартів в українську безпекову та оборонну сферу. Також цей метод дав змогу розглянути основні форми й тенденції зовнішньополітичної діяльності країни, зважаючи на конкретну геополітичну ситуацію та наявність міжнародних та внутрішньополітичних викликів національній безпеці України, у той час як *системний аналіз* дав змогу детальніше розкрити елементи досліджуваних подій та явищ, виявити зв'язки між зовнішньополітичними викликами та конкретними геополітичними орієнтаціями українського політичного центру. Попри те, що зовнішньополітичні загрози розглянуті як відособлені феномени, яким притаманний власний зміст і функції, хронологія взаємовідносин України з НАТО свідчить, що саме започаткування важливих контактів між сторонами було ключовим чинником для активізації зовнішніх небезпек.

Аналіз загальної структури співробітництва України з НАТО допоміг виокремити пріоритетні для цього дослідження сфери, суб'єкти і напрями. Використання *аналітичного методу* мало важливе значення для предметного виявляння й оцінювання конкретних історичних фактів і подій у процесі євроатлантичних прагнень України. Також завдяки аналітичному методу нам вдалося прослідкувати ефективність механізмів євроатлантичної системи колективної безпеки, особливо під час проведення міжнародних військових операцій та багатонаціональних навчань, виявити, що серед інструментів впливу на агресора НАТО широко використовує дипломатичні та інші форми й методи тиску для запобігання силовому протистоянню. Аналітичний метод дав змогу виявити місце та роль України

в євроатлантичній архітектурі безпеки, зокрема показати, що попри згортання євроатлантичного курсу Україною в окремі історичні періоди, двері Альянсу завжди залишались для України відкритими, а подекуди навіть створювались умови для особливого партнерства. Також дав змогу розкрити історичну необхідність євроатлантичної інтеграції України, проаналізувати форми й методи взаємодії нашої держави з країнами-членами НАТО, визначити функційну спроможність двосторонніх контактних груп та інституцій з урахуванням їхніх цілей та інтересів.

Водночас аксіологічний метод сприяв розкриттю основоположних принципів і цінностей, на засадах яких функціують усі механізми Організації північноатлантичного договору і які є близькими для українського суспільства. *А біхевіористичний метод* допоміг простежити поведінкові явища як серед офіційних осіб, так і серед широких кіл суспільства, які були вирішальними на шляху євроатлантичних прагнень України. Усі ці методи у поєднанні з синтезом дав змогу охарактеризувати загальну картину становлення взаємовідносин в контексті суспільно-політичних трансформацій наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.

Окрім загальнонаукових у дослідженні використано й *конкретно-історичні методи*, серед яких: *історико-генетичний метод*, *історико-порівняльний метод*, *історико-типологічний метод*, *історико-системний метод*, *метод періодизації* тощо.

Історико-генетичний метод належить до когорти найбільш поширених в історичних дослідженнях. Суть цього методу полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, що допомагає впритул наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта [511, с. 6]. У процесі нашого дослідження історико-генетичний метод допоміг нам послідовно й у хронологічному порядку розкрити кожен аспект досліджуваної проблеми від часу здобуття Україною незалежності у 1991 році і до 2020 року.

Завдяки цьому методу нам вдалося виявити причинно-наслідкові зв'язки, котрі сприяли започаткуванню відносин України й НАТО, і були пов'язані перш за все з утворенням небезпечних вогнищ конфліктів на теренах пострадянського простору та ядерним статусом України. Окрім цього, історико-генетичний метод допоміг встановити причинно-наслідкові зв'язки згортання зовнішньополітичного курсу на НАТО спочатку Л. Кучмою (влітку 2004 року), а пізніше В. Януковичем (з 2010 року), причини ненадання Альянсом ПДЧ Україні у 2008 році. Також цей метод допоміг простежити внутрішньо- та зовнішньополітичні настрої у зв'язку з обранням Україною того чи іншого геополітичного вектора.

Не менш актуальним для нашого дослідження виявився історико-порівняльний метод, який традиційно застосовують в історичних дослідженнях, особливо в контексті трансформаційних процесів. В основі цього методу лежить порівняння, оскільки суспільно-історичний розвиток являє собою внутрішньо обумовлений, закономірний і повторюваний процес. Найбільш послідовно порівняльно-історичний метод було використано у процесі дослідження євроатлантичних орієнтацій політичної еліти України та суспільно-політичних настроїв українського соціуму як у просторі, так і в часі. Також цей метод став у нагоді під час аналізування міжнародних багатонаціональних навчань як на території України, так і поза її межами. Від допоміг виявити, що під час перебування на посадах різних президентів України змінювалась геополітична локація військових маневрів та їх кількісний і національний склад; простежити кількісні та якісні зміни у лавах Збройних Сил України та українському оборонному секторі у процесі здійснення реформ; відстежити кількість щорічних візитів між сторонами, їх збільшення або зменшення у зв'язку з геополітичною обстановкою; проаналізувати масштаби надання Україні з боку НАТО практичної та матеріальної підтримки тощо.

Результати досліджень української та зарубіжної історіографії засвідчують, що одним із найуживаніших є також *історико-типологічний метод*, спрямований на дослідження проблем за конкретними ознаками і впорядкування їх в окремі типи, простеження взаємозв'язків між фактичним унікальним та загальним типовим методом [733, с. 34]. Цей метод було використано для упорядкування історіографічної та джерельної бази, для визначання пріоритетних напрямків співробітництва України з НАТО в нових геополітичних умовах, які склались після «холодної війни» і кожен з яких має специфічні сутнісні ознаки й типологічні рівні, та для аналізування різних видів багатонаціональних військових навчань і міжнародних військових операцій під егідою НАТО.

Суть *історико-системного методу* полягає у тому, що він спрямований на вивчення окремих об'єктів і явищ минулого як цілісних історичних систем. Зокрема у процесі нашого дослідження за допомогою цього методу було проаналізовано структуру і функції співробітництва України з НАТО, розглянуто вплив внутрішніх і зовнішніх зв'язків (морфології) на процес становлення відносин між сторонами, а також простежено динаміку змін (генезис) у відносинах між Україною та Північноатлантичним альянсом.

Принагідними для нашого дослідження виявились *статистичний та хронологічний методи*. Статистичний метод було використано у процесі дослідження громадської думки українського населення з питань вступу України до НАТО. Цей аспект є вкрай важливим для нашого наукового проєкту, адже однією з ключових умов вступу будь-якої країни до НАТО є високий рівень підтримки цієї ідеї громадянським суспільством. Аналіз статистичних даних про суспільні настрої населення дав змогу простежити кількісні та якісні зміни в симпатіях і антипатіях українців до Організації північноатлантичного договору як на регіональному, так і загальнонаціональному рівні, а також виявити причини зниження

євроатлантичних прагнень України серед широких мас, особливо після 2005 року.

Хронологічний метод є одним із найважливіших у цій роботі, оскільки в основу дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип. У ході розкриття досліджуваної проблеми цей метод був актуальний з декількох точок зору, по-перше, в сучасних наукових доробках використовують переважно проблемний принцип написання робіт, унаслідок чого втрачається логічна зв'язка окремих фактів, подій і процесів; по-друге, за допомогою хронологічного методу ми намагались упорядкувати усі події та явища історичного процесу в чіткій часовій (хронологічній) послідовності. Цей аспект насправді є вкрай важливим, оскільки у процесі опрацювання інформації нами подекуди було виявлено невідповідність окремих дат та історичних подій. Унаслідок чого нам довелося звернутися ще й до *методу верифікації* даних.

Отже, наукове дослідження базується на широкому комплексі джерел, критичне опрацювання яких з урахуванням сучасного методологічного підходу дало змогу забезпечити емпіричне підґрунтя для наукового пошуку, формулювання відповідних висновків та узагальнень.

Висновки до розділу. Взаємовідносинам України й НАТО присвячений цілий комплекс історичних та політичних досліджень науковців з різних країн світу. Зокрема євроатлантичний вимір державної політики України перебуває у полі зору українських, західноєвропейських, американських та російських дослідників.

Серед українських досліджень, нами було проаналізовано чимало публікацій та кілька дисертаційних робіт, які розкривають окремі аспекти співробітництва України й НАТО в різних сферах: політичній, військовій, оборонній, цивільній, науково-технічній, гуманітарній тощо. Проте жодне з опрацьованих літературних джерел комплексно не розкриває усієї палітри

взаємовідносин України й НАТО у контексті внутрішньополітичних трансформацій та зовнішньополітичних викликів і загроз, котрі стояли перед нашою державою як у 1990-х роках, так і на початку XXI століття.

Аналіз західноєвропейських та американських наукових праць засвідчив, взаємовідносини України й НАТО висвітлені здебільшого у політологічних працях авторів з Великобританії, Швеції, Швейцарії, Норвегії, США та Канади. У своїх розвідках вони аналізують вагомість українського чинника з точки зору регіональної безпеки, критично оцінюють реальний стан реформування українського безпекового сектора й інших форм співробітництва, особливу увагу приділяють внутрішньо- та зовнішньополітичним перешкодам євроатлантичної інтеграції України.

Російські дослідження, які висвітлюють історію та особливості співпраці України з Альянсом, розглядають цей процес під кутом зору російських національних інтересів. Короткий огляд публікацій російських авторів допоміг нам простежити зміни, які відбулися у науковій думці навколо вивчення питань, пов'язаних з євроатлантичною інтеграцією України. Він засвідчує, що відносно об'єктивний підхід до вивчення відносин Україна–НАТО, який мав місце наприкінці 1990-х років – початку 2000-х років, суттєвих змін зазнав після Помаранчевої революції (2005) й російської агресії щодо України у 2014 році. Посилення влади В. Путіна в РФ у середині першого десятиліття 2000-х років та його наміри запобігти вступу України в НАТО лягли в основу більшості досліджень російських науковців, у яких вони підтримали офіційну лінію Кремля. А після 2014 року зміст і характер більшості публікацій російських науковців на тему Україна–НАТО всебічно обріс елементами надмірного суб'єктивізму і великоросійської пропаганди, що, на наш погляд, є суттєвою перешкодою у розвитку російської гуманітарної науки.

Загалом, запропонований історіографічний огляд неабияк вплинув на формування джерельної бази та методологічного інструментарію наукового

пошуку. Тому для поглибленого вивчення запропонованої нам теми було використано різні групи джерел (архівні матеріали, нормативно-правові акти, офіційні тексти, стенограми засідань ВРУ, матеріали періодичних видань, аналітичні документи, інформація довідково-енциклопедичних видань), принципів та методів, які дали змогу всебічно розкрити досліджувану тему.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ, ГОЛОВНІ НАПРЯМИ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ І НАТО

2.1. Суспільно-політичні трансформації в Україні 90-х років XX століття – початку XXI століття та їхній вплив на відносини Україна–НАТО

Розпад СРСР у 1991 році завершив черговий етап боротьби за відновлення української незалежності. Унаслідок чого Україна опинилась в стані складної суспільно-політичної реальності, яка потребувала чітких, рішучих і виважених підходів у процесі подальшого державотворення.

Тому після перемоги на виборах у грудні 1991 року Л. Кравчук [25] почав зміцнювати вертикаль влади через започаткування на місцях інституту представника президента, що лише посилювало протиріччя в політичному соціумі [551, с. 125–127; с. 148–149]. Усі ці процеси супроводжувались посиленням міжнаціональної напруги у середовищі національних меншин у прикордонних областях (Закарпаття, Крим, Одещина, Буковина), частині з яких були притаманні відцентрові тенденції та активізація проросійських рухів [63; 55; 46; 918; 76; 51; 70], почасти підтримуваних політичною елітою тогочасної України, котра у переважній своїй більшості була російськофонною [829; 611, с. 84–85]. Дедалі помітнішим ставав і розкол у лавах євроцентричного Народного Руху України (НРУ), пов'язаний з тим, що лідери НРУ повністю сконцентрували свою увагу на державотворчих процесах [74; 492, с. 35], у той час як крайові осередки партії почали втрачати популярність серед мас на місцях, що подекуди призводило до їх радикалізації та непорозумінь з центральним керівництвом партії [28; 59; 77; 62; 81; 31]. До того ж Україна вступила на шлях ринкових економічних відносин та запровадила власну валюту (купоно-карбованці), що було абсолютно новим для українського соціуму в

умовах економічного й фінансового зрощення України з Росією [720, с. 252, с. 262], тривав процес становлення демократичних громадських і політичних інституцій та законотворення, незавершеним був процес визнання України на міжнародній арені. Таким чином, у перші роки свого існування Україна мала вигляд доволі крихкого потенційно-конфліктного державно-політичного утворення, в руках якого опинився чималий арсенал ядерної зброї і яка прагнула стати у майбутньому постійно нейтральною державою, що не бере участі у військових блоках [84; 551, с. 110].

Саме наявність потужного ядерного потенціалу та ракетних технологій були основними передумовами, котрі започаткували діалог України з НАТО. Адже ще 19–20 грудня 1991 року під час чергової осінньої сесії Північноатлантичної ради в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі міністри закордонних справ обговорили небезпеку розповсюдження ядерної зброї, і у своєму комюніке закликали ті республіки, які мають ядерну зброю, виконувати режим безпечного єдиного контролю та дотримувались Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [307; 344]. Окрім того, на фоні наростання міжетнічної війни на Балканах, в Альянсі побоювались ще й появи міжетнічних протиріч на територіях республік з ядерною зброєю. Тому 22–23 лютого 1992 року німецький політик й Генсекретар НАТО Манфред Вернер відвідав Київ та запросив Україну приєднатися до Ради співробітництва НАТО [438]. Вже 10 березня 1992 року під час надзвичайного засідання Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) в Брюсселі міністри закордонних справ (зокрема й України) та представники країн-членів Північноатлантичного альянсу привітали долучення додаткових держав, як партнерів, до Ради північноатлантичного співробітництва. На цьому засіданні було оголошено про намір працювати разом на шляху до нового, тривалого миру в Європі за допомогою діалогу, партнерства та співпраці [261]. Також у цей день було складено План

роботи для діалогу, партнерства та співпраці, до якого увійшли два аспекти: посилені консультації з боку країн Центральної та Східної Європи з Північноатлантичною радою, різними спеціалізованими комітетами НАТО й Військовим комітетом та цілий ряд спільних заходів [281]. А вже 1 квітня 1992 року міністр оборони України К. Морозов уперше взяв участь у Нараді міністрів оборони НАТО, на якій всебічно було обговорено питання подальшого контролю над ядерним озброєнням [270]. Загалом упродовж 1992 – 1993 років Брюссель цікавила, насамперед, політика скорочень ядерного озброєння, якнайшвидша передача ядерних арсеналів України, Білорусі й Казахстану, та їх приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держав, що не мають ядерної зброї [226; 209]. Альянс непокоїло й те, що до здобуття незалежності Україна самостійно не визначала своєї оборонної політики, фактично це був один із перших досвідів її оборонного планування без руки Кремля. Тому у НАТО не мали наміру будувати з Україною будь-яких інших відносин, допоки не буде вирішена проблема контролю над ядерним озброєнням, про що свідчать зустрічі міністрів оборонного планування та закордонних справ країн партнерів та НАТО [271; 210]. Водночас, зациклившись на питанні ядерного статусу, і Україна й НАТО не надали серйозного значення наростанню кризи російсько-українських відносин, пов'язаних з розподілом Чорноморського флоту й територіальними претензіями. У блоці наївно сподівалися, що Росія буде діяти відповідно до принципів Гельсінського Заключного акту міжнародного права та в дусі добросусідських відносин [272]. Також поза увагою залишили посилення проросійських сил в Україні, особливо формування груп тиску з числа осіб з російськофонною ідентичністю. Мова йде, передусім, про Крим та очолюваний там Ю. Мешковим проросійський сепаратизм [5]. Та й політичні рішення, які приймало політичне керівництво України упродовж 1992–1993 років щодо євроатлантичного напрямку, були непослідовними й

діаметральними. З позицій сьогодення для України ці прорахунки виявилися фатальними.

На початок 1994 року в Україні склалась непроста суспільно-політична ситуація. Країна опинилась у стані глибокої соціально-економічної й енергетичної кризи, пов'язаної з неефективним упровадженням реформ, яка супроводжувалась боротьбою за владу між президентом і Верховною радою та масовими протестами шахтарів. На хвилі цих подій та гострих суперечок щодо ядерного роззброєння, у січні 1994 року Україна все-таки стала на шлях передачі ядерних боєголовок Росії [731, с. 111–112; 583]. Цей крок значно зблизив Україну з Альянсом, бо вже 8 лютого 1994 року у штаб-квартирі НАТО міністр закордонних справ України А. Зленко підписав Рамковий документ «Партнерство заради миру» (ПЗМ) [279]. Цей документ значно розширив напрямки співробітництва між Україною й НАТО, особливо щодо демократизації суспільно-політичних процесів в Україні, щодо участі українських військових у миротворчих операціях під егідою НАТО та спільних багатонаціональних військових навчаннях. Однак це співробітництво відбувалося на тлі апогею політичної та економічної кризи в Україні, для якої зовнішньополітичні питання не були першочерговими. Адже у зв'язку з тим, що наприкінці 1993 року адміністрація президента дещо послабила вплив на виконавчу владу на місцях [551, с. 134], у частині південно-східних областей України розпочалися відцентрові тенденції [5], набрала обертів проросійська діяльність політичних сил у Криму [551, с. 167–170]. Накопичення цих та інших проблем збіглося в часі з тим, що, починаючи з березня 1994 року, Президент і Верховна Рада вирішили припинити свої повноваження та провести дострокові вибори. Як наслідок, складним випробовуванням для України стали і парламентські, і президентські вибори 1994 року.

Так, парламентські вибори проходили 27 березня 1994 року за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості [560, с. 93]. Це були перші демократичні парламентські вибори для України, які характеризувались рядом недоліків. Зокрема масова участь громадян у боротьбі за депутатський мандат призвела до того, що більшість кандидатів не могли набрати понад 50 % голосів, а тому ці вибори тривали аж до 1997 року й налічували ще 6 турів повторного голосування [19; 69; 14; 68; 15; 67; 16; 27; 17; 20; 13; 578, с. 301–328]. Також передвиборна боротьба вплинула на те, що упродовж 1993 – 1994 років у позиціях правлячої еліти, особливо північного сходу України, спостерігалася стійка тенденція спекуляції на ідеї федералізації задля впливу на центр [756, с. 49; 8; 64; 65; 33; 56; 66; 7; 23; 32; 24; 57; 6]. Необрані кандидати у ході повторного голосування вели жорстку агітаційну боротьбу на місцях, формуючи в населення проукраїнські (проєвропейські) та проросійські настрої. Фіксувалося й неодноразове порушення виборчого законодавства як під час агітації, так і в день виборів [43, арк. 18–20; 18]. Водночас треба додати й те, що у цьому потоці парламентських перегонів відбулися ще й вибори президента України, які проходили у червні–липні 1994 року, на яких перемогу здобув Л. Кучма [560, с. 93; 21]. Загалом і парламентські, і президентські вибори мали негативний вплив не лише на психоемоційний стан населення, а подекуди й на прийняття доленосних для України рішень (законів, Конституції України тощо).

Отримавши владу, Л. Кучма здійснив низку кроків, спрямованих на підпорядкування собі голів обласних, районних та міських рад [674], подолання сепаратистських тенденцій в ряді областей України і особливо в Криму, де вибори виграв проросійський президент-сепаратист Криму – Ю. Мешков [48, арк. 139; 30; 49; 4; 45; 61; 50; 2; 287]; Україна активізувала програму внутрішніх реформ, розгорнула політику щодо збалансування відносин між Росією та Заходом [199, с. 6]. Поруч з цим 5 грудня 1994 року

Л. Кучма підписав головний документ – Будапештський меморандум, спрямований на денуклеаризацію України [94]. Ядерні матеріали України у боєголовках були оцінені в 1 млрд. дол. Крім того, Росія погодилася пробачити Нафтогазові борги України, які становили до 2,5 млрд [322, с. 111]. Цей крок України був підтриманий Організацією Північноатлантичного договору у Заключному комюніке від 1 грудня 1994 року, у якому сказано: «Ми вітаємо голосування українського парламенту за приєднання України до ДНЯЗ, що є фундаментальним кроком, який дозволяє цій країні приєднатися до ДНЯЗ як державі, що не має ядерної зброї», а також обговорено подальші наміри співпраці з незалежною демократичною Україною [213].

Після підписання Будапештського меморандуму відносини України й НАТО стали значно теплішими, адже вже у лютому 1995 року Україна й НАТО підписали протокол про взаємну співпрацю між Україною та НАТО у війсьній сфері [354, с. 68]. Попри те, що Україні було вигідно розвивати цей напрям, зокрема й з економічної точки зору [342, с. 47], в Києві остерігалися, що поспішне розширення НАТО може призвести до небезпечної конфронтації з Росією, тому і міністр оборони України В. Шмаров, і представники Міністерства закордонних справ України у ході підписання протоколу наполягали, щоб у НАТО штучно не прискорювали процес інтеграції країн Центральної та Східної Європи [360, с. 1]. Проте вже у травні 1995 року під час візиту президента США Білла Клінтона в Київ Л. Кучма запевнив його у тому, що він вважає НАТО гарантом стабільності в Європі і що Київ більше не проти розширення НАТО [308, с. 20]. 1 червня 1995 року Л. Кучма підтвердив цей намір у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі, позицію якого підтримав і міністр закордонних справ України Г. Удовенко 14 вересня 1995 року.

Унаслідок цих кроків наступний 1996 рік характеризувався результативною роботою України по просуванню своїх інтересів у

відносинах з НАТО у контексті розширення Альянсу на Схід. Насамперед співпраця тривала у напрямку встановлення відносин «особливого партнерства», нерозміщення ядерної зброї на території нових партнерів НАТО, врегулювання питання кордонів з Румунією [211]. Також Україна готова була співпрацювати з НАТО на умовах особливого поглибленого партнерства, проте підкреслено говорила про збереження свого позаблокового статусу, про що зокрема заявляв Міністр закордонних справ України Г. Удовенко на засіданні Ради Північноатлантичного співробітництва 10–11 грудня 1996 року [259].

Подальші контакти між вищим керівництвом НАТО й України, які мали місце з початку 1997 року, дали перші результати 7 травня цього року – у цей день було створено Центр інформації і документації НАТО в Україні, у відкритті якого брав участь й Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана. Його промова переконливо свідчить, що відкриття цього центру було вкрай важливою подією перед Мадридським самітом (8–9 липня 1997 року) та напередодні парафіювання Хартії про особливе партнерство між НАТО та Україною, адже в НАТО розуміли, що без належного інформування українців про цю організацію рух України до НАТО буде ще повільнішим [258; 185]. Логічним продовженням цих подій стало парафіювання міністром закордонних справ України Г. Удовенком Хартії про особливе партнерство між НАТО та Україною 29 травня 1997 року. Під час цього візиту Г. Удовенко запевнив партнерів, що стратегічна лінія України полягає у інтеграції до основних європейських та євроатлантичних структур [188; 256]. На Мадридському саміті Північноатлантичної ради 9 липня 1997 року Л. Кучма урочисто підписав Хартію про особливе партнерство між НАТО та Україною, якою також було створено Комісію Україна–НАТО. Під час свого виступу Л. Кучма наголосив, що цей документ є не остаточним, а радше перехідним на шляху євроатлантичної інтеграції України [247]. А Генеральний секретар НАТО

звернув увагу на те, що «Хартію Україна–НАТО тепер потрібно втілювати в життя швидко і повноцінно» [255]. Схожу тезу тоді висловив і заступник помічника генерального секретаря НАТО з політичних питань Дональд Макконнелл, зазначивши, що «Хартія демонструє підтримку Альянсу Україні...Але нові механізми, передбачені Хартією, зокрема Комісія Україна–НАТО, яка періодично збиратиметься для пошуку шляхів просування відносин, повинна бути використана в повному обсязі, щоб партнерство процвітало» [332]. Вочевидь, партнери очікували, що виснажена іноземним пануванням молода держава зосередить максимальні зусилля на економічному потенціалі й завдяки радикальним перетворенням максимально швидко інтегрується в євроатлантичні структури [251]. Однак українські реалії другої половини 1990-х років, які супроводжувались низкою складних суспільно-політичних процесів в Україні, уповільнювали рух України до НАТО. Зокрема тривав другий етап регіонального елітотворення (1995–1998 роки), який характеризувався поверненням до владного центропартійно-радянської номенклатури та формуванням бізнесових груп [829, с. 298; 654, с. 25]; час від часу загострювалась проблема політизації етнічності у Криму [615], на Закарпатті [47] та Чернівецької області [12, арк. 223; 60, арк. 64]; тривала поступова централізація влади в руках президента [720, с. 262]; посилювався проросійський рух; досить складною була економічна ситуація, адже у зв'язку з несвоєчасним виконанням Україною міжнародних домовленостей, МВФ боровся з дилемою, чи продовжувати надавати допомогу Україні. Ще більш негативно на ці процеси впливало стереотипне уявлення українців про НАТО як «агресивний блок» та халатне ставлення українського політичного керівництва до впровадження воєнних реформ за стандартами НАТО [329]. Особливо помітно це було під час наближення чергових парламентських і президентських виборів в Україні наприкінці 1990-х років, котрі характеризувались жорсткою боротьбою між різними

політичними силами та грою на геополітичних та міжнаціональних почуттях у потенційного електорату й використанням адмінресурсу під час виборів [40; 35; 54; 1; 9; 3; 36; 71; 26; 11; 75; 44; 79; 42; 37; 38; 53; 39]. У цих умовах наприкінці 1990-х років Україна продовжувала налагоджувати інтеграційні процеси в структури НАТО [238], зокрема у цивільній та військовій сферах. Хоча справедливо буде відзначити, що серйозною перешкодою на цьому шляху стало збільшення кількості лівих сил в українському парламенті на чолі з комуністами унаслідок виборів 1998 року, які виступали проти співробітництва України з НАТО, спекулюючи на темі війни на Балканах [810]. Навіть більше, діяльність окремих проросійських депутатів (Алексєєв В. Г.) була спрямована на те, щоб внести зміни до Кримінального кодексу, згідно з якими до кримінальної відповідальності потрібно було притягувати осіб, які буцімто посягають на суверенітет України, зокрема тих, «...які допускають війська іноземних держав (йдеться мова про наших нових старших братів з НАТО) на територію України без відповідного рішення Верховного ради. Маються на увазі і Яворівський полігон, і “Широкий лан”, і “Сі бриз”...» [812].

Після обрання Л. Кучми президентом на другий термін у листопаді 1999 року він повністю змінив геополітичний вектор країни – від простої співпраці до узаконення курсу на вступ України у майбутньому до НАТО [560]. Зокрема у грудні 1999 року Л. Кучма призначив головою Державної комісії зі співпраці з НАТО Секретаря РНБО Євгена Марчука, який значно прискорив процес євроатлантичної інтеграції України [548]. А на підсумковому засіданні Комісії Україна–НАТО 15 грудня 1999 року було визначено пріоритетні напрями співпраці зі зміцнення інституційної основи відносин Україна–НАТО, зокрема створення Бюро зв'язків НАТО з Україною, розвиток Центру інформації та документації НАТО в Києві, засідання Спільних робочих груп з питань реформи оборони, планування надзвичайних ситуацій цивільного характеру та створення відкритих

робочих груп з економічної безпеки та перепідготовки відставних військовиків тощо [263]. Усе це свідчило про стрімке наближення України до ПДЧ. Проте початок 2000-х років супроводжувався складними суспільно-політичними трансформаціями в Україні, які мали неоднозначний вплив на відносини України й НАТО. Зокрема відбувалося наростання кризи президентської вертикалі влади, сформованої Л. Кучмою упродовж двох каденцій, а також здійснення непослідовних кроків у зовнішньополітичній сфері. Так, на початку 2000 року Україна потрапила в геополітичний скандал, пов'язаний з несанкційованим продажем Іраку радарів пасивного наведення «Кольчуга» [933], а у вересні–листопаді цей скандал доповнився убивством українського журналіста Г. Гонгадзе, на що як США, так і НАТО відреагували політикою дистанціювання від України [170]. Попри те, що публічно у НАТО зазначали, що «Це ніяк не вплинуло на діалог України та Організації Північноатлантичного договору» дистанціювання все-таки було тривалим [662]. Розуміючи серйозність наслідків цих подій вже у листопаді 2001 року, Україна оголосила про свій намір запропонувати НАТО відкрити у Києві свою місію, яка мала б стати першим у світі представництвом такого рівня в країні, яка не є членом Організації Північноатлантичного договору. Також Київ виступив з пропозицією доповнення до Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО [870]. Більше того, 23 травня 2002 року на засіданні Ради безпеки і оборони України було затверджено Резолюцію про стратегію відносин України з НАТО. Нею вперше на офіційному рівні було оголошено, що країна починає стратегію зближення з Північноатлантичним альянсом, кінцевою метою якого мав бути вступ до цієї організації [494, с. 5]. Тоді голова РНБО України Є. Марчук відзначав, що «Подальша підтримка позаблокового статусу є безперспективною для України, в деяких випадках і шкідливою», хоча паралельно робив наголос на тому, що цей процес може бути занадто довготривалим [612]. Однак серйозних інтеграційних

наслідків ці кроки не принесли. У НАТО продовжували діяти в межах поточного практичного співробітництва з Україною [663], дотримуватись політики ізоляції Л. Кучми та розслідувати тему продажу «Кольчуг». Більше того, конфлікт довкола «Кольчуг» активізувався у жовтні 2002 року. Так, 17 жовтня 2002 року під час спільного засідання комітету Україна–НАТО, Альянс висловив глибоку стурбованість у справі можливого продажу Україною радарних установок в Ірак, тому було заявлено, що свою політику щодо України альянс не змінюватиме до остаточних результатів розслідування цієї справи [421]. Навіть попри те, що 23 жовтня 2002 року учасники чергових парламентських слухань вкотре висловились за утвердження євроатлантичного вектора України [153, с. 374], НАТО було непохитним. Про це свідчать і події 22 листопада 2002 року на Празькому саміті НАТО. Тоді президентів розсадили за французьким алфавітом, аби президент США Дж. Буш не опинився поруч з президентом України Л. Кучмою. Від України вимагали доказів того, що вона не постачала систем протиповітряної оборони «Кольчуга» до Іраку [442, с. 38]. Хоча у цьому контексті варто відзначити, що попри цю прохолоду на згаданому саміті, за підсумками годинного засідання Комісії Україна–НАТО (КУН), було ухвалено План дій з наближення до стандартів НАТО, а у щорічному додатку записані конкретні дії для реалізації задуманого [771]. Додатково ці наміри України щодо інтеграції в НАТО були закріплені Законом України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року, який було ухвалено конституційною більшістю, зокрема й фракцією Партії регіонів [142], та у новій редакції «Воєнної доктрини України», яка була схвалена РНБО (введена в дію Указом Президента 15 червня 2004 року). Також, на догоду США й НАТО, улітку 2003 року Україна долучилась до проведення миротворчої місії в Іраку. Іншою серйозною причиною стрімкого руху України до НАТО було загострення російсько-українських відносин навколо о. Коса Тузла у

вересні–листопаді 2003 року, адже в адміністрації Л. Кучми заявляли, що у разі продовження будівництва дамби Україна має намір звернутися за захистом до НАТО, ООН, ОБСЄ та країн-гарантів Будапештського меморандуму [538, с. 206–207]. Усі ці чинники сприяли тому, що Україна надшвидкими темпами рухалась у напрямку підписання ПДЧ.

Однак на початок 2004 року політична криза в Україні досягла свого апогею й мала негативне відлуння на відносинах України з НАТО. Зокрема на фоні загострення подій в Іраку, де українські миротворці були у складі польської бригади під егідою НАТО, у березні 2004 року в Україні активізувались представники СПУ, КПУ, Російського блоку та партії Н. Вітренко, які звинувачували США у втручанні у внутрішні справи Іраку, України та інших країн та вимагали повернути українських солдат в Україну [425]. На цій хвилі головні претенденти на пост президента України – В. Янукович та В. Ющенко також заговорили про необхідність скоротити український контингент в Іраку (В. Янукович) та про намір вивести українців з Іраку взагалі (В. Ющенко)[683]. А під дією потужної антинаатовської пропаганди почала різко падати й підтримка українцями ідеї щодо вступу в НАТО [602, с. 18; 576]. Наприклад, якщо у червні 2002 року ідею вступу до НАТО підтримувало 32,0 % українців, то у 2003 – 23 %, а у 2004 – 21,4 % [295]. Також у червні 2004 року пролунала заява Президента України Л. Кучми на Стамбульському саміті НАТО про неготовність приєднатися до Альянсу, унаслідок чого Указом Президента від 15 липня 2004 року з Воєнної доктрини України були вилученні положення про намір членства України в НАТО і ЄС [558]. Ця риторика про неприєднання України до ЄС і НАТО кульмінувала у вересні–жовтні під час виборчої президентської кампанії, її активно пропагував прем'єр-міністр України В. Янукович, який підтримував проросійський вектор [827, с. 30], хоча, аналіз передвиборчих програм обох кандидатів свідчить про те, що вони не містили жодної згадки про НАТО, СНД чи

ЄЕС [593, с. 128–130]. Погіршувала становище України й наявність великої кількості судових заборон, силових дій міліції та переслідувань учасників протестів у 2004 році [789].

На тлі цих подій відбулися вибори президента 31 жовтня та 21 листопада, котрі проходили у вкрай напруженій політичній атмосфері, яка супроводжувалась звинуваченнями в упередженості ЗМІ; залякуванні виборців й отруєнні кандидата В. Ющенка тощо. Такий не надто демократичний спосіб проведення виборів не міг залишитись поза увагою світової спільноти та української громадськості. Саме тому після другого туру виборів 21 листопада ряд країн та міжнародних організацій, зокрема й НАТО, зробили заяви, що подібний спосіб проведення другого туру президентських виборів суперечить зобов'язанням України перед міжнародними партнерами [593, с. 64]. А масова фальсифікація виборів під час другого туру спричинила потужний вибух суспільного невдоволення, яке переросло у Помаранчеву революцію. У ході цих подій на 26 грудня 2004 року було призначено перевибори президента, на яких переміг В. Ющенко.

Прихід В. Ющенка до влади ознаменував новий вимір співробітництва України з НАТО, наслідком якого мало стати повноцінне членство України в Альянсі. Так, вже 22 лютого 2005 року В. Ющенко відвідав Брюссельський саміт НАТО, де був дуже тепло прийнятий членами альянсу. Він ознайомив партнерів з євроатлантичними прагненнями України, впритул до якнайшвидшого отримання Україною ПДЧ [770; 373]. Почали відбуватися зміни в громадсько-політичному житті України. Так, у 2006 році були проведені демократичні парламентські вибори, сталися певні позитивні зміни у забезпеченні свободи слова та ЗМІ; визначені законодавчі засади участі громадськості у формуванні державної політики; на центральному та регіональному рівнях почали створюватися мережі громадських організацій для налагодження каналів комунікації між владою

та суспільством; активізувалося економічне співробітництво між Україною та ЄС; почало поліпшуватись фінансове та соціально-економічне становище України [819, с. 2–3]. Водночас справедливо буде відзначити, що поряд з позитивними змінами з'явилась низка негативних тенденцій, котрі негативно позначились на відносинах України й НАТО. У цьому контексті варто зауважити, що обмеження функцій президента проросійськими силами у грудні 2004 року й розширення повноважень ВРУ було тим ключовим чинником, який і надалі гальмував рух України до НАТО. Отримавши широкі повноваження, проросійська більшість на чолі з комуністами, соціалістами й регіоналами у парламенті, починаючи з лютого 2006 року, розпочала відкрито блокувати євроатлантичний рух України – про це свідчить відмова ВРУ в лютому 2006 року ухвалити закон про допуск іноземних військ на територію України для спільних навчань [811; 776] й неодноразові зриви міжнародних військових навчань. Значним посиленням цих негативних антинатовських тенденцій стало призначення на пост прем'єр-міністра України В. Януковича у серпні 2006 року, який 14 вересня 2006 року, під час зустрічі з Генеральним Секретарем НАТО Я. Схеффером у Брюсселі озвучив думку про сповільнення євроатлантичного руху України через буцімто низький рівень підтримки цього вектора українським населенням [838], а 19 вересня 2006 року ще й ВРУ підтримала цей намір В. Януковича, схваливши 242 голосами постанову 2189 щодо позиції прем'єр-міністра України на засіданні комісії «Україна–НАТО» [809, ч. 14:15–15:00]. Прийняття цієї постанови свідчило про зростання конфліктності у трикутнику президент-парламент-уряд у сфері зовнішньої політики, зокрема щодо євроатлантичного курсу. Наслідком цього конфлікту стало утворення серйозної політичної і конституційної кризи, оскільки спосіб дій опонентів з реалізації їх політичних цілей виявив численні і серйозні вади Конституції України та її неспроможності регулювати відносини між провідними гілками державної

влади. Також політична криза висвітлила низький рівень прозорості, відкритості дій владних структур, їх підзвітності та підконтрольності суспільству, а також відсутності ефективного зворотного зв'язку – «влада–громадськість» [721; 450]. Ці суперечливі процеси внутрішньодержавної трансформації влади негативно позначились на ефективності її зовнішньополітичного курсу, зокрема і в напрямку НАТО. Попри активізацію контактів з Альянсом, перспективи приєднання до НАТО стали об'єктом гострої внутрішньополітичної боротьби; помітною була нестача кадрів та збалансованої нормативно-правової бази для реалізації цього зовнішньополітичного курсу. Адже не можна забувати, що упродовж 2006 року представники Антикризової коаліції внесли на розгляд Верховної Ради низку законопроектів про нейтральний або позаблоковий статус України, що суперечило закріпленому в Законі «Про основи національної безпеки України» курсу на її інтеграцію до НАТО. Аполітичні сили у ході суперечок довкола зовнішньополітичного курсу України дедалі частіше маніпулювали громадською думкою населення, котра на фоні цих спекуляцій стала ще нижчою і станом на лютий 2007 року становила лише 16,2 % [529, с. 64–69]. Ці процеси свідчили про тенденцію, наближену до консервації відносин України з Альянсом.

Незважаючи на таку складну ситуацію, перспектива набуття Україною членства в Альянсі була зафіксована у фінальній декларації Бухарестського саміту НАТО у квітні 2008 року [469, с. 6; 759]. Однак антинатовський рух, який розвивався в Україні, та у зв'язку з цим низький рівень підтримки шляху до НАТО в Україні був значною перешкодою для успішної інтеграції [795, с. 16–20]. 2–4 квітня 2008 року, коли на саміті НАТО у Бухаресті (Румунія) розглядалося питання про надання Україні Плану дій щодо членства, саме відсутність суспільної підтримки називалася як одна з головних перешкод прогресу у відносинах двох сторін [787, с. 40; 337]. Цю тезу чітко ілюструє візит послів країн-членів НАТО до різних

регіонів України у червні 2008 року, де їх зустрічали, як у місті Дніпропетровську, масовою акцією протесту та киданням сирих яєць [757]. А початок світової фінансово-економічної кризи та гегемоністські настрої Росії у 2008 році ще більше сповільнили наміри України інтегруватись до НАТО.

Унаслідок цих та інших чинників на початок 2009 року в Україні сформувалась загроза виникнення внутрішнього конфлікту, спричиненого зростанням розриву між елітою та суспільством, втратою довіри до влади, виникла тривала руйнація життєво важливих інститутів держави, зокрема системи судочинства національної безпеки, легітимність демократичної системи поставлена під сумнів через нездатність влади протистояти кризовим викликам, погіршився міжнародний імідж України [393, с. 3–4]. Тому попри бажання В. Ющенка інтегрувати Україну до Західного цивілізованого світу, цього не вдалося зробити з декількох причин, а саме: через обмеженість функцій президента; через наявність величезної кількості українців, особливо у південно-східних регіонах України, орієнтованих на РФ, які під впливом російської пропаганди фактично заблокували рух України до НАТО; через домінування серед української політичної еліти, як на центральному, регіональному, так і на місцевому рівнях, прорадянських та проросійських настроїв; відсутність належної інформаційної кампанії [399, с. 24–26]; загострення відносин з Україною з боку окремих країн-членів Альянсу, наприклад недружні кроки з боку Румунії («шпигунський скандал», поновлення заяв про територіальні претензії, нагнітання сепаратистських настроїв у прикордонних регіонах України) не зустрічали належної критики всередині Альянсу; зміна формату співробітництва Україна–НАТО з Цільових планів на Річні національні програми співробітництва Україна–НАТО (РНП) – замість Плану дій з набуття членства (ПДЧ) теж була неоднозначно сприйнята

українським експертним середовищем, котре припускало, що це є наслідком сповільнення євроатлантичного руху України [817, с. 24–25].

Ще більш серйозних змін відносини України й НАТО зазнали після президентських виборів 2010 року, коли новообраний президент В. Янукович та його оточення проголосили розвиток України як позаблокової держави та відмовилися від повноцінної інтеграції в НАТО, натомість одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики проголосили російський [862]. Першим серйозним сигналом згортання В. Януковичем політики щодо євроатлантичної інтеграції було підписання 2 квітня 2010 року указу президента про ліквідацію Міжвідомчої комісії з питань підготовки України до вступу в НАТО [814; 137]. Остаточо цей курс було закріплено у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року [491, с. 310–311]. Він вказував, що основним принципом зовнішньої політики «є дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес». Також зі статті про основні напрямки державної політики у питаннях національної безпеки було вилучено норму про набуття Україною членства в Організації Північноатлантичного договору [647]. Попри зміну геополітичних пріоритетів проросійського політичного керівництва України, у НАТО не мали наміру відмовлятися від співпраці з Україною. В Альянсі були переконані, що позаблоковий статус на співпрацю ніяк не вплине. Навпаки, сторони мали намір поглибити відносини, а обіцянка щодо того, що Україна та Грузія стануть членами НАТО, зроблена на саміті в Бухаресті, залишалася актуальною [836]. Проте наступні роки показали, що відносини України й НАТО характеризувались лише такими рисами як: послідовність

у декларуванні намірів щодо продовження конструктивного партнерства, інерційність у виконанні планів, збереження формату відносин з одночасними несистемними організаційними змінами в інфраструктурі партнерства, невизначеність головних цілей і пріоритетів [697; 905; 935]. Більше того, з 2010 року в Україні набули нового забарвлення внутрішньополітичні процеси. Так, державно-управлінські рішення дедалі частіше стали приймати за допомогою авторитарних методів; по відношенню до населення В. Янукович та його оточення провадили мародерську та грабіжницьку політику, процвітала корупція; наростали кризові тенденції у фінансово-економічному секторі, котрі штучно підтримували за рахунок внутрішніх золотовалютних резервів; знищували середній бізнес; нового розквіту набув бандитизм; у ручному режимі працювала суддівська система; з року в рік зростала потужність силових структур й водночас руйнувався безпековий та оборонний комплекс держави; галопуючими темпами впроваджували русифікацію інформаційного та культурного простору; помітно збільшився тиск на свободу слова тощо. Усі ці чинники негативно позначились на суспільно-політичних настроях свідомої частини українського населення. У поєднанні з зовнішньополітичними загрозами В. Януковича то із Заходом, то з Росією вони утворили потужний протестний потенціал, котрий кульмінував у листопаді 2013 року й увійшов у історію як Революція Гідності.

У ході революційних подій, які тривали з листопада 2013 до лютого 2014 років, українському громадянському суспільству вдалося не допустити повзучої інтеграції України в РФ та сформувати уперше з часу української незалежності проєвропейську більшість на всіх рівнях центральної влади – починаючи від в.о. президента України й закінчуючи парламентом та урядом. Водночас програш проросійських сил на центральному політичному рівні значно радикалізував наміри Росії встановити контроль над Україною [866]. Задля реалізації цієї мети у

лютому–березні 2014 року віроломною інтервенцією РФ анексувала український Крим та розгорнула низку сепаратистських рухів у ряді південно-східних областей України задля формування потенційної зони воєнно-політичного конфлікту. Цей акт російської агресії, який збігся у часі з суспільно-політичними трансформаціями постреволюційного часу та оборонною неспроможністю України змусив Київ звернутися за підтримкою до міжнародної спільноти. Висловлюючи свою солідарність Україні, більшість міжнародних організацій виступили на підтримку територіальної цілісності України та надали Києву матеріальну та політико-дипломатичну допомогу. Миттєвою була й реакція НАТО, зокрема Генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен перед початком Ради ЄС на рівні міністрів оборони 28-ми країн-членів, яка проходила у Люксембурзі 15 квітня 2014 року звинуватив Росію у причетності до сепаратистських заворушень на сході України [467].

Після обрання 25 травня 2014 року президентом України П. Порошенка Україна взяла курс на формування міжнародної антипутінської коаліції. Оскільки українську кризу в Альянсі бачили потенційним переломним пунктом у євроатлантичній безпеці, то відносини України з НАТО стали значно активнішими, адже вбачаючи потенційні загрози своїм східним партнерам, в НАТО розширили політику співробітництва у цьому напрямі [275]. Також підтримка України з боку НАТО була висловлена у низці документів, заяв та під час зустрічей. Так, концепція підтримки України з боку НАТО була зафіксована в «Декларації Уельського саміту» НАТО від 5 вересня 2014 року, у якій була чітко окреслена політика підтримки щодо України та визначені політико-економічні кроки, спрямовані на стримування російської агресії [85]; та на засіданні Парламентської асамблеї НАТО 24 листопада 2014 року [223]. Важливою подією для України було підписання 22 вересня 2015 року Угоди між Кабінетом Міністрів України та НАТО про статус Представництва

НАТО в Україні [179; 161], Дорожньої карти Партнерства зі стратегічних комунікацій між РНБО України та Міжнародним секретаріатом НАТО [88; 431], Спільної декларації щодо посилення оборонно-технічного співробітництва України з НАТО [868], Указу «Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 роки» [136] та інших документів [131; 151]. І найважливіше: 8 червня 2017 року Верховна Рада України проголосувала за те, щоб знову проголосити вступ до НАТО стратегічним пріоритетом зовнішньої політики України, ухваливши зміни до законів України про національну безпеку й засади внутрішньої і зовнішньої політики [592]. Це повернуло Україні в березні 2018 року статус «країни-аспіранта» в НАТО [483]. Також варто наголосити, що хоча й надалі Альянс не брав прямої участі у воєнно-політичному конфлікті на сході України, з боку НАТО та найпотужніших держав, які є членами блоку НАТО, Україні була надана потужна практична, фінансова та політична підтримка [816].

Отже, аналіз суспільно-політичних трансформацій в Україні засвідчив, що відносини України й НАТО – тернистий шлях у своєму розвитку. На початковому етапі євроатлантичне співробітництво з Україною було започатковане як реакція на потенційно нестабільний і конфліктний регіон зі значною кількістю ядерної зброї. Проте поступово Україна стала одним із найнадійніших партнерів Альянсу. Водночас варто наголосити, що серйозною перешкодою у процесі налагодження конструктивного діалогу України й НАТО було складне соціально-економічне, політичне, культурне, етнополітичне та геополітичне становище України, в якому вона опинилась після розпаду Радянського союзу. Уповільнював Рух України до НАТО й зовнішньополітичний тиск з боку РФ та присутність російської ідентичності серед лівової частки українського соціуму.

2.2. Відносин Україна–НАТО в умовах зовнішньополітичних викликів: 1991–2020 роки

Розпад СРСР у 1991 році завершив «холодне» протистояння між Сходом і Заходом, яке тривало майже півстоліття. Потужна біполярна система стримувань і противаг між цими двома блоками також була зруйнована. Наслідком цього стало з одного боку розширення Західної моделі міжнародної безпеки, заснованої на співробітництві (НАТО), з іншого – на уламках блоку Організації Варшавського Договору (ОВД) почали формуватися локальні зони конфлікту та напруги, пов'язані з прагненням Кремля зберегти свій вплив у регіоні й Україні зокрема.

Так, вже наприкінці 1980-х років низка країн-сусідів України розгорнула політику міжнаціональної дестабілізації й напруги в ряді українських регіонів, що межують з ними по кордону. За допомогою моральної та матеріальної підтримки з боку окремих кіл сусідніх держав (РФ, Угорщини, Румунії, Молдови та Словаччини) певні сепаратистські настроєні сили намагалися дестабілізувати геополітичну ситуацію на Закарпатті (через підбурювання до сепаратизму «русинів», «національних культурно-просвітницьких» товариств угорців, румунів, німців), у Буковині, Бессарабії, Одесі («Союз Новоросів») та в Криму [34; 72; 78], що, у свою чергу, привертало увагу керівництва держави.

Треба зауважити, що вже тоді більшість цих проявів загрожувала територіальній цілісності УРСР й суперечила нормам міжнародного права. Показовими у цьому сенсі є події червня 1991 року, зокрема 24 червня 1991 року парламент Румунії прийняв Декларацію «Про пакт Ріббентропа-Молотова і його наслідки для Румунії» [58]. Фактично цим документом Румунія заявила про свої наміри переглянути українсько-румунський кордон та спровокувала міжнаціональну напругу в Придунав'ї [22; 184]. Тривогу й незадоволення з української сторони спричинили заклики парламенту Румунії до Президента, уряду, всіх політичних сил країни діяти

в дусі цієї декларації. Проте, оскільки український парламент своєчасно відреагував на цю загрозу, реалізувати її у повній мірі не вдалося.

Референдум 1 грудня 1991 року та подальше унезалежнення України від Кремля ще більше загострило територіальні проблеми з сусідами. правонаступниця СРСР, Російська Федерація (РФ), не мала наміру відмовлятися від зовнішньополітичного контролю над країнами, які колись входили до складу ОВД. Майже відразу після невдалої спроби реанімувати СРСР в рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД), РФ розгорнула агресивну дипломатичну політику до країн, котрі ще не так давно перебували під контролем Москви, не винятком була й Україна. Як зазначає український історик С. Кульчицький: «Проблеми у відносинах з Росією почали виникати через дві доби після всеукраїнського референдуму, адже для російської правлячої еліти його результати виявилися несподіваними». Відразу після результатів референдуму, прес-секретар президента РФ П. Вощанов заявив, що РФ залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Наступного дня по телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який конкретизував проблему кордонів, а також поставив під сумнів суверенітет України щодо Криму й Одеської області [589, с. 51]. Також загострювало ситуацію й прагнення кримських татар заручитись зовнішньою підтримкою в умовах повернення з місць депортації. Було помічене використання ними міжнародних контактів з офіційними політичними колами Туреччини для тиску на українську владу та для захисту від російського впливу [929, с. 43].

На початок 1992 року, незважаючи на досить дружні відносини з Польщею [52], окремими заявами польської шовіністичної преси вдалося збудити Польський репатріаційний комітет та Союз поляків Поділля, які звернулися до уряду Польщі з вимогою вийти з переговорів про підписання договору з Україною, мотивуючи це тим, що майбутній документ не містив

положень, які гарантували б полякам в Україні «належних їм прав на автономію в регіонах із переважною більшістю польського населення, що мешкає там уже століттями». Польські організації вважали, що «Україна протиправно займає наші східні терени», і вимагали надання польській національній меншині «хоча б половину тих прав, які мають українці в Польщі» [904, с. 97–98]. В унісон цим тенденціям піднялись русинські організації Закарпаття. Зокрема так звана Асоціація нерадикальних демократів (президент В. Фантич) у лютому 1992 року підготувала проект Закону України «О статусе специальной самоуправляемой территории Подкарпатской Республики как субъекта в составе независимой Украины, о Конституции Подкарпатской Республики» для ухвалення обласною радою, а ТПР звернулося до чехо-словацького уряду із закликом відновити автономію Підкарпатської Русі у складі Чехо-Словаччини [441, с. 11].

Наростання міжнаціональної напруги у молодій державі з потужним ядерним потенціалом, підтримуваної зовнішніми чинниками та невизнання України як незалежної держави не могло залишитись поза увагою міжнародної спільноти. Тому вже 22–23 лютого 1992 року відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва. У ході цієї зустрічі Україна була запрошена до участі в Раді Північноатлантичного співробітництва [905].

Налагодження контактів з Альянсом викликало нову хвилю дипломатичної агресії з боку РФ. У травні 1992 року Верховна Рада РФ зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття. І, за активного сприяння Москви, Верховна Рада АР Крим 5 травня 1992 року ухвалила Акт проголошення державної самостійності, була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному закону України [589, с. 52]. Проте територіальних претензій до України не підтримав Б. Єльцин, який змістив риторику у бік Чорноморського флоту й

статусу Севастополя. Також Росія розгорнула проти України торговельну війну. Так, згідно з «Угодою суверенних республік (держав) з продовольчого забезпечення» у 1992 році передбачалося ввезення в Україну одного виду продукції, а вивіз із неї в Росію – семи, за не вигідними для України цінами. Серйозні збитки, яких зазнала Україна від Росії, були пов'язані з продажем м'яса, оскільки сама закуповувала м'ясо по 220 крб., а продавала його по 80 крб., тому що за більшу ціну його не купували [391, с. 14].

Результатом урегулювання цієї кризи стали російсько-українські переговори 23 червня 1992 року в Дагомисі, на яких Росія і Україна домовилися, що приступають до розроблення та готуються до укладання повномасштабного політичного договору, який буде служити правовою основою для розвитку дружніх, партнерських, рівноправних та взаємовигідних відносин. Після завершення переговорів у Дагомисі у червні 1992 року було підписано Угоду між Україною та Росією про подальший розвиток міждержавних відносин [177]. Було відмічено, що в національних відносинах між Україною та Росією нема підстав для взаємних претензій [684]. Також Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний термін [589, с. 53]. Проте у ході цих переговорів не були урегульовані конфліктні статті Конституції Криму. На вирішення цього конфліктного питання певний вплив мав візит президента України Л. Кравчука до штаб-квартири НАТО 8 липня 1992 року [905]. Ця подія сприяла тому, що у вересні 1992 року Верховна Рада АР Крим привела у відповідність до Конституції України конфліктні статті Конституції Криму [589, с. 53]. Проте візит в Україну Верховного головнокомандувача об'єднаними збройними силами НАТО в Європі генерала Джона Шалікашвілі 16 листопада 1992 року, який мав зустріч з Президентом України Л. Кравчуком, та ряд інших чинників спричинили новий сплеск

обурення Росії [905]. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 року доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя, а вже 9 липня 1993 року російський парламент прийняв постанову «Про статус м. Севастополя» [589, с. 53; 103], у якій підтверджувався «російський федеральний статус» Севастополя. Уряду РФ було доручено за короткий термін розробити державну програму забезпечення статусу, Центробанку РФ передбачити фінансування відповідних статей міського бюджету, а комітету Верховної Ради щодо законодавства розробити відповідний закон. У постанові містилася також пропозиція до уряду України «відкликати передислоковані в район міста Севастополь військові підрозділи» [367, с. 68; 464, с. 61–64]. Такий політичний тиск на Київ був реакцією на прийняття Верховною Радою України 2 липня 1993 року постанови «Про Основні напрями зовнішньої політики України», яка визначила Воєнну доктрину як документ, який реалізовуватиме «налагодження військово-політичного співробітництва з іншими, насамперед сусідніми державами та міжнародними організаціями, зокрема НАТО та ЗЄС»[143].

Реалізувати постанову «Про статус м. Севастополя» Росії тоді не вдалося, адже 20 липня 1993 року на запит України було проведено засідання Ради Безпеки ООН, заява якої дещо знизила рівень напруги у цьому напрямі [90]. За таких умов РФ ще більше посилила тиск на Україну, зокрема російська сторона почала наполягати на створенні спільної українсько-російської комісії з узгодження змісту підручників з вітчизняної історії, тобто групи з написання шкільних підручників [602, с. 6]; постачання газу до України було скорочено на 24 % [367, с. 68]; МЗС РФ наполягало на підписанні договору про подвійне громадянство [29]; було підвищено ціни на нафту й газ на 100 % по відношенні до світової [590, с. 57] тощо. Однак завдяки підтримці України з боку країн Заходу, внаслідок чого були підписанні перші українсько-російські угоди, та візиту 18 вересня 1993 року Міністра закордонних справ України А. Зленка до штаб-квартири

НАТО, на певний час було знято політичну забарвленість у міждержавних відносинах обох країн і значення традиційних політичних важелів тиску на Україну дещо знизилась. Не останню роль у послабленні цієї напруги відіграла й редакція Воєнної доктрини України, затверджена Верховною Радою 19 жовтня 1993 року. Редакційні правки були орієнтовані на «дотримання позаблокового статусу» та «виступу за створення всеохоплювальних систем універсальної та загальноєвропейської безпеки і... участі у них як важливого компонента своєї національної безпеки». Таке діаметральне поєднання позбавило її навантаження будь-якого практичного застосування [905]. Попри це Україна не припинила свого руху в бік НАТО. Про це, зокрема, свідчить підготовка проєкту концепції співробітництва з НАТО в рамках програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ) [672].

З огляду на це, 1994 рік мав важливе значення для України як з точки зору розвитку взаємовідносин Україна – НАТО, так і з позиції формування нових зовнішньополітичних претензій з боку сусідніх держав. Політика, пов'язана з ядерним роззброєнням, яку наша держава вивела на фінішну пряму у січні–лютому 1994 року [174; 107] поставила Україну на шлях широкомасштабного співробітництва з НАТО, яке було закріплене 8 лютого 1994 року підписанням Рамкового документа програми «Партнерство заради миру» [97] та затвердженням першої Індивідуальної програми партнерства (ІПП) між Україною й НАТО, офіційно схваленої на спеціальному засіданні Північноатлантичної ради НАТО 14 вересня 1994 року [381, с. 12]. Це призвело до того, що увесь 1994 рік характеризувався й активізацією політики РФ щодо країн СНД і України зокрема, в політичному (підтримка сепаратизму в Криму), економічному плані та щодо проблеми захисту російськомовного населення, окресленому в зовнішньополітичній доктрині РФ 1994 році [102] та інших нормативно-правових актах РФ [5, арк. 120; 96; 95]. А відразу після підписання Україною Будапештського меморандуму 5 грудня 1994 року й передачі

Росії ядерної зброї [94], російська сторона посилила тиск на Україну з позицій «мякої сили», зокрема створила Урядову комісію у справах співвітчизників; виокремила в бюджеті РФ статтю на підтримку співвітчизників, Указом Президента засновано державно-громадський фонд підтримки співвітчизників за кордоном «Росіяни». Також були розроблені комплексні урядові програми сприяння співвітчизникам, затверджені першочергові заходи міністерств і відомств з реалізації цих програм [41; 577; 572]. Показовим у цьому сенсі є й розроблений проєкт програми МЗС Росії, котра передбачала використання всіх механізмів впливу і тиску на країни колишнього СРСР і, зокрема, на Україну для захисту російської меншини через національно-культурні товариства [575]. Паралельно у південно-східних областях РФ формувала негативний образ Української держави через ЗМІ, спекулюючи на темі так званої «насильницької українізації», утискає російської та інших меншин [5, арк. 121–122]. Більше того, ключовими завданнями зовнішньополітичної доктрини РФ було – запобігти зближенню України з ЄС та НАТО, оскільки воно поставило б хрест на ідеї реанімації СРСР, та максимально узалежнити Україну від РФ в економічному, енергетичному, фінансовому, культурному та інформаційному напрямках [416, с. 222].

Проблеми, які створювала Україні Росія доповнювались й провокаціями з боку інших держав. Так, на початку 1995 року загострились румунсько-українські відносини, пов'язані з укладенням двостороннього політичного договору між двома країнами [379, с. 95]. Однак, оскільки ці події відбулися на тлі зустрічі Міністра оборони України В. Шмарова з Головою військового комітету НАТО 14–21 лютого 1995 року, у ході якої було підписано протокол про співпрацю між Україною та НАТО, то конфлікт було локалізовано. Також 1 червня 1995 року Президент України Л. Кучма здійснив візит до штаб-квартири НАТО у Брюсселі, повідомивши про бажання України підняти відносини між НАТО і Україною на новий

рівень, а вже 14 вересня 1995 року Північноатлантична Рада НАТО провела спеціальне засідання за участю Міністра закордонних справ України Г. Удовенка, на якому було узгоджено загальні принципи відносин Україна–НАТО в ПЗМ та в інших галузях [503, с. 530, 532]. Однак варто зауважити, що ці успіхи були реалізовані в умовах подальшого конфлікту з Румунією. Так, міністр у справах молоді та спорту Румунії А. Миронов восени 1995 року заявив, що створення Великої Румунії покладається на румунську молодь, яка живе в Україні. Київ звинувачували навіть у тому, що «в етнічному плані, порушуючи норми міжнародного права, Україна вигадала неіснуючу націю – молдован» [379, с. 94–95]. Більше того, у 1995 році РФ продовжувала політику так званої «м'якої» агресії в бік України, де на передній план було поставлене питання просування російської мови в Україні на загальнодержавний рівень, використовуючи росіян, що проживають в Україні [10; 378, с. 27]; помітною була й політика фінансування потреб російської національної меншини України з порушенням українського законодавства [10, арк. 4]. А найсуттєвішим недоліком було закріплення остаточного поділу Чорноморського флоту [178], за яким Росії дозволялося мати на території України 338 кораблів і суден, чисельність особового складу яких не могла перевищувати 25 тис. осіб. Цей крок ніби й не згорнув відносин з НАТО, проте став серйозною перешкодою на шляху здобуття Україною повноправного членства в Альянсі.

Незважаючи на те, що станом на 1996 рік і Польща, і Словаччина також прагнули стати членами НАТО [390; 781], окремі публічні особи цих країн висловлювали некоректні думки щодо територіальної цілісності України. Так, у лютому 1996 року польський історик Едвард Прус зробив провокаційну заяву, що ніби він володіє інформацією, за якою М. Горбачов мав намір віддати Львів і Калінінград Польщі [904, с. 97–98]. Також на проблемі українського націоналізму спекулювала польська громадськість

Перемишля [889]. А офіційне визнання урядом Словацької республіки українських русинів як окремої нації [918; 46, арк. 35] лише посилювало напругу у відносинах між країнами. Попри ці недоліки 1996 рік характеризувався активною і результативною роботою України щодо просування своїх інтересів у відносинах з НАТО, зокрема в плані встановлення відносин «особливого партнерства», нерозміщення ядерної зброї на території нових членів НАТО, врегулювання питання кордонів з Румунією [224].

На початку 1997 року між Україною й НАТО було прийнято рішення розпочати інтенсивний процес підготовки Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Унаслідок цього кількість контактів між Україною й НАТО збільшилось: було проведено понад 10 спільних візитів, зустрічей, семінарів та навчань, Генеральним секретарем НАТО Х. Соланою 7 травня 1997 року було відкрито Центр інформації і документації НАТО в Києві [911], заснований для поширювання в Україні правдивої інформації про НАТО, долаючи тим самим пропагандистські міфи та стереотипи часів Холодної війни. На 29 травня було заплановано попереднє парафування Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО Міністром Закордонних справ України Г. Удовенком та Генеральним секретарем Альянсу. Примітно, що надання Україні особливого партнерства майже збіглося у часі з підписанням Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 31 травня 1997 року та українсько-румунського двостороннього договору від 2 червня 1997 року. Так, у березні 1997 року, після дев'ятого раунду переговорів, румунська сторона відкинула як «неприйнятні для себе» затверджені раніше положення базової угоди, які постійно супроводжувалися антиукраїнськими публікаціями у ЗМІ [379]. Президент Румунії І. Ілієску цілком підтримував вимоги громадськості й ухилявся від визнання теперішніх кордонів та укладення з Україною широкомасштабного

договору. У кампанії президентських виборів 1997 року основний претендент Е. Константінеску інтенсивно використовував сюжет територіальних претензій. У країні скликалися багатотисячні мітинги, які приймали відповідні резолюції [590, с. 11]. Політичний українсько-румунський договір вдалося підписати лише після дванадцяти раундів надскладних переговорів 2 червня 1997 року [87], де підтвердили непорушність кордонів. Однак говорити про вирішення міждержавних і міжнаціональних проблем було ще зарано, оскільки певні політичні сили в Румунії й надалі намагався здіймати галас з приводу «історичних жертв» – розбазарювання суто румунських земель – Південної Бессарабії, Північної Буковини, округу Герца тощо [379, с. 96–98]. Проте цей крок румунської влади був суто політичним, оскільки Румунія також сподівалась отримати бонуси від Мадридського саміту у липні 1997 року.

На початок 1997 року на фінішну пряму була виведена й розроблена українсько-російська політична угода, на узгодження пунктів якої пішло понад шість років. Її результат був абсолютно політичним кроком російської влади, яка боялась ще більшого зближення України з НАТО. Адже аналітичні матеріали українського посольства в РФ того часу свідчать, що напередодні підписання Хартії російська сторона максимально залучила різні важелі тиску на Україну під приводом «порушення» прав росіян в Україні. Зокрема про це йшлося в Пам'ятній записці МЗС РФ від 5 червня 1997 року, у Листі Президента РФ Б. Єльцина Президентові України Л. Кучмі; у публікаціях центральної російської преси, у масових заходах громадських організацій, у публічних виступах політиків, у окремих наукових підрозділах системи Російської Академії Наук (РАН). Розрахунок був зроблений на те, що ці проблеми є вигіднішими для РФ, їх можна експлуатувати на міжнародній арені, вони здатні стати важелями впливу на Україну та уповільнити реалізацію Україною розвитку євроатлантичного напрямку [41, арк. 43–45]. З боку російської сторони було

зазначено, що «Саме порушення прав і свобод росіян, що мають місце в нашій державі, в першу чергу виокремлюються Держдумою РФ як такі, що перешкоджають ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між РФ і Україною» (набрання чинності від 01.04.1999) [86] тощо. Попри істерію Росії, 9 липня 1997 року на Мадридському саміті НАТО Україною й НАТО підписали Хартію про особливе партнерство [181].

Однак у 1998 році Росія посилила тиск щодо цих питань. Зокрема 5 лютого 1998 року на науковій раді Ради безпеки РФ була обговорена доповідь Інституту слов'язознавства та балканістики РАН «Інтегральний український націоналізм як державна ідеологія та його вплив на російсько-українські відносини», яку представив директор інституту В. Волков. Головний висновок цієї доповіді зводився до того, що «особливо тривожна ситуація склалася з російським і російськомовним населенням», яке в Україні стало «частиною населення, що свідомо дискримінується». Йшлося про «насильницьку асиміляцію російського населення, витискування російської мови з усіх сфер політичного, ділового і культурного життя, придушення російської культури, кадрову чистку і безупинний адміністративний тиск», що, мовляв, має місце в Україні. Серед рекомендацій доповіді були: необхідність відмови від «фракової дипломатії» й докорінної зміни всієї діяльності державного апарату РФ на українському напрямку. Мова йшла про запровадження жорсткого тиску з боку РФ з залученням організацій співвітчизників, чинних в Україні, апеляцією до міжнародних організацій тощо [41, арк. 44; 73]. Такий жорсткий тиск з боку РФ мав відбиток і на відносинах України з НАТО, адже 25–28 червня 1998 року в Україні перебувала делегація НАТО на чолі з помічником Генерального секретаря НАТО з політичних питань К.-П. Кляйбером. Метою візиту К.-П. Кляйбера до України було ознайомлення з соціально-політичною та економічною ситуацією в країні,

з ситуацією навколо розв'язання проблем національних меншин, ходом економічних реформ та результатами реформування Збройних Сил України, рівнем цивільного контролю за Збройними Силами [905]. Унаслідок цього сторонам, з урахуванням реальної ситуації, вдалося виробити нові напрямки, затверджені президентом України Л. Кучмою 4 листопада 1998 року в «Державній програмі співробітництва України з НАТО на період до 2001 року» [112].

Попри підписаний двосторонній українсько-румунський двосторонній договір та прагнення Румунії вступити в НАТО у 1998 – 1999 роках загострилась ситуація у Придунайському регіоні Одеської області, де компактно проживають молдовани, болгары та гагаузи. Там, за ініціативи деяких націоналістичних організацій Румунії, проводилася активна робота, спрямована на румунізацію молдовського населення краю. Активізувалася діяльність румунських суспільно-політичних формувань «Про-Бесарабія чи Буковина», «Романія Марє» та інших, які виступали за перегляд державного кордону між Україною і Румунією [80, арк. 34]. А політичні кола Румунії розгорнули судові спори навколо острова Зміїний [355]. Ненадовго конфлікт вдалося залагодити завдяки візиту до Румунії міністра закордонних справ України Б. Тарасюка в лютому 1999 року, що розцінювалось міністром закордонних справ Румунії Андрієм Плєсу як «значний прорив» у відносинах між двома країнами. У відповідь на це, у травні 1999 року свій перший офіційний візит в Україну здійснив президент Румунії Еміль Константінєску. Під час прес-конференції Константінєску заявив, що для Румунії незалежна суверенна і могутня Україна є питанням національних інтересів. Разом зі своїм українським колегою Л. Кучмою він відвідав Чернівці, де вони обговорили з етнічними румунами вимоги щодо збільшення їхніх культурних прав. А вже невдовзі Румунія ініціювала створення спільної українсько-румунської військової частини Румунії разом з Польщею, для участі у міжнародних миротворчих операціях та у

двосторонній оборонній програмі [309, с. 21–22]. Ці кроки сторін не залишилися поза увагою НАТО, адже в Стратегічній концепції НАТО 1999 року було визначене особливе місце України в євроатлантичному просторі [568, с. 121], а на засіданні Комісії Україна–НАТО 15 грудня 1999 року у спільній заяві члени Комісії високо оцінили досягнення НАТО та України у зміцненні регіональної безпеки [263]. Окрім того, 27–28 січня 2000 року була проведена зустріч Генерального секретаря НАТО лорда Дж. Робертсона з Главою Одеської облдержадміністрації С. Гриневецьким та керівництвом Південного оперативного командування. Також важливе політичне значення мало засідання Спеціального комітету НАТО у форматі «19+1» за участю Голови Служби безпеки України Л. В. Деркача 16 листопада 2000 року [905].

Цей посилений діалог з НАТО, який впевнено вів Україну до ПДЧ розцінювався РФ як пряме посягання на сферу її впливу. Саме тому 2000 рік ознаменувався новим загостренням російсько-українських відносин довкола проблеми Криму. Так, у 2000 році Верховна Рада України прийняла закон «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України» [147], який заборонив оренду об'єктів навігаційно-гідрографічної призначеності. Росіяни стверджували, що своїми діями українці ігнорували угоди щодо Чорноморського флоту й дестабілізували ситуацію в регіоні. А лідер партії «Родина» Д. Рогозін реанімував питання про статус Криму. Маяки мали для російських ВМС важливе військове значення. Також для Кремля й проросійських організацій у Криму важливим був ідеологічно-психологічний ефект присутності російського прапора на об'єктах навігаційно-гідрографічної призначеності [367, с. 72]. Підсилював цю конфронтацію й інцидент, пов'язаний з катастрофою російського пасажирського літака над Чорним морем у жовтні 2001 року [915], та наміри України поглибити відносини з НАТО, про які було заявлено у 2002 році.

Події 2003 року засвідчили, що заради того, аби зупинити рух України до НАТО, в Росії вдалися до силового варіанту стримування. Так, 29 вересня 2003 року РФ розпочала ескалацію російсько-українського конфлікту довкола українського острова Тузла, який характеризувався не лише прагненням РФ захопити українську територію, а й масованою пропагандистською атакою в бік України [466]. Тоді до цього інциденту була прикута увага ледь не всієї європейської експертної спільноти, яка рекомендувала НАТО й США не трактувати це питання (конфлікт навколо Тузли) як двосторонню проблему, оскільки вона зачіпає фундаментальні питання суверенності і територіальної цілісності України, яка є частиною європейської спільноти [660]. Проте Україна у цій ситуації зайняла свою позицію: 30 вересня новий міністр закордонних справ України К. Грищенко відбув до Брюсселя, де зустрівся з Генеральним секретарем Дж. Робертсоном. Сторони акцентовано обговорили стан ЗСУ. На додаток К. Грищенко зауважив, що *«...Сьогоднішня зустріч була для мене важливою, оскільки повернення до штаб-квартири НАТО повертає спогади, але не лише спогади. Це також приносить відчуття відповідальності за виклики, на які Україна повинна відповісти, щоб досягти своєї мети, бути повноправним членом НАТО...»* [219]. Також 20 жовтня 2003 р. відбувся візит Генерального секретаря НАТО Дж. Робертсона в Україну [905], а вже 23 жовтня, поки тривало спорудження дамби, Верховна Рада України пригрозила переглянути засади українсько-російського «стратегічного партнерства» [804]. Поруч з цим, 6 листопада 2003 року було проведене засідання Політичного та Політико-військового керівного комітетів НАТО з Україною у Києві [905]. Ці події спричинили стурбованість у РФ можливістю появи в Азовському морі кораблів НАТО, тому з часом цей конфлікт було злагоджено.

У цьому контексті треба звернути увагу на те, що 29 червня 2004 року у результаті Стамбульського засідання Ради партнерства Україна–НАТО, з

Військової доктрини України [110] було вилучено положення про підготовку до вступу в Альянс, яке було прописане у Воєнній доктрині України 2003 року [82]. Фахівці це оцінили як завершення епохи прозахідної орієнтації України. І водночас цей розворот у протилежному напрямку від Заходу був чітким сигналом українському громадянському суспільству та міжнародній спільноті, що без втручання громадськості й і впливу західних партнерів Україна невдовзі опиниться у прямій залежності від Кремля. Саме тому українські президентські вибори 2004 року фактично перетворились на боротьбу РФ та Заходом за вплив на пострадянському просторі [442, с. 40]. А протести проти результатів президентських виборів, які розгорнулись по всій Україні у листопаді–грудні 2004 року були не лише виявом всенародного обурення, а й реакцією на брутальне російське втручання у внутрішньополітичні процеси України [656]. Адже програш В. Януковича у виборах та Помаранчева революція 2004 року була сприйнята В. Путіним як особиста поразка. Саме тоді було апробовано сценарії, «східноукраїнського» сепаратизму. Так, 26 листопада 2004 року Луганська обласна рада проголосувала за створення Південно-східної республіки, а 28 листопада на з'їзді депутатів усіх рівнів із 17 регіонів України, переважно східних і південних, у м. Сєверодонецьк Луганської області, в якому брала участь представницька делегація з РФ на чолі з мером Москви Ю. Лужковим, було обговорено створення Південно-східної федеративної держави зі столицею у Харкові [286]. Причиною, завдяки якій тоді Росії не вдалося повністю реалізувати сепаратистський сценарій Україні, на думку П. Даньєрі, було здобуття Партією регіонів більшості в майбутньому парламенті [571, с. 80]. Криза політичної системи позначилась і на українсько-румунських відносинах, які набули негативного забарвлення у зв'язку з територіальними претензіями Румунії на український острів Зміїний у вересні 2004 року [755; 495].

Попри запеклу боротьбу, українцям вдалося відстояти західний вектор геополітичного розвитку України. У квітні 2005 року В. Ющенко повернув до «Воєнної доктрини» положення про прагнення України до повноправного членства в НАТО [98] та розгорнув активну роботу у цьому напрямку і вже через півроку на Вільнюському саміті з боку керівництва Альянсу була підтверджена готовність допомогти Україні на цьому шляху [473]. Водночас, на думку деяких аналітиків, після Помаранчевої революції питання приєднання України до НАТО стало для українського керівництва самоціллю. Як вважає британський експерт Джеймс Шерр, «...заикленість на Альянсі поглибила наявні розбіжності в українському суспільстві та відволікла увагу і енергію керівництва країни від внутрішніх реформ, яких вимагали прихильники Майдану. Це свідчило про нерозуміння значення НАТО для України, адже представники організації не приховували, що найвищим пріоритетом безпеки України вважають успіх у внутрішній політиці...» [470, с. 14]. Також українське політичне керівництво випустило з поля зору той факт, що з приходом В. Ющенка до влади у 2005 році Москва максимально мобілізувала свої ресурси на посилення свого іміджу в Україні, та на відновлення її впливу на пострадянському просторі, а також на дискредитацію НАТО [321, с. 2]. В Україні, за сприяння Кремля, розгорнувся широкомасштабний антинатовський рух «За позаблокову, нейтральну Україну» [802; 752]; активізувався новий етап газових війн проти України [286; 820]; Російські спецслужби сприяли створенню агентурних мереж в Україні, почали діяти численні структури російського впливу всього політичного спектра – від праворадикальних і клерикальних до комуністичних. Після 2004 року російські спецслужби сформували у південно-східних регіонах і Криму розгалужену мережу антиукраїнських організацій, контрольовану або навіть очолювану російською агентурою – структури Партії регіонів, КПУ, ПСПУ, партій «Родина», «Русское единство», різноманітні православні групи, орієнтовані на ідеї «Русского

мира», сепаратистські політичні групи («Донецька республіка»), криміналізовані парамілітарні утворення (козачі формування, бійцівські клуби, Кримська організація «Оплот», охоронні структури тощо) [286]. Лідери антинатовських сил в Україні наполегливо апелювали до Росії, яка, на їх думку, була головною супротивницею НАТО і готова прийти на допомогу Києву для «порятунку» його від «загрози» Північноатлантичного альянсу [708]. У вересні 2006 року під час візиту до Брюсселя тодішній прем'єр-міністр України В. Янукович відмовився від приєднання до Плану дій щодо набуття Україною членства в НАТО [519]. Такий розвиток подій вкотре підтвердив, що позиція Москви відігравала у зовнішньополітичному курсі України значно більшу роль, аніж це публічно готові були визнати українські політики [691].

До 2008 року за допомогою діяльності російської агентури Росія забезпечила собі посилений контроль над значною частиною українського політичного простору для запобігання просування інтересів НАТО в Україні. На Бухарестському саміті НАТО у 2008 році, за інформацією російської газети «Коммерсант», президент Росії В. Путін навіть висловив думку Дж. Бушу, що «Україна – це навіть не держава!», і натякнув, що у випадку вступу України до НАТО, вона може припинити своє існування як єдина держава [413; 745]. Проте подібні висловлювання В. Путіна український народ, схоже, не розглядав як реальну загрозу з боку РФ. Так, телефонне опитування мешканців великих міст України, проведене Київським міжнародним інститутом соціології у серпні 2009 року, показало, що лише 38,5 % мешканців Львова, близько третини мешканців Києва та Сімферополя вважали, що сьогодні для України існує загроза з боку Росії. Проте близько половини мешканців Києва, Львова, Сімферополя, а також понад 80 % жителів Миколаєва та Донецька вважали, що такої загрози з боку Росії немає. Також дані моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України (травень 2009 року), у цей

період зафіксували один із найвищих показників прихильності українців до союзу з РФ (59,3 %) та найнижчий щодо вступу України до НАТО (14,1 %) [295]. На тлі такого суперечливого ставлення українців до Альянсу, реалізувати інтеграційні прагнення України було вкрай складно. А з приходом проросійського політичного керівництва В. Януковича у 2010 році євроатлантичні прагнення України фактично було зведено нанівець.

Змінивши вектор геополітичного розвитку В. Янукович підштовхнув РФ до активізації дій з інтеграції України у блок ОДКБ (Організація договору про колективну безпеку) [717]. Так, вже 14 липня 2010 року у Києві було проведено міжнародну конференцію «ОДКБ: новий формат колективної безпеки для України», на якій було оголошено про необхідність проведення широкомасштабної пропаганди діяльності ОДКБ серед українців [888]. Прибічники співпраці з цією організацією були упевнені, що центри пропаганди пострадянського аналога НАТО, які повинні «прочистити мізки населенню», мають бути в кожному населеному пункті [775]. Також формувалась думка про те, що, продовживши співпрацю з Альянсом, Україна повинна збудувати партнерські стосунки з ОДКБ і розпочати співпрацювати у напрямку єдиної системи протиповітряної оборони ОДКБ [890; 763; 508]. І хоча кількома днями пізніше спікер Міністерства закордонних справ України Олександр Дікусаров заявив про те, що Україна не буде вступати в ОДКБ [621], час показав, що В. Янукович й надалі провадив політику стрімкого зближення з ОДКБ та РФ [451].

У 2013 році політика загравання, яку провадив В. Янукович, дала збій. З одного боку, загравання з суспільством навколо Угоди про асоціацію з ЄС мало наслідком Революцію гідності, яка вибухнула 21 листопада 2013 року [549]. З іншого боку, в РФ почали усвідомлювати, що мирним шляхом втягнути Україну до євразійського союзу не вдасться. Саме тому в РФ була вироблена парадигма «гібридної війни». Російське розуміння цієї

парадигми було викладено у доповіді начальника Генерального штабу ЗС РФ генерала армії В. Герасимова на загальних зборах Академії воєнних наук РФ у січні 2013 року [286] під назвою *«Основні тенденції розвитку форм і способів застосування ЗС, актуальні завдання військової науки щодо їх вдосконалення»* [468]. Після втечі В. Януковича та його оточення до РФ у січні 2014 року, ФР розгорнула агресивні наступальні дії щодо України, які повністю збігаються з тезами вищезгаданої доктрини.

Так, наприкінці лютого – початку березня 2014 року Росія перекинула до Криму свої війська без розпізнавальних знаків й окупувала український Кримський півострів. 16 березня 2014 р. на території АР Крим та в Севастополі окупаційна влада провела псевдореферендум про статус півострова, на якому буцімто більшість мешканців Криму підтримали приєднання півострова до РФ [376]. Також упродовж березня–травня 2014 року в багатьох містах східних, центральних та південних регіонів України відбулася серія мітингів і акцій протесту, що отримала назву *«Російська весна»* [916] та мала наслідком збройне вторгнення РФ в південно-східні області України. Ці події виявили усю слабкість оборонної системи України та стали переломними у відносинах з НАТО. Внаслідок цього 2 березня 2014 року відбулося екстрене засідання Комісії Україна–НАТО (штаб-квартира НАТО, м. Брюссель) щодо ситуації в Україні. Засідання було скликане в терміновому порядку у зв'язку зі зверненням України згідно зі статтею 15 Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО від 1997 року. В ході засідання державами-членами Альянсу висловлено одностайну підтримку незалежності, державного суверенітету України; надано високу оцінку зваженим діям української влади у кризовій ситуації; засуджено дії РФ на території нашої держави, визнано їх порушенням норм міжнародного права [420]. Ця подія започаткувала новий етап у відносинах України з Альянсом, спрямований, насамперед, на допомогу Україні у її боротьбі з російською агресією та активізацію

співробітництва по лінії Україна–НАТО для підтримки суверенітету і територіальної цілісності України, а також відновлення її обороноздатності [260]. Закріплено цей курс було прийняттям 1 квітня 2014 року спільної декларації міністрів закордонних справ країн НАТО та України щодо засудження дій РФ в Криму [269], скасуванням Верховною Радою України позаблокового статусу України 23 грудня 2014 року та відновленням інтеграційних прагнень України щодо вступу в НАТО, а саме досягненням критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації [748; 749; 727].

Водночас треба зауважити, що окрім РФ, серйозною перепорою на шляху інтеграції України до НАТО є періодичне загострення двосторонніх відносин з Угорщиною, яка ще з кінця 1980-х років посилює свій вплив на українське Закарпаття через мадяризацію краю та насадження там своєї мовної політики [525; 574]. Чергова хвиля протистояння з країною-членом НАТО розпочалась у 2014 році, коли прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан під час виступу у парламенті висловився щодо подвійного громадянства та автономії для угорців Закарпаття. Надалі цей скандал доповнився «паспортним конфліктом» 2015 року [873], дипломатичним протистоянням навколо Закону України «Про освіту» 2017 року [141] та Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2019 році. [125]. У результаті цих конфліктів з 2017 року Угорщина оголосила про блокування відносин Україна–НАТО на найвищому рівні, допоки не будуть відновлені так звані права меншин [619; 858; 859].

Отже, історія співробітництва України з НАТО розпочалась відразу після здобуття Україною незалежності. У своєму розвитку вона пройшла тернистий шлях, який супроводжувався складними, часто прихованими, зовнішньо- і внутрішньополітичними безпековими викликами. Водночас, попри усі складнощі й недоліки, Україні вдалося залишитись на євроатлантичного напрямку. Навіть більше, російська агресія засвідчила,

що у сучасному світі для України не існує альтернативних систем колективної безпеки, окрім НАТО. Адже саме Альянс та його партнери стали єдиними реальними союзниками у боротьбі України з зовнішньою агресією.

2.3. Основні напрямки і форми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору

У широкому розумінні головними напрямками діяльності НАТО є – політичний та військовий виміри, а врегулювання конфліктних ситуацій політико-дипломатичними методами було центральною ідеєю утворення блоку [215]. Окрім провідних нормативно-правових актів, діяльність усіх напрямків співробітництва України та НАТО з 2002 року визначалась Цільовим річним планом дій Україна–НАТО (до 2009 року) [182; 168], а після Указу Президента України від 12 травня 2009 року – Річною національною програмою (РНП) [129; 130], інструментом, що раніше надавали тільки офіційним кандидатам до Альянсу [821].

Традиційним початком відносин України з Організацією Північноатлантичного Альянсу вважають січень 1992 року, адже саме тоді представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи високого рівня – Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) (із 1997 року – Рада євроатлантичного партнерства) і саме тоді були узгоджені три основні напрямки співпраці України та НАТО: обмін інформацією; консультації щодо безпеки; планування заходів, пов'язаних зі спільною обороною [733, с. 173; 261].

Започаткування співпраці саме у **військовій галузі** не було випадковим, адже після розпаду СРСР Україна отримала один із найбільших військових потенціалів у Європі. Тобто третій за величиною ядерний арсенал у світі: близько 40 відсотків персоналу та техніки збройних сил колишнього Радянського Союзу, величезні запаси радянської

стратегічної зброї і боєприпаси. Щодо сухопутних військ, то в 1991 році Україна приймала на своїй місцевості 5 армій, 1 армійський корпус, 18 дивізій (12 мотострілецьких, 4 танкові та 2 десантні), 3 повітряно-десантні бригади та 3 артилерійські дивізії [345, с. 6–8]. Наприклад, військово-повітряні сили України станом на початок 1990-х років мали 1100 військових літаків, що перевершувало повітряні сили окремих країн НАТО в Європі. Також в Україні було розміщено більше танків та інших броньованих машин, ніж в будь-якій іншій європейській країні, за винятком Росії [356, с. 7–8]. Окрім цього, Україна була лідером у розробленні такої воєнної продукції, як авіадвигуни, газотурбінні двигуни, навігаційні прилади, головки самонаведення для ракет, радіолокаційні станції, звукометричні комплекси розвідки тощо [566, с. 124–125]. Саме тому до 1994 року співробітництво України з НАТО стосувалось переважно питань, пов'язаних з модернізацією військово-оборонного комплексу, й було пов'язане з бажанням України стати безядерною державою [627; 104; 570].

Широкомасштабним військово-політичне співробітництво України з НАТО стало лише після підписання Україною 8 лютого 1994 року Рамкового документа програми «Партнерство заради миру». Адже у документі було чітко прописано напрямки військового партнерства, зокрема у формуванні оборонної галузі, контролю за військовослужбовцями та участі у міжнародних військових навчаннях й миротворчих операціях [97]. А вже 25 травня 1994 року Україна разом із Словаччиною представила в Альянсі Презентаційний документ з виконання угоди. У цьому документі були перелічені кроки, які були або будуть здійснені для забезпечення транспарентності в питаннях планування національної оборони та розроблення оборонного бюджету, а також забезпечення демократичного контролю над збройними силами. Крім того, у цьому документі були вказані ті види співробітництва, які особливо цікавлять партнера, а також ті військові сили та інші засоби, які можуть

бути ним надані для виконання програми «Партнерство заради миру» [414, с. 86].

У березні 1994 року були започатковані безпосередні консультації України з НАТО за формулою «16+1» [485, с. 23], як це передбачено п. 8 Рамкового документа програми «Партнерство заради миру», для вивчення умов налагодження особливих відносин та встановлення «спеціального партнерства» між Україною і НАТО [603, С. 165]. У тому ж таки 1994 році був досягнутий значний прогрес у роботі Спеціальної групи з підтримки миру Ради НАТО, де були розглянуті різні аспекти операцій з підтримки миру за участю різних країн, зокрема необхідність бойової підготовки та навчань як засобів розроблення загальних підходів у розумінні цієї задачі [414, с. 86].

З лютого 1995 року Україну було залучено до першого дворічного циклу Процесу планування та оцінювання сил (ППОС, англ. PARP – Planning and Review Process), які надають країни-партнери для участі у програмі ПЗМ. ППОС ґрунтується на досвіді НАТО в галузі оборонного планування та являє собою механізм, за яким усі країни Альянсу планують та оцінюють власні сили, надані для участі у спільних заходах НАТО [603, с. 165]. А 14 вересня 1995 року була прийнята перша ІПП (Індивідуальна програма партнерства) між Україною і Альянсом, схвалена на спеціальному засіданні Північноатлантичної Ради НАТО, яка задекларувала наявність «розширених і поглиблених» відносин між ними. Для надання допомоги справі розвитку ІПП були розроблені описи можливих видів діяльності: документ під назвою Робоча програма партнерства (далі РПП). Це свого роду перелік видів співробітництва, яке може бути модернізоване за рахунок додаткової інформації, що міститься в Презентаційних документах із тією метою, щоб програма могла охоплювати ідеї та пропозиції як зі сторони партнерів, так і зі сторони союзників [414, с. 86].

6 травня 1996 року від імені уряду України були підписані важливі угоди в рамках програми ПЗМ, якими регулюється статус військовослужбовців Збройних сил України під час перебування на навчаннях та інших заходах та території держав-членів НАТО або країн-партнерів [696; 176], а вже у серпні 1996 року було створено посаду Головного координатора у співробітництві України з НАТО і ЗЄС у військовій галузі – радника-посланника посольства України у країнах Бенілюкс, на яку призначено першого міністра оборони України К. Морозова [603, с. 166; 288].

У 1997 році сторони піднялися до рівня «особливих та ефективних», стосунків, заклавши основу для проведення 20 березня 1997 року офіційних двосторонніх переговорів щодо формалізації особливого партнерства між Україною і НАТО [485, с. 23]. А 9 липня 1997 року на саміті Північноатлантичного альянсу в Мадриді Президент України Л. Кучма та Генеральний секретар НАТО Х. Солана скріпили підписами «Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору» [181], унаслідок чого було підтверджено попередні домовленості між сторонами та посилено співробітництво у реформуванні оборонної галузі України. У Хартії було чітко визначено сфери та форми консультацій між Україною та Альянсом, зокрема в таких галузях як цивільна, цивільно-військова, оборонна, військова, економічна, науково-технічна, екологічна та космічна. Також на основі Хартії було створено Комісію Україна–НАТО – орган, в межах якого країни Альянсу проводять регулярні зустрічі з Україною [439]. 3 грудня 1997 року на засіданні Військового комітету у форматі «16+ 1» за участю України на рівні начальників генеральних штабів було оголошено про призначення першого військового представника України у складі Місії України при НАТО – генерал-лейтенанта В. Куксенка, а 5 грудня 1997 року Указом Президента України засновано Місію України при НАТО. Згодом обидві

сторони ініціювали створення Спільної робочої групи «Україна – НАТО» з питань військової реформи [418, с. 168]. Політико-військові рамки (вироблені на Вашингтонському саміті 1999 року) надавали право партнерам делегувати офіцерів до штабів, які керують операціями НАТО [214].

Незважаючи на появу непорозумінь у відносинах України й НАТО на початку 2000-х років, військове співробітництво України з НАТО повинно було набути значно ширшого розвитку після ухвалення Плану дій Україна – НАТО у рамках засідання Комісії Україна – НАТО (КУН) на рівні міністрів закордонних справ 22 листопада 2002 року [726, с. 3]. Цей документ мав поглибити інтеграційну політику у військовому секторі. Проте, як показала практика, військовий вимір співробітництва між Україною й НАТО й надалі характеризувався здебільшого перепідготовкою військових, звільнених у запас згідно зі стандартами НАТО [366], створенням у державі збройних сил з характерними ознаками євроатлантичної моделі [113], налагодженням відносин з питань стратегічних авіап перевезень, утилізації надлишкових боєприпасів та легких озброєнь [234; 867; 856], участю України у міжнародних антитерористичних та миротворчих операціях [896], реформуванням оборонної сфери тощо.

Після обрання у 2005 році Президентом України В. Ющенка співробітництво Україна–НАТО у військовій сфері було спрямоване на досягнення військових критеріїв членства в Альянсі та забезпечення реалізації Державної програми розвитку Збройних сил України на 2006–2011 роки [713, с. 265]. Адже у подальші роки між Україною й НАТО було підписано ще низку документів, які поглиблювали військове співробітництво. Зокрема у 2009 році було підписано Декларацію про доповнення Хартії про особливе партнерство між організацією північноатлантичного договору та Україною [114], в якій закріпили

можливість скликання на вимогу України засідання Комісії Україна–НАТО у випадку прямої загрози своїй територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці. Проте в умовах обмеженого фінансування у 2009 році основна увага була зосереджена на таких завданнях: забезпечення воєнно-політичного діалогу керівництва Збройних сил України з Альянсом; участь керівників ключових структурних підрозділів Генерального штабу Збройних сил України у засіданнях Робочої групи військового комітету НАТО з питань співробітництва з Україною; участь визначених сил та засобів у операціях та місіях під проводом НАТО; проведення заходів у рамках інформування військовослужбовців Збройних сил України щодо НАТО та євроатлантичної інтеграції України [713, с. 266].

Після приходу до влади у 2010 році В. Януковича військовий напрямок співробітництва зазнав певних змін. Фактично був запуск механізму не реформування, а тотального знищення українського оборонного комплексу [930; 567]. На перший план у відносинах з НАТО було поставлене політичне та цивільне співробітництво, а у військовій сфері консультування щодо реформ. Реальна ж військова співпраця обмежувалась участю України у всіх миротворчих операціях під егідою НАТО, міжнародних військових навчаннях [530, с. 85] та з питань подальшого роззброєння України, зокрема щодо утилізації зброї, непридатної для використання [92; 89].

Анексія Росією українського Криму та окупація частини території на Сході України у 2014 році спонукала політичне керівництво оцінити військовий та технічний потенціал держави й виробити нові підходи до управління у цій сфері для підвищення обороноздатності України. У ході аудиту оборонного сектора було виявлено його критичне становище. Тому набула актуальності ідея військової підтримки з боку НАТО, а вже 5 березня 2014 року в НАТО зробили заяву про активізацію взаємодії з українським цивільним та військовим керівництвом [253]. На саміті НАТО

у вересні 2014 року країни Альянсу вирішили надати Україні політичну та частково технічну підтримку. Було засновано шість трастових фондів, які мали б покращити ситуацію у сфері тилового забезпечення, кібербезпеки, управління, зв'язку тощо. У подальшому зовнішня підтримка передбачала переважно постачання нелетального озброєння та матеріально-технічного забезпечення, підготовки особового складу та реформування сектору безпеки та оборони [388].

Влітку 2016 року керівництво ДК «Укроборонпром» оголосило про початок створення системи тестової апробації стандартів НАТО в реальних умовах розроблення, модернізації, виготовлення і ремонту озброєння та військової техніки. Реалізація цього проєкту стала можливою за сприяння Офісу зв'язку НАТО в Україні. Технічні стандарти мають стосуватися всіх стадій життєвого циклу озброєнь, що регламентують реалізацію системи управління і забезпечення якості – AQAP (Allied Quality Assurance Publications) 2000 серії [891; 290].

Загалом, після початку російської агресії і до 2020 року основні напрямки військового співробітництва України з НАТО посилились у напрямках: військово-технічного забезпечення; з питань реформування оборонної сфери; фінансування таких сфер, як командування і управління, кібербезпека та медична реабілітація; збільшення кількості військових навчань тощо [777]. А серед країн-членів НАТО, які надали найбільшу військову допомогу Україні у 2014–2018 роках, треба виокремити Канаду, Велику Британію, Францію, Німеччину, Данію та Словаччину [861].

Цивільний вимір з 1998 року. Після підписання Хартії щодо співпраці між НАТО та Україною почав стрімко розвивалася цивільний напрямок співпраці. Так, ще у 1992 році була започаткована робота України й НАТО у галузі планування надзвичайних ситуацій [214]. У 1997 році співпраця розширилась, до неї були долучені: «Меморандум про взаєморозуміння з питань планування надзвичайних ситуацій у цивільних

ситуаціях та готовності до стихійних лих» [106]; призначення представника Міністерства з надзвичайних ситуацій в Українській місії при НАТО; створення Євроатлантичного центру координації реагування на катастрофи та низка вправ з врегулювання криз [514; 214]. Меморандумом передбачено співпрацю у таких напрямках як: оцінювання ризиків, планування, аналізування наслідків, запобіжні заходи, взаємосумісність підрозділів з ліквідації наслідків катастроф, транспортна підтримка операцій, реагування на ядерні та радіаційні аварії, пошуково-рятувальні операції, захист об'єктів критичної інфраструктури тощо. Значну увагу також приділено дослідженню щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи [106].

Вже у 2000 році Україна спільно з Альянсом провела на своїй території міжнародні навчання з ліквідації наслідків повеней «Trans-Carpathia 2000». А завдяки діяльності Євроатлантичного центру координації реагування на катастрофи оперативну допомогу міжнародного співтовариства в рамках «Спільного проєкту Україна–НАТО щодо підготовленості та реагування на повінь в Карпатському регіоні» змогли отримати жертви повеней в Україні на Закарпатті у 1998, 2001 та у 2008 роках. У 2001 році, в рамках цього проєкту, для Закарпатського регіону закупили унікальне для України устаткування для спостереження за швидкістю надходження води – доплери. Проєктом НАТО запропоновано цим приладдям автоматизувати 51 гідропост [705]. Також НАТО виділило 800 тисяч євро на ліквідацію наслідків стихії [706; 661], а група експертів виробила методичний посібник з практичними рекомендаціями, які допомагають у подібних ситуаціях провести повітряну розвідку, завчасно оповістити населення про майбутній наступ «великої води», зрештою як евакуювати потерпілих і очищувати забруднену воду [520].

Також спільно з Організацією із заборони хімічної зброї та НАТО були проведені міжнародні навчання з протидії та ліквідації наслідків

застосування терористами небезпечних хімічних речовин «Joint Assistance 2005» (Яворів) [792].

У 2010 році, за сприяння Євроатлантичного координаційного центру з реагування на катастрофи, Україна отримала допомогу від Словаччини для ліквідації наслідків сильних злив у Чернівецькій області [657]. А у 2011–2012 роках, крім іншого, Україна та НАТО провели низку навчально-тренувальних заходів у контексті підготовки до проведення Євро–2012 [792; 869] та домовилися про запровадження спеціального режиму обміну даними про повітряну обстановку на період проведення чемпіонату [599].

Треба зауважити, що після початку російсько-української гібридної війни на Сході України у 2014 році у НАТО змінились підходи до цивільних навчань щодо урегулювання криз. Навчання з врегулювання кризових ситуацій стають дедалі складнішими, з врахуванням широкого набору викликів безпеці і потенційних загроз, на які Альянсу доводиться реагувати в нинішньому середовищі безпеки: від гібридної до потенційної динамічної війни, тероризму, нестабільності поряд з кордонами Альянсу, і до розповсюдження зброї масового знищення. Ці зміни також змушують НАТО переходити від чисто уявних сценаріїв до сценаріїв із використанням дедалі реалістичних обставин [477]. Як наслідок, в Україні започатковано низку проєктів і програм НАТО. Серед них: Ініціатива НАТО з розбудови цілісності та прозорості оборонних інституцій; Програма з професійного розвитку цивільного персоналу сектору безпеки і оборони України; Програма НАТО «Удосконалення військової освіти»[913].

Важливе місце в співробітництві України з НАТО посідають **гуманітарні, освітні та наукові аспекти**, які стабільно поглиблюються і мають дедалі більше позитивних результатів.

Співпраця з НАТО в **гуманітарній сфері** орієнтована, перш за все, на поліпшення обізнаності населення України з діяльністю НАТО і проявляється в рамках проєктів з громадської дипломатії. Для

налагодження співробітництва у цьому напрямі 7 травня 1997 року було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО щодо заснування Центру інформації та документації НАТО в Україні (далі ЦІДН), який очолила Наталі Мельничук-Гулд [105; 730]. Центр надає інформацію, сприяє проведенню досліджень, а також фінансує виконання проєктів громадянами України та організаціями за темами, пов'язаними з діяльністю НАТО [911].

Низка цих проєктів започаткована для розвінчування російських антинатовських міфів та пропаганди, які є доволі стійкими в українському суспільстві [698; 925; 554]. У їхній основі лежить потужна та скоординована стратегічна комунікація. Проте у НАТО не відповідають пропагандою на пропаганду. Їхня мета – це поширення вірогідних фактів та правдивої інформації. Саме проактивна комунікація в підсумку має продемонструвати натовські цінності та принципи. Тому серед комунікаційних засобів, які використовують в ЦІДН наявні: нав чально-методичні матеріали, цифрові комунікації, соціальні медіа, особисті зустрічі та заходи з громадянами. Надзвичайно важливим інструментом у цьому комплексі заходів є незалежні медіа. Адже у боротьбі з дезінформацією роль незалежних журналістів визначальна [892]. Серед таких просвітницьких програм варто виокремити телепроєкт «Фактор безпеки» з 2009 року [634; 897]; проведення семінарів і круглих столів для молоді на кшталт «Молодь НАТО Львів – 2009» чи «Політика безпеки НАТО у Східній Європі» [774]; грантовий проєкт зі створення офіційної групи «Взаємодія з НАТО» у Facebook, для рекламування цієї платформи з розподілянням посилань серед учасників [232] тощо. Важливо, що результати ефективності цих проєктів вимірюють досліджуванням громадської та експертної думки, яку постійно відстежують в організації [482; 630; 799].

Поряд з цим НАТО приділяє велику увагу **освітнім проєктам**. З-поміж них чи не найбільшу увагу приділяють професійному розвитку. Саме

тому у 2005 році в Україні була започаткована Програма професійного розвитку (PDP) НАТО, яка допомагає готувати цивільних службовців у сфері безпеки та оборони, які у подальшому будуть на місцях впроваджувати ефективні механізми демократичного управління [443, 428 с.; 591]. А програма НАТО «Удосконалення військової освіти» (Defence Education Enhancement Program – DEEP), реалізована у рамках Програми Альянсу «Партнерство заради миру» з 2007 року, розроблена науковцями НАТО спеціально для підтримки країн-партнерів, модернізації та професіоналізації військових освітніх закладів [712]. Вже з 2008 року в Україні почали створювати регіональні міжнародні науково-освітні центри, зокрема «Полтавський центр з євроатлантичної інтеграції» (2008 р.) [515; 618] та ін.

Також з середини 2000-х років в Україні почали готувати методичні рекомендації щодо викладання євроатлантичної інтеграції, були написані навчально-методичні посібники з цієї проблематики [461; 608] та запроваджені навчальні дисципліни у ВНЗ [898]. Так, наприклад, з 2008 року в межах ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» введено дисципліну «Україна в системі міжнародної безпеки і євроатлантичного співробітництва» [334; 573]; у 2010 році у рамках проекту «Семінару-тренінгу з розробки методичних рекомендацій для шкільних вчителів «Доступно про НАТО», що був проведений 27–28 серпня 2010 року організацією «Демократичні перетворення України» на базі Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти за підтримки Центру інформації та документації НАТО було розроблено методичні рекомендації під назвою «Доступно про НАТО» [509].

Після 2014 року в Україні було вдосконалено нормативно-правову базу, яка регулює співробітництво між Україною й НАТО у сфері освіти. Зокрема 21 лютого 2017 року було видано Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань

євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 роки» [136] та прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2018 року № 109-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2018 рік» [127]. Дотримуючись вимог цих документів у ході впровадження реформи «Нова українська школа» у шкільній програмі з'явився предмет та підручник «Громадянська освіта», який містить інформацію про НАТО [433, с. 242–246; 430].

Ще одним важливим напрямом взаємодії України з НАТО є **співпраця у сфері науки та охорони довкілля**. Вона розпочалася у 1991 році і здійснюється з використанням механізмів програми НАТО – Партнерства заради миру «Наука заради миру та безпеки» [283] та охорони довкілля. Мета цієї програми полягає у сприянні співпраці науковців з різних країн у цивільних аспектах та фінансуванні наукових досліджень у галузі безпеки (у формі виділення грантів на реалізацію багаторічних проєктів, семінарів, курсів, тренінгів та зустрічей науковців) [669].

Для координації науково-технічного співробітництва Україна–НАТО в межах Наукової програми НАТО та Програми з викликів сучасного суспільства створено Спільну робочу групу (далі СРГ) з питань науки й захисту довкілля, перше засідання якої було проведене в Брюсселі 18 жовтня 2000 року. Друге засідання спільної Робочої групи Україна–НАТО з питань науки й захисту довкілля було проведено у 2001 році у м. Києві. Під час засідання було презентовано Наукову програму НАТО для поширювання інформації серед українських науковців про напрямки науково-технічного співробітництва. А 23–27 червня 2003 року в Україні уперше було проведено засідання Наукового комітету НАТО, в межах якого проходило засідання спільної Робочої групи з питань науки й захисту довкілля. Головним питанням порядку денного було визначання

пріоритетних напрямів співробітництва України з НАТО у сфері науки й технологій [564].

Широкою є програма державної фінансової підтримки міжнародної науково-технічної співпраці Україна–НАТО, зокрема у галузі матеріалознавства, хімії, фізики, техніки, біології, медицини, гідромеханіки, аграрних наук, електроніки, радіоелектроніки, екології тощо. Лише у 2005 році за підтримки Міністерства освіти і науки України науковцям вдалося реалізувати десятки програм у контексті проєкту «Наука заради миру» та у інших міжнародних заходах. Серед наймасштабніших проєктів, реалізованих з того часу в Україні за допомогою НАТО, є: проєкт зі створення найбільшої в державі комп'ютерної науково-освітньої мережі [555, с. 77–78]; проєкт з розробляння нових технологій, методів та приладів для виявлення радіоактивних та ядерних матеріалів, переміщуваних несанкційовано; проєкт зі створення в Україні Ситуаційного аналітичного центру, який стане базовим елементом з ухвалення рішень у сфері безпеки [669] та ін.

Загалом, упродовж 1998–2013 років у рамках програми НАТО «Наука заради миру та безпеки» реалізовані 27 спільних багаторічних проєктів за участю українських науково-дослідних установ. У 2014 році, у зв'язку з реорганізацією Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України, на яке були покладені функції з питань реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, Україна тимчасово припинила свою діяльність в рамках СРГ. Проте вже наступного року роботу було відновлено. У 2015 році відповідальність за взаємодію з НАТО у сфері науки взяло на себе Міністерство освіти і науки України, заступник міністра якого став співголовою зазначеної СРГ [791]. 28 березня 2019 року оновлена делегація України взяла участь у 16-му засіданні Спільної робочої групи Україна –

НАТО з питань науки та довілля і засіданні Комісії Україна–НАТО на рівні Комітету НАТО з питань партнерства та колективної безпеки [667].

Оскільки основою діяльності НАТО є забезпечення безпеки та оборони, то важливу роль у взаємовідносинах між Україною й Альянсом відіграє робота у **сфері економіки**, яка зосереджена на специфічних економічних аспектах безпеки і оборони. Крім того, Альянс завжди підтримує співпрацю між своїми членами, якщо мова йде про економічні питання, які мають безпосередній вплив на безпеку і оборону [793].

Співпраця України з НАТО у сфері економічних аспектів оборони та безпеки під егідою Спільної робочої групи Україна–НАТО з питань економічної безпеки (СРГ) проходить у двох напрямках: 1) інституційний діалог, який зосереджується на економічних питаннях оборони і безпеки та економічних аспектах перебудови оборонної промисловості; 2) діяльність з перепідготовки військовослужбовців, звільнених у запас [794]. На цій підставі, у рамках Хартії про особливе партнерство, 11 жовтня 1999 року була укладена Угода між Національним координаційним центром соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку (далі – НКЦ), Кабінетом Міністрів України та НАТО «Про практичну реалізацію ініціативи НАТО щодо перепідготовки українських військовослужбовців, звільнених у запас або відставку» [366, с. 102–103]. Згідно з цією угодою управління НАТО з економічних питань безпеки та оборони започаткувало в Україні програму мовної підготовки колишніх військовослужбовців. З 1999 р. Британська Рада в Україні та НАТО спільно розробили програму, за якою Британська Рада запровадила курси з англійської мови [738]. Загалом упродовж 1999–2002 років у рамках Договору між НКЦ та НАТО на мовних курсах пройшли перепідготовку понад 300 офіцерів [366, с. 103; 877].

Суспільно-політичні трансформації, які відбувались в Україні з 2001 по 2005 рік спричинили тимчасові перешкоди у розробленні нових

перспективних економічних проєктів. Хоча варто зауважити, що на Празькому саміті НАТО в листопаді 2002 року було схвалено План дій Україна – НАТО, в якому було виокремлено 12 пунктів співпраці в економічній галузі [99]. Серед них такі: сприяння структурній перебудові економіки та економічній співпраці між Україною, НАТО та країнами-партнерами; введення мораторію на ініціювання законопроєктів про податкові пільги і створення інституційного середовища, що стимулюватиме ділову активність; створення сучасної соціальної інфраструктури та механізмів соціально-ринкової економіки з одночасною підтримкою адекватної мережі соціального захисту; проведення економічних і структурних реформ з урахуванням рекомендацій Світового банку, Міжнародного валютного фонду й інших міжнародних інституцій, зокрема заходів для сприяння приватизації, боротьби з корупцією та підвищення прозорості державних витрат; розширення процесу земельної реформи; гарантування економічних прав і свобод громадян в усіх формах; створення необхідних передумов для формування середнього класу; обмеження різниці у реальних доходах між верствами населення з високими та низькими доходами і докладання зусиль для ліквідації бідності; посилення енергетичної безпеки [607]. Ці економічні цілі співпраці з НАТО були підтверджені Цільовим планом Україна – НАТО на 2003 та на 2004 роки. У них також був передбачений розширений розклад заходів, задекларованих на Празькому саміті 2002 року [160; 150].

Ситуація в економічних відносинах дещо змінилась лише у квітні 2005 року, коли президент В. Ющенко закріпив євроатлантичний курс України, підписавши 21 квітня документ про «Поглиблення співпраці Україна – НАТО: короткотермінові заходи». Тоді держави-члени НАТО та Україна домовилися започаткувати нові ініціативи для поглиблення їх співробітництва на підтримку пріоритетів реформ в Україні. Сторони домовились про розширення допомоги у вирішенні проблем, пов'язаних з

соціально-економічними наслідками воєнної реформи, що передбачало на робочому рівні розширити передачу досвіду держав-членів НАТО для підтримки невідкладної роботи з розробляння та виконання програм щодо звільнення, виходу у відставку та перекваліфікації службовців Збройних Сил та інших структур безпеки, зокрема експертну підтримку оцінювання потреб та розробляння всеосяжного плану перепідготовки/перекваліфікації; збільшення практичної допомоги для конкретних програм з перепідготовки у 2005 та 2006 роках; пошук засобів забезпечення потреб України у перепідготовці на довгостроковий період. Також було передбачено надавати експертну консультативну допомогу представникам оборонно-промислового комплексу України для сприяння їхньої адаптації до нових ринкових реалій [101].

Вже у вересні 2005 року за сприяння Альянсу було профінансовано Тростовий фонд НАТО – Програми «Партнерство заради миру», а саме другий етап програми з професійного розвитку. Орієнтовний бюджет фонду становив 574 тис. євро [499]. Цей проєкт став логічним продовженням в Україні програми, започаткованої Великою Британією у 2002 році. Для цього у 2006 році було створено Хмельницький центр перепідготовки та соціальної адаптації при Хмельницькому Національному університеті [642]. Перепідготовку проводили на тримісячних курсах, за 500-годинною програмою.

У 2007 році Україна приєдналась ще до одного Тростового фонду НАТО – Програми з розвитку доброчесності (РД). Цей фонд держави-члени НАТО вирішили започаткувати для підвищення рівня доброчесності, прозорості, підзвітності та належного управління у секторі безпеки та оборони [507]. Також з 2007 року до порядку денного засідань СРГ з питань економічної безпеки долучено проблематику енергетичної безпеки та безпеки енергетичної інфраструктури. А з 2008 року в рамках СРГ Україна–

НАТО було реалізовано проєкт щодо боротьби з фінансуванням тероризму та запобігання відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом [794].

Водночас було продовжено роботу з перекваліфікації колишніх військовослужбовців у межах Трастового фонду «Програма НАТО з професійного розвитку». За цивільним бюджетом НАТО протягом 2007–2008 років були створені регіональні курси перепідготовки військовослужбовців у Львові, смт Озерне Житомирської області, містах Мукачеве Закарпатської області, Тернополі та Славуті Хмельницької області та ін.[642], на яких до 2009 року пройшли перепідготовку близько 1500 військовослужбовців [365, 202 с.]. З 2009 року в Україні розширилась мережа центрів перепідготовки колишніх військовослужбовців. Трастовий фонд розширив свою діяльність на Харківський регіон (країною-лідером виступила Данія), м. Миколаїв тощо [301; 704].

Черговим кроком у співробітництві України з НАТО стало заснування у 2011 році проєкту Трастового фонду з утилізації радіоактивних відходів (Disposal of Radioactive Waste Trust Fund) з бюджетом 950 тис. євро, який мав на меті безпечне перезаховання радіоактивних відходів, утворених в результаті військових програм Збройних Сил СРСР у Житомирській області [507].

18 червня 2013 року відбулася урочиста церемонія випуску груп дванадцятого етапу професійного навчання військовослужбовців, та групи перепідготовки колишніх військовослужбовців у м. Чугуїв, які проходили навчання у Міжгалузевому інституті післядипломної освіти Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Перекваліфікацію отримали 47 осіб [301]. А у грудні 2013 року відбулася урочиста церемонія тридцятого випуску слухачів Хмельницького центру перепідготовки та соціальної адаптації при Хмельницькому національному університеті, а також офіційне закриття діяльності Трастового фонду НАТО «Партнерство заради миру». Свідоцтва про підвищення кваліфікації та

сертифікати отримали 116 випускників. Їхнє навчання на 78 % було профінансоване Тростовим фондом НАТО «Партнерство заради миру» і на 22 % – за кошти Цивільного бюджету НАТО. Загалом, з 2006 року Хмельницьким центром організовано перепідготовку 2129 осіб та надано допомогу в працевлаштуванні у цивільному секторі економіки 1067 особам з числа колишніх військовослужбовців [857].

У відповідь на агресивні дії Росії проти України, держави-члени НАТО на Уельському саміті, який проходив у вересні 2014 року, вирішили заснувати п'ять нових цільових тростових фондів (ТФ) для допомоги Україні в критично важливих сферах [666], які було доповнено на Варшавському саміті НАТО 2016 року [91]. Фонди було створено за такими напрямками: Управління, контроль, зв'язок та комп'ютеризація (С4); Логістика і стандартизація (Logistics and Standardization); Кібернетична безпека (Cyber Defence); Перепідготовка і соціальна адаптація військовослужбовців (Military Career Transition); Медична реабілітація (Medical Rehabilitation). Окрім того, на прохання України, у червні 2015 року Альянс погодився започаткувати шостий Тростовий фонд – Для знешкодження саморобних вибухових пристроїв, утилізації й розмінування вибухонебезпечних предметів (Counter-Improvised Explosive Devices and Explosive Ordnance Disposal), [926, с. 82–85; 507]. Орієнтовний загальний бюджет чинних в Україні проєктів тростових фондів НАТО з часу їх започаткування зріс майже до 40 млн євро. Найбільше фінансування передбачене за старою програмою знешкодження протипіхотних мін, застарілих та надлишкових запасів озброєнь і боєприпасів. Провідною країною-спонсором програми є США. Загальний бюджет її допомоги становить 25 млн євро [831]. Також кошти спрямовані на перепідготовку українських військових, налагодження системи зв'язку, лікування поранених, реформування систем логістики і впровадження стандартів НАТО у Збройних силах України тощо [737]. А в рамках ТФ з медичної

реабілітації (Medical Rehabilitation) у медичних закладах держав НАТО з 2014 по 2018 роки було проведено протезування 11 учасників АТО, забезпечено медичну реабілітацію 280 осіб та професійну реабілітацію ще 13 військовослужбовців. У рамках програми активної реабілітації «Повернення до життя» пройшли реабілітацію 125 військовослужбовців. Крім того, надано фінансову підтримку національній команді України у міжнародних змаганнях «Ігри нескорених» [659]. Загалом, у рамках цього ТФ підтримуються шість українських медичних реабілітаційних закладів, які забезпечені сучасним обладнанням [370]. Також треба відзначити, що країни-члени НАТО час від часу збільшують власні внески до низки трастових фондів (ТФ) задля підтримки України. Мова йдеться про ТФ із роззброєння, захоронення радіоактивних відходів та медичної реабілітації військовослужбовців, поранених в АТО тощо [664].

Заснування у 2014 році п'яти нових ТФ та інтенсивне поглиблення співпраці України з НАТО дещо змінило роботу Центру інформації та документації НАТО (ЦІДН) в Україні. У центрі з'явилося два додаткових завдання: 1) надавати інформацію про практичну підтримку НАТО для України, наприклад, через вісім цільових фондів загальною сумою в 40 мільйонів євро, у таких сферах, як медична реабілітація, командування і управління або логістика, а також через дорадчу підтримку Збройних Сил України у їхніх реформах; 2) підтримка українського уряду в підвищенні його комунікаційних спроможностей в сфері стратегічних та кризових комунікацій. Спроможність українських інституцій ефективно доносити до вітчизняної та іноземної аудиторії інформацію про події в Україні, зокрема про події на Сході та перебіг реформ, є дуже важливою [813]. Ці зміни у ЦІДН були лише початком нового інституційного закріплення співробітництва між Україною й НАТО. Адже у вересні 2015 року Генеральний секретар НАТО підписав Угоду з урядом України, згідно з якою в Україні створено Представництво НАТО, до складу якого увійшли

два заклади НАТО в Україні, а саме: Центр інформації і документації НАТО і Офіс зв'язку НАТО в Україні [911].

Отже співробітництво України й НАТО реалізується у багатьох напрямках. Серед них особливе місце відведено співпраці у військовій сфері, яка зосереджена здебільшого на питаннях з консультування реформ у оборонній сфері України, організуванні та проведенні міжнародних військових навчань та міжнародних операцій з підтримування миру під егідою НАТО. Водночас інші напрями охоплюють цивільну сферу, яка представлена широким спектром взаємовідносин, зокрема у гуманітарному, освітньому, науково-технічному та економічному напрямках.

Висновки до розділу. Ретроспективний аналіз взаємовідносин Україна–НАТО переконливо засвідчив, що відносини між сторонами формувались в умовах складних внутрішньо- і зовнішньополітичних викликів безпеці, які постали перед Україною після здобуття незалежності у 1991 році. Ці виклики зросли на тлі небажання Російської Федерації втрачати контроль над країнами пострадянського простору, які після розпаду СРСР різко взяли курс на НАТО. Саме тому, у цей період, для України найбільш болючою виявилась проблема територіальних претензій, яку час від часу загострювали окремі політичні кола Росії та Румунії. Серйозне занепокоєння у Росії спричинило започаткування відносин України з Альянсом, починаючи 1992 року, унаслідок чого РФ лише посилювала зовнішній тиск на Україну, зокрема й через формування осередків сепаратизму на Сході України, у Криму, в Чернівецькій області та на Закарпатті; через спекуляцію на мовному питанні, яке мало штучний характер; роздмухуванням конфлікту навколо Чорноморського флоту; веденням проти України торговельних та енергетичних війн тощо. Такий спектр загроз підводить нас до думки, що вже у 90-х роках ХХ століття Росія вела проти України гібридну війну засобами «м'якої сили», які мали

місце і в наступні роки. Так, вже перші десятиліття 2000-х років характеризувалися новими викликами безпеці України, зокрема територіальними претензіями до України (о. Тузла та о. Зміїний); антинатовською пропагандою; русифікацією українського культурного та інформаційного простору; подальшим формуванням осередків сепаратизму; посиленням проросійських політичних партій та організацій тощо. І хоча діяльність проросійської політичної еліти України завдавала відносином України й НАТО непоправної шкоди та псувала репутацію на міжнародній арені, з упевненістю можемо говорити, що євроатлантичні прагнення України сформували у значної кількості населення уявлення про нові підходи у сфері безпеки і оборони; сторонам вдалося налагодити ефективний механізм співробітництва як у військовій, так і у цивільній сферах. В умовах російсько-української гібридної війни ця практика довготривалого партнерства допомагає швидше реагувати на появу нових воєнно-політичних викликів та знаходити спільну мову з міжнародними партнерами щодо механізмів урегулювання конфлікту.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ І НАТО У 1991–2020 РОКАХ

3.1. Міжнародні військові навчання країн-членів НАТО за участю підрозділів Збройних сил України

Одним із найважливіших аспектів двосторонніх відносин України з НАТО є міжнародні військові навчання. З одного боку військові навчання допомагають вибудувати єдину концепцію виконання бойових задач усіма країнами-членами Альянсу та їхніми партнерами, які прагнуть вступити до НАТО. З іншого боку, міжнародні військові навчання – це демонстрація сили перед потенційним агресором, яка сигналізує супернику про перевагу у тактичному й стратегічному озброєнні. Співпраця України з НАТО в цій царині визначена у Рамковому документі «Партнерство заради миру» 1994 року. У ньому, зокрема, мова йде про розвиток відносин «для здійснення спільного планування, військової підготовки та учбових маневрів, покликаних підвищити їхню спроможність до виконання завдань, пов'язаних з миротворчою діяльністю, пошуковими і рятувальними операціями, операціями з надання гуманітарної допомоги та іншими, про які згодом може бути домовлено» [97]. А для налагодження практичного діалогу в цій сфері при НАТО діє програма «Процес планування та оцінювання сил» [274]. Унаслідок чого підрозділи ВМС ЗС України також залучаються до Процесу планування та оцінювання сил (далі ППОС) та проведення процедур самооцінювання і оцінювання НАТО на відповідність цих підрозділів вимогам, які висуваються до них під час виконання завдань в багатонаціональних миротворчих операціях [297]. Фактично участь у ППОС є дорожною картою до спільних багатонаціональних військових навчань, які є підготовкою до миротворчих операцій НАТО.

Участь України у міжнародних військових навчаннях НАТО розпочалась у 1994 році [297]. Вона стала можливою після зустрічі Володимира Безкоровайного із заступником Головнокомандувача Союзних Збройних сил НАТО у Південній Європі генералом Антоніо Мілані та послами США, Великої Британії, Італії влітку 1994 року. Тоді Україну запросили взяти участь у святкуванні 50-річчя висадки союзного Нормандського десанту, на свято «Армада свободи» у французькому порту Руан. Цю місію було покладено на український фрегат «Гетьман Сагайдачний», який 26 червня 1994 року вийшов з Севастопольської бухти і взяв курс в океан. З прибуттям фрегата «Гетьман Сагайдачний» до Руану туди прибув і командувач ВМС України віце-адмірал В. Безкоровайний, який представляв командування Збройних сил незалежної України до кінця навчань 7 серпня [609, С. 325]. Естафету участі у міжнародних навчаннях у нього перейняли корвет «Луцьк» [673, с. 137] і корабель управління «Славутич», які, відповідно, з 25 по 27 липня та з 17 по 31 жовтня взяли участь у міжнародних миротворчих навчаннях «Бриз-94» в Болгарії та «Морський партнер-94» – у Румунії. Також з 12 по 16 вересня 1994 року [512] Україна взяла участь у багатонаціональних навчаннях «Міст співробітництва-94» [485, с. 23], які проходили на військовому полігоні «Бедруско» поблизу Познані в Польщі. Їх мета полягала у відпрацюванні навичок з підтримування миру, обміну миротворчим досвідом, виробленні загального розуміння оперативних процедур та вдосконаленні здібностей військових сил НАТО та країн-партнерів до спільної роботи у міжнародних миротворчих операціях [207].

У 1995 році представники та підрозділи Збройних сил взяли участь у 98 заходах, зокрема у 13 військових навчаннях. З-поміж них варто відзначити двосторонні навчання військових України й США у квітні-травні 1995 року [281], та міжнародні навчання «Щит миру-95», які проходили 23–27 травня на Яворівському полігоні Прикарпатського

військового округу. У ході цих перших навчань на території України військові відпрацьовували доволі обережні завдання, на кшталт супроводження гуманітарних вантажів, захисту зон відповідальності і об'єктів, несення служби на контрольних пунктах з дотриманням режиму безпеки на демаркаційній межі [447]. Незабаром на полігоні Широкий Лан біля Миколаєва пройшли спільні навчання морської піхоти ВМС України і США «Миротворча місія морської піхоти-95». Вони були спрямовані на відпрацьовування спільних задач у випадку кризи. Після цих маневрів були проведені навчання на території США на базі морської піхоти «Кемп-Леджун» під назвою «Осінні союзники-95». Також ВМС України брали участь у великомасштабних навчаннях НАТО «Партнерство по співробітництву-95», що проходили в районі узбережжя Болгарії. 2 серпня 1995 року в західній частині Чорного моря відбулися багатонаціональні військово-морські навчання «Бриз-95», які також проводила Болгарія в рамках програми НАТО «Партнерство заради миру». Поряд зі США, Грецією, Іспанією, Італією, Румунією, Туреччиною, Францією і Голландією у них взяла участь і Україна [609, с. 347]. Отже, хоча у 1995 році Україна взяла участь у невеликій кількості міжнародних військових навчань, однак вони мали важливе значення на шляху євроатлантичної інтеграції.

Проте вже у 1996 році кількість навчань зросла. Представники та підрозділи українського війська взяли участь у 53 заходах НАТО [603, с. 166], зокрема у 18 військових навчаннях. Три з них було проведено на території України – «Щит миру-96», «Козацький степ-96», ідея якого виникла у 1996 році під час зустрічі міністрів оборони України, Великої Британії та Польщі, та «Карпатська безпека-96» [906; 702]. А з 12 по 30 серпня 1996 року рота морської піхоти ВМС України брала участь у навчаннях «Кооператив-Оспрей-96» на базі морської піхоти США в «Кемп-Леджуні». Тоді в них взяли участь підрозділи з 19 країн світу, а для ВМС України вони стали першими міжнародними миротворчими навчаннями з

таким великим представництвом інших країн. Рівень підготовки українських морських піхотинців високо оцінив командувач Об'єднання Сил НАТО на Атлантиці генерал Джон Шихан [609, с. 356].

У 1997 році збройні сили України взяли участь у 157 заходах у рамках та «в дусі ПЗМ», зокрема у 22 військових навчаннях, два з яких – «Спільний сусід-97» та «Сі Бриз-97». Одне з найбільших багатонаціональних навчань у рамках ПЗМ – «Спільний сусід-97» відбулось з 1 по 15 липня 1997 року на Львівському полігоні. У навчанні брали участь близько 2000 осіб з 15 країн [673, с. 138].

У 1998 році українські військові взяли участь у 100 заходах, зокрема у 17 військових навчаннях [906]. У травні 1998 року українсько-польсько-британські війська провели наступальну операцію із захоплення укріпленого села – в рамках інтенсивної програми тактичної підготовки. Ці маневри проходили в рамках навчань «Козацький степ» у Великій Британії на полігоні в Стенфордї поблизу Норфолка [318]. Проте навчання «Щит миру-98» та «Сі Бриз-98» відбулися на території України. Показовим є той факт, що під час щорічних міжнародних навчань «Щит миру-98» у серпні 1998 року були залучені й російські та білоруські військові [527]. Навчання «Сі Бриз-98», які проходили наприкінці жовтня у листопаді 1999 року в Одеській та Миколаївській областях спричинили значне невдоволення Москви, тому Росія, як і в попередньому році, відмовилась від участі у цих навчаннях і засудила сценарій навчань через те, що НАТО підтримало Україну й висловило протест проти проросійських рухів у Криму, підтримуваних Росією. Попри це НАТО провели успішні навчання за сценарієм – санкційована відповідь ООН під керівництвом НАТО на руйнівний землетрус, накладений на політичну кризу та збройні сутички в «Приморській республіці» [347].

У 1999 році міжнародні навчання мали для України ще й важливе політичне значення у зв'язку з виборами президента України. Попри це

Українським військовим вдалося долучитись до 11 міжнародних військових навчань. Так, 18 вересня 1999 року на Яворівському полігоні у Львівській області розпочались багатонаціональні військові навчання «Козацький експрес-99» і, майже одночасно, 20 вересня на полігоні «Нова Деба» у Польщі було розгорнуто навчання «Козацький степ-99». Обидва навчання були спрямовані на те, щоб відпрацювати спільні дії у санкційованих ООН операціях з підтримання миру під командуванням НАТО у форматі, схожому до Балканського. Флагман ВМС України «Гетьман Сагайдачний» 20–25 вересня брав участь у навчанні «Чорноморське партнерство-99», профінансованому НАТО, поряд з військовими кораблями країн-членів Альянсу та країн-кандидатів. Навчання, проведене переважно у турецьких водах, було призначене для відпрацювання двох завдань: спільних морських операцій країн-членів і країн-партнерів та військово-морської підтримки миротворчих операцій під проводом НАТО на суші [306]. У серпні 1999 року на львівському полігоні розпочались багатонаціональні командно-штабні комп'ютерні навчання «Щит миру-99» [626, с. 2]. А у жовтні 1999 року в Одесі за програмою «Партнерство заради миру» успішно було проведене комп'ютерне навчання «Кооператив саппорт-99» за участю фахівців країн НАТО [448]. Перелік цих навчань не є вичерпним, адже Україна хоч і не була країною-членом НАТО, проте була першою країною з колишнього СРСР, що приєдналася до програми ПЗМ та провела до 1999 року понад 100 навчань у рамках ПЗМ та у «дусі ПЗМ» [414, с. 87; 623, с. 57].

З 2000 року перебування й регулювання іноземних військ на території України було доповнено Законом України «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України» від 22 лютого 2000 року та відповідними указами Президента України [147]. Ці документи чітко визначили перебування іноземних військ на території України, проте не змінили головної традиції міжнародних навчань. Адже

2000 рік показав, що у цьому році Україна була задіяна у 10 міжнародних військових навчаннях, три з яких відбулися на території України [115]. Від 19 червня до 1 липня 2000 року на території України, в Одесі, проходили багатонаціональні миротворчі навчання «Кооператив Партнер-2000», у яких взяли участь близько до сорока п'яти іноземних військових підрозділів із дванадцяти держав, було задіяно близько 40 кораблів, 30 літаків та 900 морських піхотинців [316]. Концепція навчань полягала у тому, щоб поліпшити загальне розуміння операцій з підтримування миру та в практичній сумісності між морськими силами НАТО й партнерів [205]. Варто наголосити, що РФ також брала участь у цих навчаннях, але у якості спостерігача [225]. Наступними масштабними багатонаціональними навчаннями у 2000 році були «Щит миру-2000», які тривали з 8 по 20 липня. До участі в навчаннях було запрошено 43 держави, як держави-члени НАТО так і партнери [824]. Але взяли участь у навчаннях близько 1600 військовослужбовців з 21 країни [463]. Варто наголосити, що цього разу штаби миротворців були розташовані не лише в Україні, а й у Болгарії та Естонії. Суть навчань полягала у відпрацюванні заходів з гуманітарної допомоги, розмінуванні, водно-десантних діях, патрулюванні, супроводі конвоїв тощо [823]. Після цих тренувань естафету отримали військові навчання «Козацький степ-2000», які тривали з 11 до 25 вересня 2000 року. Ці навчання були розгорнуті на полігоні України «Опук» поблизу Феодосії на Чорному морі. Мета навчань полягала у відпрацюванні навичок з швидкого розгортання військ. Цікаво, що сценарій цих навчань був вибудований навколо спалаху етнічних міжусобиць, підтримуваних зовні, що вимагало спільної реакції українських військ та миротворчих військ НАТО для підтримування конституційного ладу в Україні. Як наслідок, цей сценарій спричинив роздратування місцевих комуністичних груп Феодосії [338]. Майже одночасно, з 11 по 22 вересня 2000 року, українські військові взяли участь у спільних навчальних заходах Cooperative Best Effort 2000, що

проходили в Румунії. На навчаннях були представлені близько 1200 військовослужбовців з різних країн [363]. Мета навчання полягала у обміні досвідом та розвитку індивідуальних та малих підрозділів під час операцій з підтримування миру. Військовослужбовці відпрацьовували вправи з комплектування та ведення переговорів з блокуванням доріг, роботу з мінами, бомбами тощо; вчилися надавати першу допомогу, працювати зі ЗМІ та долати перешкоди [315]. Ще одними важливими навчаннями, які відбулися у 25 вересня 2000 року поблизу Ужгорода – «Закарпаття-2000», присвячені ліквідації наслідків від стихійних лих [826].

У 2001 році Україна брала участь у 15 військових міжнародних навчаннях, 4 з яких проходили на території України [116]. Серед них варто відзначити: українсько-британські навчання «Козацький експрес-2001», які тривали з 15 по 30 червня [533; 534], для виконання вправ зі стрілецької зброї, відпрацювання взаємодії у складі підрозділів і взводів, удосконалення вправ з наступу та на смузі перешкод, відпрацювання дій підрозділів у засідці вночі та переслідуванні загонів банд формувань терористів, захоплення вигідного рубежу тощо [300; 303]. Водночас «Щит миру-2001», який тривав з 15 по 30 липня на Яворівському полігоні [822] відпрацював сценарій: санкційовані ООН дії багатонаціонального контингенту військ з підтримування миру у зоні умовної країни в Косово та контроль за виконанням домовленостей щодо припинення вогню. Головна мета навчань полягала у підготовці командирів багатонаціональних батальйонів та їхніх штабів з організації, контролю і тилового забезпечення таких операцій, а також сертифікація українського підрозділу, який виконуватиме завдання в Косові у складі українсько-польського миротворчого батальйону [836; 397]. Навчання «Сі Бриз-2001», які проходили з 6 по 17 липня в Одесі, були спрямовані на підготовку до комп'ютерного командно-штабного навчання Військово-Морських Сил України й США [815] на відпрацювання миротворчої тематики та з надання

гуманітарної допомоги. Треба зазначити, що, як і у попередні роки, Росія відхилила запрошення взяти участь у цих навчаннях. Російські військові вважали, що розроблені НАТО сценарії навчань ставлять Росію на «другорядну роль». Однак російське військово-морське командування делегувало три офіси для спостереження за навчаннями [340]. Отже ці військові навчання мали не лише практичне, а й політичне значення. Водночас варто нагадати, що у вересні 2001 року відбулися й українсько-польсько-британські миротворчі навчання «Козацький Степ-2001». Для якісного налагодження комунікації у рамках цього навчання країни-учасниці організували об'єднаний прес-центр, до якого увійшов і старший референт прес-служби Міністерства оборони України майор Олександр Красюк. У навчаннях, які проходили у польовому таборі Вестдаун, за 120 кілометрів від Лондона, взяли участь 120 українських десантників у складі спеціальної роти 95-ої окремої аеромобільної бригади і курсантів третього курсу аеромобільного факультету Одеського інституту Сухопутних військ України. За передбаченим сценарієм навчань, українці й поляки мали ознайомитися з англійською зброєю, вертольотами та технічним оснащенням британської армії, а також з принципами організації контрольних-пропускних пунктів миротворчих сил у зоні конфлікту. 5 вересня 2001 року особовим складом були виконані стрільби зі штатної та англійської зброї згідно з вимогами британських нормативів [839; 648].

Не менш плідним на військові навчання виявився для України й 2002 рік, коли українські військові долучились до 19 міжнародних навчань. Чотири з них – «Скіфія-2002», «Козацький Експрес-2002», «Кооператив Адвенче Експендж-2002» та «Сі Трайдент» – відбулися на території України [117; 906]. Спільні італійсько-українські військові навчання «Скіфія-2002», які були щедро профінансовані італійською стороною, проходили у липні на полігоні «Широкий Лан» під Миколаєвом [797]. Їх мета полягала у відпрацюванні миротворчої тематики і антитерористичних

дій [587]. З 1 по 14 вересня 2002 року на Яворівському полігоні проходили спільні, вже традиційні, українсько-британські навчання з бойовою стрільбою – «Козацький експрес-2002». Мета маневрів полягала у тому, щоб скоординувати управління британським піхотним батальйоном та українськими підрозділами забезпечення та підвищити рівень взаєморозуміння та співробітництва між бойовими підрозділами ЗС Великобританії та підрозділами забезпечення ЗСУ [716]. Багатонаціональні навчання «Кооператив Адвенче Експендж-2002» (7 – 18 жовтня 2002 року), у яких взяли участь збройні сили 21 країни, зокрема 15 країн-членів НАТО і 6 країн-партнерів Північноатлантичного альянсу, були спрямовані на вдосконалення комплексу багатонаціональних миротворчих та антитерористичних дій [614; 372; 216].

У 2003 році Україна взяла участь у 24 військових навчаннях. Сім з них, а також навчання аеромобільних підрозділів України та США, відбулися на території України [906; 118; 653; 693]. Так, навчання українсько-польських сухопутних військ «Співдружність-2003», які тривали з 15 по 20 квітня, були присвячені узгодженню дій між польською та українською частинами батальйону для проведення подальшої ротації у Косові у серпні 2003 року. Характерно, що військові тренування були проведені на тій ділянці Яворівського полігону, місцевість якої є ідентичною до Косовської зони відповідальності українських миротворців [646]. Вже 20 червня 2003 року в Одесі розпочалися багатонаціональні навчання широкомасштабних повітряно-морських військ «Кооператив Партнер-2003», у яких взяли участь понад 5 тисяч військовослужбовців із 14 країн – 8 країн НАТО і 6 країн-партнерів [553]. Ідея навчання полягала у моделюванні миротворчої операції з урегулювання соціальної кризи в гіпотетичній країні, яка виникла або внаслідок стихійного лиха, або внутрішнього конфлікту (захоплення влади у країні молодією демократією). Водночас метою цих навчань було поліпшення взаємодії сил НАТО і країн-

партнерів під час операції з урегулювання кризи [773]. Не менш важливими були й українсько-американські військово-цивільні навчання «Раф енд Реді-2003», які тривали з 3 по 8 червня, та багатонаціональні навчання військовослужбовців з 22 країн «Щит миру-2003» з 8 по 23 липня. Зокрема, «Щит миру-2003» було проведено на Яворівському полігоні Львівської обл. [478]. Мета навчань полягала у тому, щоб відпрацювати взаємодію багатонаціональних батальйонів під час проведення польової та комп'ютерної частини маневрів [895]. Завершальними були навчання «Козацький степ- 2003» та «Прикарпаття- 2003». Українсько-польсько-британські навчання «Козацький степ-2003» проходили з 28 серпня по 12 вересня. Це тристороннє українсько-польсько-британське польове тактичне навчання було розгорнуте на загальновійськовому полігоні «Широкий лан» у Миколаївській області. Під час активної фази маневрів військові трьох країн відпрацьовували навички спільних дій аеромобільних підрозділів у операціях з підтримування миру, у пошуково-рятувальних та гуманітарних операціях у зоні умовного етнічного конфлікту [536]. У навчаннях взяли участь аеромобільні підрозділи Збройних Сил України, 4-го парашутного полку Збройних Сил Великої Британії та 25-ї бригади повітряної кавалерії Войска Польського [834]. Водночас українсько-італійські аеромобільні навчання «Прикарпаття-2003», які проходили також у вересні на Яворівському полігоні, відпрацьовували сценарій у рамках якого виконували операцію із силового встановлення миру в зоні внутрішнього етнічного конфлікту під егідою ООН [640].

У 2004 році Україна взяла участь у 24 багатонаціональних навчаннях НАТО – у 11 командно-штабних навчаннях та 13 навчаннях із залученням військ. Лише на території України було проведено 4 важливі навчання [119]. Від 25 травня по 25 червня 2004 року відбувалися міжнародні навчання «Широкий Лан». Окрім українських військових, у цих навчаннях був задіяний підрозділ сухопутних військ збройних сил Італійської

Республіки (до 1500 військовослужбовців зі штатним озброєнням і військовою технікою) [729]. Деякі інші за характером були навчання «Раф енд Реді-2004», які тривали з 5 травня до 12 червня 2004 року. У них були задіяні підрозділи Національної гвардії США (до 250 осіб зі штатною технікою), Азербайджанської Республіки, Грузії, Республіки Молдова та Республіки Узбекистан (до 50 осіб зі штатною технікою). Мета навчань полягала у відпрацюванні проблем організації взаємодії міжнародного об'єднаного військово-цивільного координаційного центру (за участю України, США, країн-членів ГУУАМ, ООН, НАТО), центральних та місцевих органів виконавчої влади у районі великомасштабного природного лиха у ході проведення рятувальної операції [751; 541; 516]. Також важливе значення мали багатонаціональні тактичні навчання з підтримування миру в зонах конфлікту «Кленова арка-2004», які приймав Яворівський загальновійськовий полігон першої категорії Західного оперативного командування з 22 червня до 6 липня 2004 року [643]. Варто відзначити, що навчання «Кленова арка-2004» були одним із заключних етапів підготовки військовослужбовців національної складової українсько-польського миротворчого батальйону «УкрПолбат» для виконання завдань у складі багатонаціональної бригади «East» сил КФОР у Косово [622]. Завершенням річних навчань в Україні стали спільні україно-молдовські навчання «Південь-2004», які проходили у серпні–вересні 2004 року на 20-му Болгородському загальновійськовому полігоні Південного оперативного командування [806]. Поряд з цими навчаннями у вересні 2004 року на британських полігонах «Коп Хіл Даун», «Квебек Фарм» та «Ледвел Фарм» тривали українсько-польсько-британські військові навчання «Козацький степ-2004», на яких проводили спільні тренування, демонстрували стрибки з парашутами, виконували вогневі вправи з особистої зброї та зброї партнерів [854].

2005 рік був переломним у відносинах України з НАТО, адже перемога на президентських виборах В. Ющенко засвідчила про євроатлантичний напрям його політики. У 2005 році під егідою НАТО було проведено 19 багатонаціональних навчань, у яких взяли участь й українські військові. Традиційно частина навчань була проведена на території України [120]. Мова йде про українсько-польське командно-штабне навчання «Співдружність-2005», що проходило з 29 по 31 березня на Яворівську полігоні й було спрямоване на те, щоб відпрацювати спільні дії з керування підрозділами під час виконання завдань КФОР у Косово [760]. Військові тактичні навчання «Кооператив Бест Ефорт- 2005», які тривали з 19 до 30 червня на Яворівському полігоні, мали за мету досягнення взаємосумісності військових підрозділів Збройних Сил країн-членів і партнерів Північноатлантичного альянсу в ході проведення міжнародної операції з підтримання миру [428; 644]. Особливістю навчань «Щит Миру-2005» (з 11 липня по 13 серпня 2005 року) [624] було те, що вони проходили у дві фази: 1) командно-штабна (за допомогою комп'ютерів); 2) амфібійно-берегова [847]. Головною метою відпрацювання завдань під час проведення обох етапів було активне використання сучасних технологій, покращення сумісності між штабами та підрозділами країн-учасниць, практичне використання досвіду, отриманого у миротворчих операціях та попередніх навчаннях, підвищення рівня взаєморозуміння та співробітництва між військовослужбовцями різних країн [887]. На цих навчаннях РФ була присутня у якості спостерігача [427]. У вересні–жовтні 2005 року проходило 40-добове навчання «Широкий Лан-2005» [471]. А з 10 по 13 жовтня тривало спільне навчання НАТО та держав-членів Організації із заборони хімічної зброї – «Joint Assistance-2005» «Assistex-2» [257]. Це навчання проходило у районі залізничної станції «Зернове» (Сумська область) та на Яворівському загальновійськовому полігоні ЗСУ [148]. Під час цього навчання 12 країн-членів НАТО та країн-партнерів

практикували боротьбу з наслідками хімічної атаки терористів. Ці вправи призначені були допомогти міжнародним рятувальним командам швидко та ефективно реагувати у випадку реальних катастроф [208; 206]. Також варто відзначити, що у вересні 2005 року в міжнародних навчаннях «Кооператив Кі-2005» на території Болгарії була задіяна й 25 окрема повітряно десантна бригада ЗСУ [302].

Згідно з Індивідуальною програмою партнерства між Україною та НАТО у 2006 році була запланована участь представників ЗС України у 321 заході, зокрема у військових навчаннях [906]. Лише на території України було заплановано провести українсько-британське навчання «Тугий вузол-2006», українсько-американське навчання транспортної авіації «Комбайнд Ефпорт-2006», багатонаціональні навчання «Сі Бріз-2006», які вперше мали проводитись у Криму [924; 445]; спільні українсько-польсько-британські навчання «Козацький степ-2006» [636]; українсько-молдовське навчання «Південь-2006» та спільне тактичне навчання механізованих (мотопіхотних) підрозділів збройних сил України й Словацької Республіки [121]. Проте варто сказати, що частина цих навчань була або зірвана, або перебувала під загрозою зриву через посилення потужного проросійського антинатовського руху в Криму [783; 846; 620] та через небажання Верховної Ради схвалювати Указ президента «Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2006 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях» від 31 січня 2006 року [531]. Документ було схвалено лише 4 серпня 2006 року [162]. У ході цієї нестабільності було зірвано українсько-британські військово-повітряні навчання «Тугий вузол» [786] та військово-морські навчання «Сі Бриз-2006», морська фаза яких мала розпочатись 19 липня [625]. Так, унаслідок проросійських та антинатовських мітингів, які тривали з 28 травня 2006 року у Феодосії [767] та через втручання деяких російських військових у міжнародні навчання «Сі Бриз-2006», навчання довелось відкласти на

невизначений термін [284, с. 7]. Варто відзначити, що вже у ході цих протестів троє росіян намагались встановити російській прапор над санаторієм Міністерства Оборони у Феодосії, однак тоді правопорушників затримали [670, с. 5]. Тому у 2006 році, хоч із запізненням, вдалося провести лише навчання «Південь-2006» [641], метою якого було відпрацювання дій підрозділів під час проведення пошуково-рятувальних і гуманітарних операцій у зоні умовного етнічного конфлікту [537] та навчання з аеромобільної активності та налагодження взаємодії під час миротворчих операцій «Козацький степ-2006», які проходили на Житомирщині з 5 по 13 вересня 2006 року [842].

Водночас треба наголосити, що у 2007 році боротьба між президентом і парламентом й надалі тривала, що негативно позначилось і на ставленні громадськості до НАТО [753], і на проведенні міжнародних військових навчань. Верховна Рада України лише у квітні 2007 року з великими потугами затвердила перелік чергових міжнародних військових навчань [163; 728; 747]. Показово, що у цьому році навчання розпочались з допущення у квітні місяці на територію України 4 літаків РФ для двостороннього українсько-російського навчання чергових сил з протиповітряної оборони обох держав. Також були заплановані командно-штабні навчання із залученням військ: українсько-бельгійські тактичні навчання у травні–липні, багатонаціональні навчання «Репід Трайдент-2007» та тактичне навчання військово-морських сил «Сі Бриз-2007» у липні–серпні, а також загальні тактичні навчання повітряних сил ЗС України й повітряних сил США «Комбайнд Ефорт-2007» у липні–вересні [375; 122]. Проте усі ці навчання теж не пройшли як належить. Так, у зв'язку із загостренням політичної кризи в Україні, українсько-бельгійські тактичні навчання були відкладені, а морську фазу навчань «Сі Бриз» довелось провести поза територіальними водами України [481]. Підігрівало напругу й те, що 26 травня 2007 року кримські комуністи в районі морського

торгового порту у Феодосії відкрили пам'ятний знак та провели мітинг з нагоди річниці антинатовських акцій протесту [855]. Ці дії викликали обурення у місцевого населення, яке виступало на підтримку вступу України в НАТО. Кримські прихильники і противники Північноатлантичного Альянсу 22 червня 2007 року внаслідок цього затіяли бійку [845]. Ця ситуація неабияк вплинула на шості спільні україно-американські навчання «Сі Бриз-2007», які розпочалися 9 липня 2007 року в Одеській та Миколаївській областях, хоча ще 4 липня представники комуністів та проросійських сил протестували проти цих навчань [740]. Під час старту навчань, 9 липня, попри заборону суду, в Одесі знову відбулися акції протесту проти проведення навчань «Сі бриз-2007», в яких взяли участь близько 200 активістів Комуністичної та Прогресивної соціалістичної партій, які влаштували бійку з представниками виконавчої служби Приморського району Одеси і групою працівників правоохоронних органів [429]. Пізніше першу колону учасників «Сі Бриз-2007» зустріли представники полярних політичних сил: активісти обласної організації «Наша Україна» на кордоні Миколаївської й Одеської областей вітали військових плакатами «Миколаївщина підтримує навчання «Сі Бриз-2007», «Партнерство заради миру!» і «Спільні навчання – запорука миру!» а біля полігону «Широкий Лан» представники блоку Н. Вітренко розбили наметове містечко на знак протесту проти навчань [294]. Однак, не зважаючи на цю провокацію проросійських сил, навчання проходили відносно спокійно [293]. Попри ці прояви штучних антинатовських протестів, паралельно у Києві вдалося провести комп'ютерне навчання бригадного рівня «Репід Трайдент-2007». А також з нагоди проведення цього заходу 14 липня 2007 року Національна академія оборони України та Міністерство оборони України провели свій перший «День європейського та євроатлантичного партнерства» [204]. Також 11–20 вересня у Севастополі було реалізовано десятиденні навчання командного пункту

НАТО, в яких взяли участь 45 учасників з країн-членів Альянсу та країн-партнерів. Мета навчань полягала у відпрацюванні тактичного планування операції з реагування на кризи. Поза межами України військові ЗСУ у 2007 році взяли участь ще у 7 міжнародних навчаннях [277; 146].

У 2008 лише на території України було заплановано 11 міжнародних навчань [123; 700]. З-поміж них варто звернути увагу на українсько-молдовські тактичні навчання «Південь-2008», які було проведено 8–12 липня на Одещині. Під час цих навчань військові двох країн відпрацьовували спільні дії в зоні умовного етнічного конфлікту [879]. Також з 12 липня на Яворівському загальновійськовому полігоні стартувало двостороннє українсько-білоруське тактичне навчання механізованих підрозділів. У ході занять українські і білоруські офіцери відпрацьовували алгоритм прийняття командиром підрозділу рішення на застосування підрозділів та виконання завдань за призначенням в зоні відповідальності миротворчого контингенту [645; 639]. Проте українсько-американські навчання «Сі Бриз-2008», які проходили з 14 по 28 липня на озері Донузлав у Криму, були охоплені хвилею потужних мітингів проросійських сил – вітренківців та комуністів. Попри це, учасникам навчань вдалося відпрацювати усі маневри за темою «Планування та проведення миротворчої операції з евакуації мирного населення» [598; 850; 782; 631]. Також на тлі цих протиріч було проведено навчання «Репід Трайдент-2008», які з 2008 року, окрім командно-штабної фази, провели ще й польову на базі Яворівського полігону із залученням різних зразків озброєння й військової техніки [741, с. 50], багатонаціональні навчання «SOFEX-2008» та інші навчання [401, с. 25; 852; 779].

У 2009 році участь українських військових була запланована у 23 міжнародних навчаннях, 11 з яких мали проходити на території України [128]. Проте вже у лютому–березні 2009 року комуністи та проросійські організації Криму й Одеської області закликали зірвати навчання «Sea

Breeze-2009» погрожуючи протестами [585; 742; 685], а російські та проросійські пропагандистські сайти формували у населення думку, що ці навчання призведуть до повномасштабної війни в Україні [291; 476]. Ці процеси стали міцною опорою для проросійських депутатів у парламенті від фракцій ПР, ПСПУ і КПУ, яких вкотре обурило проведення на території України навчань «Сі Бриз». Це слугувало приводом до того, що вони відмовились голосувати за внесений президентом В. Ющенком «План проведення багатонаціональних навчань у рамках військового співробітництва за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та поза її межами у 2009 році» [784, с. 375]. Блокування міжнародних навчань призвело до того, що на території України з великими ускладненнями було проведено лише кілька військових навчань [402, с. 34–35]. З-поміж запланованих заходів було зірвано українсько-американські навчання «Сі Бриз-2009», головним завданням яких мала стати підготовка підрозділів ВМС ЗС України до боротьби з піратством. Тому 17 червня 2009 року Європейське командування Збройних сил США і командування 6-м флотом США у Європі надіслали українській стороні офіційне повідомлення про те, що українсько-американські навчання «Сі Бриз» із запрошенням інших країн цього року не будуть проведені [649; 446; 532; 444]. Вдалося провести лише навчання військово-морських сил причорноморських країн «Довіра-2009» [426] та українсько-американські командно-штабні навчання «Rapid Trident», які розпочались 14 вересня 2009 року. Однак, треба зауважити, що їх було переформатовано на «Оцінка-2009». Залучені до них були лише підрозділи Збройних сил України з проведенням оцінювання в рамках Концепції оперативних можливостей НАТО. Усі представники збройних сил іноземних держав і НАТО прибули в Україну без озброєння і військової техніки [849]. Такий підхід до міжнародного військового співробітництва завдав непоправної шкоди іміджу України на міжнародній арені та негативно позначився на

результатах підготовки військ (сил) внаслідок невикористання додаткових ресурсів та можливостей.

Перешкоди, які стояли на шляху міжнародних військових навчань під егідою НАТО, мали своє продовження і після приходу до влади проросійського президента України В. Януковича у 2010 році. У квітні 2010 року Кримський парламент та Одеська обласна рада ухвалили заклики до президента України В. Януковича з проханням не допустити проведення навчань «Сі Бриз-2010» на території автономії та Одеської області [936; 686]. Попри це, Верховна Рада України 18 травня 2010 року прийняла Закон України «Про схвалення рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2010 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях», яким офіційно затвердила відповідний указ президента [164]. Згідно з цим документом на території України мали пройти 9 навчань: «Кленова Арка-2010», «Бар'єр-2010», «Світла Лавина-2010», «Слов'яни за мир-2010», українсько-румунське та українсько-білоруське навчання, «Козацький Степ-2010», «Сі Бриз-2010», «Репід Трайдент-2010», однак відбулося лише 7 [637; 530, с. 93–95; 652; 124; 403, с. 33–34; 392]. У 2010 році, як і в попередні роки, особливе обурення у проросійських сил спричинили навчання «Сі бриз-2010» [734]. Так, 25 травня 2010 року Кримський республіканський комітет Комуністичної партії України прийняв рішення про організацію акцій протесту проти військових навчань НАТО «Сі Бриз-2010» в Криму [584]. У перший день навчань, які розпочалися 13 липня 2010 року на полігоні «Широкий лан» за темою «Планування й проведення міжнародної антипіратської операції», й цього разу вітренківці провели нечисленні антинатовські пікети у Севастополі та Євпаторії [736; 651]. Також у Криму одна з проросійських організацій оголосила про відкриття молодіжного табору «Анти-НАТО», однак це не завдало великої шкоди навчанням, які проходили у Миколаївській області [292]. Важливими для України були

міжнародні навчання, які проходили 19–23 квітня 2010 року в Німеччині на військових полігонах Бундесверу «Берген» та «Мюнстер». У цих міжнародних сертифікаційних навчаннях Сил реагування НАТО «Голден Маск-2010», узяли також участь 30 військовослужбовців України. Головна мета участі українського підрозділу в навчанні полягала у проведенні злагоджених дій та сертифікації для можливої участі у складі багатонаціонального батальйону Сил реагування НАТО [530, с. 90].

Протягом наступних трьох років на території України відбулося 19 багатонаціональних військових навчань – 10 у 2011 році, 4 – 2012 році та 5 у 2013 році, що свідчить про значне зменшення кількості навчань від попередніх років. Зате у ці роки збільшилась кількість українсько-російських та українсько-білоруських навчань. Наприклад у 2011 році з 10 навчань 4 були українсько-російсько-білоруськими. Іншою особливістю міжнародних навчань за президентства В. Януковича було те, що на території Криму було дозволено проводити лише російські навчання «Фарватер миру», відновлені з 2010 року [404, с. 33–34; 405, с. 27–28; 406, с. 18–20; 927; 638]. А багатонаціональні навчання «Сі Бриз», які упродовж цих трьох років проходили на території Одеської та Миколаївської областей, продовжували бути об'єктом пильної уваги з боку Кремля та проросійських сил, які час від часу про себе заявляли [735; 377; 490; 650].

Початок російсько-української гібридної війни у 2014 році наклав свій відбиток на участь України у міжнародних військових навчаннях. У 2014 році було передбачено проведення 15 багатонаціональних військових навчань (8 – на території України, 7 – поза її межами) [144]. Проте у зв'язку зі складною воєнно-політичною ситуацією навколо держави, було скасовано п'ять навчань за участю українських підрозділів (два навчання на території України, три – за межами держави). Крім того, за ініціативи держав-партнерів, було скасовано проведення п'яти багатонаціональних навчань [407, с. 32–33]. Попри це, вже у 2015 році українські військові взяли участь

у 10 міжнародних (багатонаціональних) військових навчаннях, які для підрозділів Збройних Сил України набули суто прагматичного змісту. Їхньою головною спрямованістю було підвищення бойових спроможностей українських підрозділів та рівня їх оперативної сумісності зі збройними силами держав-членів НАТО задля спільної участі у міжнародних операціях з підтримування миру і безпеки [408, с. 40–42; 840]. У наступні роки кількість навчань і загальнонаціональних, і міжнародних, у яких брали участь українські військові, значно зросла [380]. За період з 2016 по 2018 роки українські військові взяли участь у 62 таких навчаннях [409, с. 49–50; 410, с. 73–75; 411, с. 72–74]. А у 2019 році українські військові мали долучитись до 25 міжнародних багатонаціональних навчань, 6 з яких провести на території України [145]. Як наслідок, на території України успішно було проведено такі навчання як «Rapid Trident-2019»[780], «Сі Бриз-2019»[893], «Кленова арка-2019» [841], українсько-румунські навчання «Riverine-2019» [488]. Також українські підрозділи взяли участь у 11 навчаннях за межами держави [914; 506; 851; 848]. Показово, що більшість навчань, з 2014 року проходила за оновленими сценаріями. Так, на заміну тематиці миротворчих операцій, застосовуваних у попередні роки, було поширено тематику проведення стабілізаційних заходів та дій військ (сил) в умовах ведення гібридної війни. Важливо й те, що усі ці навчання були спрямовані не тільки на вдосконалення бойового досвіду партнерів, а й спрямовані на посилення реформування української армії згідно зі стандартами НАТО. Іншою характерною рисою міжнародних навчань після початку російсько-української гібридної війни, розпочатої у 2014 році, стало збільшення кількості навчань у країнах-партнерах НАТО Чорноморського регіону та країнах наближених до кордону з РФ [410, с. 49–50; 411, с. 73–75; 325; 772]. Це, у свою чергу, викликало зворотну реакцію в Росії, яка з 2014 року збільшила кількість власних військових навчань, зокрема поблизу кордонів країн-членів НАТО та України [853;

762]. Показовими у цьому сенсі є російські військові навчання «Кавказ-2016» (5-10 вересня 2016 року), які фактично були «репетицією» повномасштабної війни зі США/НАТО та Україною з застосуванням ядерної зброї [750]; російсько-білоруські військові навчання «Захід-2017», масштабні військові навчання росіян у Криму в березні 2018 року [368; 761] та інші.

Отже, Україна є постійним учасником міжнародних багатонаціональних навчань, в яких вона бере участь з 1994 року. Українські військові проходять навчання як на території України, так і поза її межами. На геополітичному рівні Росія розглядає ці навчання, як посягання на її сферу впливу. Водночас, з точки зору українських інтересів, виявилось, що українсько-натівські та українсько-американські навчання є потужним стримувальним чинником із запобігання повномасштабної російської агресії щодо України.

3.2. Українські військові у міжнародних операціях Альянсу

Участь українських військових у миротворчих операціях НАТО починається з пропозиції Міністерства закордонних справ за погодженням із Міністерством оборони щодо участі України у міжнародних миротворчих операціях. Цей документ вносять на розгляд до Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ), яка, розглянувши пропозицію та врахувавши можливості реальної участі, готує свій висновок для Президента України. Президент приймає остаточне рішення, скріплене підписами прем'єр-міністра і міністра, відповідального за його виконання, з одночасним поданням до ВР України законопроекту щодо схвалення рішення про участь у міжнародній миротворчій операції чи місії. Комплектування міжнародного контингенту й персоналу відбувається на добровільній основі [600, с. 85]. Операції НАТО є санкційованими ООН.

Боснія і Герцеговина (1992–1999). Після закінчення «холодної війни» Альянс був прямо задіяний у 4 конфліктах: у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Афганістані, та непрямо – в Іраку. Важливо наголосити, що саме балканський регіон довгий час залишався основним для застосування миротворчого потенціалу [921]. Саме тому, майже відразу до урегулювання кризи на Балканах, долучилась й Україна. Її участь у миротворчих операціях розпочалася із затвердження Верховною Радою України постанови від 3 липня 1992 року «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії» [167]. У цьому самому році Міністерство оборони України вперше підготувало ротацію своїх підрозділів у складі збройних сил ООН, а український 240-й спеціальний батальйон чисельністю 412 військовослужбовців, із них 48 офіцерів, 19 прапорщиків, 59 сержантів та 286 солдатів на чолі з генерал-майором В. Гудимою з 15 липня 1992 року розпочав миротворчу діяльність у Боснії та Герцеговині [600, с.86]. На 240-й окремий спеціальний батальйон було покладено, у першу чергу, охорону та функціонування аеропорту Сараєво, супроводження конвоїв з гуманітарною допомогою як у місті, так і у віддалених районах країни, охорону району свого розташування, забезпечення ремонту систем водо- і електропостачання. Крім того, до завдання батальйону також входило сприяння обміну військовополоненими, тілами вбитих, а це було пов'язано з великим ризиком [743, с. 156–157; 875]. Треба нагадати, що у 1992 році Боснія і Герцеговина, слідом за іншими колишніми югославськими республіками, проголосила незалежність. Проте серби, що мешкали на її території, прагнули залишатися у складі Югославії. Маючи сильну підтримку з Белграда, боснійські серби під керівництвом Радована Караджича, першого лідера Республіки Сербської, та під командуванням генерала Ратко Младіча, взяли в облогу столицю Боснії Сараєво, унаслідок чого розпочався

затяжний етнічно-релігійний конфлікт між боснійськими сербами, боснійськими хорватами та босняками-мусульманами [561]. У ході ускладнення конфлікту у 1993 році ООН утворила «зони безпеки» в анклавів Сребрениця, Жепі та Горажде у Східній Боснії. Спочатку українські миротворці перебували тільки в Сараєво та Сербській Країні, але з 1993 року, після збільшення українського контингенту миротворців, їх розмістили в мусульманських анклавів Горажде і Жепі [432; 135]. Контроль за безпекою в мусульманській Жепі поклали на українських миротворців. У самому селищі Жепі у школі було обладнано миротворчу базу й штаб роти, радіостанцію, місце для зберігання продуктів та боєприпасів. Миротворці мали стежити за рухом озброєних загонів і повідомляти про обстріли анклавів у штаб батальйону в Сараєво. На озброєнні вони мали лише 9 БТРів та легку вогнепальну зброю [513]. За сприяння міжнародної спільноти у 1994 році вдалося припинити війну між боснійськими хорватами та босняками-мусульманами й утворити мусульмансько-хорватську Федерацію Боснії і Герцеговини, яка контролювала 34 % території країни. Ця подія спричинила обурення серед боснійських сербів і, щоб перехопити ініціативу в коаліції армій хорватів і мусульман, які сформували спільний штаб, 8 березня 1995 року президент боснійських сербів Радован Караджич підписав секретну «Директиву 7». Нею він поставив за мету ліквідувати анклавів босняків-мусульман у Східній Боснії та перервати сполучення між Сребреницею та Жепі, блокувати забезпечення миротворців і цивільних продуктами, змусити миротворців залишити анклавів, «розбити і знищити мусульманські сили і остаточно звільнити регіон долини Дрини» [273]. Агресивні дії сербів у травні 1995 року довкола Сараєво змусили миротворців звернутися за авіапідтримкою до НАТО, унаслідок чого літаки Альянсу розбомбили кілька складів озброєнь армії боснійських сербів. У відповідь на це Ратко Младич влаштував захоплення в заручники миротворців, з яких робили

«живий щит» проти авіаударів НАТО. Серед заручників були й миротворці з України 58 осіб [513], частина яких базувалась в Горажде [798]. А вже 11 липня боснійські серби захопили Сребреніцу, яку захищали голландські миротворці, та за кілька днів під командуванням Ратко Младича розстріляли понад 8 тисяч босняків-мусульман [521]. 13 липня серби розпочали наступ на Жепу, населення якої охороняли 79 українських миротворців [539]. У Жепі серби мали намір провести таку саму операцію, як і у Сребреніці, проте українські миротворці на чолі з полковником Миколою Верхоглядом, полковником Віктором Безрученком та комбатом Сергієм Мовчанюком, які мали обмаль сил для проведення бойових дій, обрали тактику переговорів для виходу з цієї кризи. Їх мета полягала у тому, щоб переконати сербів дозволити евакуацію мирного населення Жепи, яке також не хотіло погоджуватись на капітуляцію. У результаті складних переговорів 25 липня розпочалася евакуація цивільного населення Жепи. Вона тривала понад три доби та врятувала до 10 тис. осіб. Ця операція з евакуації вважається однією з найуспішніших в історії миротворчих операцій, адже українці розробили нову модель евакуації населення. Так, під час евакуації вони заборонили розділяти родини, особливо відокремлювати чоловіків від сімей та наполягли на тому, щоб у кожному автобусі були присутні миротворці. Тому в автобусах, якими кермували серби під час евакуації, завжди були присутні миротворці, які запобігли повторенню Сребреніцької трагедії [544; 928]. Ці події стали переломним моментом у ході трирічної боснійської війни, адже сербські війська почали втрачати контроль над захопленими територіями. А наполегливе втручання НАТО і примушення сторін до миру за допомогою силового тиску спричинило підписання в грудні 1995 року Дейтонської мирної угоди, яка стала компромісом між сторонами, що воюють, і поклала край війні. Згідно з результатами мирної угоди, 49 % території Боснії і Герцеговини відійшло автономній Республіці Сербській, а 51 % території, разом із столицею

Сараєво – автономній Мусульмано-Хорватській федерації. Після закінчення війни, відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН від 1996 року, у Боснії і Герцеговині були розташовані стабілізаційні сили (SFOR), очолювані НАТО [692, 19 с.]. Однак, оскільки Україна провела успішні миротворчі дії у Боснії, то отримала офіційне запрошення від керівництва НАТО, уповноваженого Радою Безпеки ООН на проведення миротворчої операції в Боснії і Герцеговині, взяти участь у багатонаціональних Силах з виконання Угоди (далі – СВУ). І вже 23 лютого 1996 року підрозділ української армії увійшов до структури сил НАТО з подальшого підтримування миру в Боснії та Герцеговині. Функції українців залишились таким самими, однак до сторін, що воюють, стали висувати більш жорсткі вимоги щодо виконання досягнутих домовленостей. Крім того, були конкретизовані питання застосування зброї миротворчими силами. У листопаді 1999 року за домовленістю з НАТО Україна вивела своїх миротворців із Боснії [384; 455, с. 26].

Косово (1999–2020). Однак на цьому місії України у миротворчих операціях НАТО не припинились, адже з самого початку Балканської кризи потенційно вибухонебезпечними у Сербії були райони Косово і Воєводини, де серби не становили переважну більшість населення. Ще на початку 1990-х років центральна югославська влада значно обмежила автономію Косово. У відповідь на це албанці-косовари створили «Конституцію Республіки Косово» і проголосили незалежність провінції. Проте у 1992 році владою СРЮ Косово було проголошено частиною Республіки Сербія. Це лише поглибило політичну кризу, адже у результаті регіон розділився на два суспільства – сербське та албанське. У 1994 році було сформовано навіть підпільне міністерство внутрішніх справ Республіки Косово [498, с. 110], а у 1996 році конфлікт перейшов у відкриту громадянську війну між Армією Звільнення Косова й албанськими військовими частинами з однієї сторони та сербсько-югославськими – з іншої [722]. Ці події змусили НАТО відразу

ж відреагувати на цей конфлікт. У НАТО побоювались повторення Сребреніцького сценарію в Косово, населення якого були переважно мусульманами. Передумовами до розгортання миротворчої операції під егідою НАТО стало те, що в грудні 1998 року мер Косова Коля Звонко Бояніч, громадянин Сербії, був знайдений мертвим поблизу Приштини. Також сорок п'ять албанських фермерів були вбиті 15 січня 1999 року поблизу села Рачак у Косові. Проте югославські чиновники спростували різанину і звинуватили у цьому Армію визволення Косова [339]. Окрім цього, СРЮ (Сербія) розгорнула політику нарощування збройних сил в Косово та навколо нього. 22 березня 1999 року посланець США Річард Холбрук прибув до Белграда з надією переконати С. Мілошевича не загострювати конфронтації, але безуспішно [353]. Саме тому, не дочекавшись санкції ООН на втручання, 24 березня 1999 року НАТО почала військову операцію проти Югославії, яка отримала назву «Союзницька сила». Югославські міста і військові об'єкти були піддані масованим бомбардуванням. 20 червня 1999 року, після того, як близько 500 мирних жителів загинули в результаті авіаударів, Белград був вимушений вивести свої війська з Косово і погодитися на введення у край військового контингенту НАТО [343]. 10 червня 1999 року була прийнята Резолюція Ради безпеки ООН №1244 [254], яка, з одного боку, була покликана гарантувати суверенітет і територіальну цілісність СРЮ, з іншого боку, наказувала розгортання в Косово під егідою ООН міжнародних сил безпеки при істотній участі Організації Північноатлантичного договору (КФОР–Kosovo Forces) [550, с. 113]. Територія Косово була поділена на п'ять зон під багатонаціональним контролем, у кожній з яких основну роль відіграла та або інша країна НАТО – США, Франція, Великобританія, Італія, Німеччина. Командування було доручено британському генералові Майклу Джексону [803, с. 477]. Варто зауважити, що у березні 1999 року Україна зайняла неоднозначну позицію щодо дій Альянсу у Косово. І Президент, і

Верховна Рада України відреагували на цю подію наближено до стилю Росії. Тому 24 березня 1999 року, цитуючи російське політичне керівництво, Верховна Рада України 278 голосами прийняла запропонований комуністами варіант заяви щодо агресивних дій Альянсу, в якій було визначено, що Верховна Рада «розцінює ці дії НАТО як агресію проти суверенної держави, що можуть призвести до ескалації великомасштабного військового конфлікту». Український парламент закликав всі сторони конфлікту вжити максимальних заходів до продовження миротворчого процесу, а також поставив вимогу перед керівництвом НАТО і США відмовитися від використання військової сили для розв'язання проблеми Косово, що є внутрішньою справою Республіки Югославії [805]. Також лунали заклики від лівих сил розірвати стосунки з НАТО. Проте у своєму виступі у Верховній Раді України 26 березня міністр закордонних справ України Б. Тарасюк заявив, що не погоджується із закликами розірвати стосунки з НАТО і з країнами, які є його членами [807]. Наслідки цих суперечок та активізації лівих антинатовських сил призвели до того, що 23 квітня 1999 року Верховна Рада України більшістю голосів прийняла постанову «Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО)», яка стала своєрідним підсумком парламентських діалогів з приводу антисербських акцій Альянсу. Фактично цією постановою український парламент відсторонився від формування курсу на співробітництво із системами регіональної, загальноєвропейської і універсальної безпеки, зокрема і з блоком НАТО [183]. Попри ці інциденти, Україна все-таки долучилась до миротворчої операції у Косово під егідою НАТО, яка триває до й донині. Так, 12 липня 1999 року було видано указ Президента України «Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Косово, Союзна Республіка Югославія». Указом було визначено направити до складу міжнародної присутності з безпеки в Косово під егідою ООН

український миротворчий контингент загальною чисельністю до 800 військовослужбовців Збройних Сил України [139]. Вже 22 серпня 1999 року оперативна група у складі 21 осіб під загальним керівництвом генерал-лейтенанта В. Гудими вилетіла з Одеси до Македонії (аеропорт Скоп'є). А 27 серпня до них приєдналась решта миротворців, яка діставалась до місця призначення морським шляхом на паромі «Герої Шипки» у супроводі флагмана «Гетьман Сагайдачний» [886]. Згідно з попередніми планами, українські миротворці повинні були розташуватися за 32 км на північ від м. Приштини – столиці Косово, в американському секторі, на базі під назвою Бондстіл (Bondsteel – стальний ланцюг), однак через неготовність бази до прийому, миротворцям майже місяць довелося провести на території Республіки Македонії. Увесь цей період тривала підготовча робота [803, с. 477–478]. Проте 9 вересня 1999 року Комісія Україна–НАТО провела засідання на рівні послів, на якому обговорила питання повної участі України у міжнародній місії в провінції Косово [658]. Унаслідок чого 19 листопада 1999 року українська рота зайшла на базу Бондстіл. Основними завданнями миротворців були: патрулювання зони відповідальності, чергування на блокпостах, супроводження конвоїв та сербського населення через «албанську» територію [457]. Український контингент миротворчих сил у такому складі проіснував у Косово до літа 2000 року. Зміни відбулися унаслідок ратифікації 6 квітня 2000 року Угоди між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій [180; 152]. Як наслідок, упродовж липня 2000 року, відповідно до спільного плану участі українсько-польського батальйону (УКРПОЛБАТу) у заходах міжнародної миротворчої місії у Косові, в районі виконання завдань була розгорнута українська частина спільного миротворчого батальйону чисельністю 267 осіб у складі багатонаціональної бригади «Схід». Завдання батальйону полягало у виконанні контролю за

пересуванням та підтримці безпеки пересування населення, контролю за перевезенням зброї, вибухових речовин та наркотиків, супроводження дітей до шкіл, конвоювання сербського населення через зону проживання албанців. Окрім того, батальйон брав участь у виконанні непередбачуваних завдань, а саме: у неплановому конвоюванні, наданні медичної допомоги місцевому населенню, убезпеченні та розвезенні гуманітарної допомоги тощо [484; 825; 345, с. 9]. У цілому миротворчі функції в Косово упродовж наступних років характеризувались відносною стабільністю. Загострення розпочались після того, як 17 лютого 2008 року Косово проголосило незалежність від Сербії. Це спричинило масові заворушення серед противників незалежності, особливо серед сербської більшості у місті Мітровіца. Спочатку 18 лютого невідомі закидали ручними гранатами будівлі Європейського союзу (ЄС) і ООН [398]. Пізніше, у березні, близько 300 осіб зайняли будівлю окружного суду, вивісили над захопленим будинком національні прапори і забарикадувалися. 17 березня після невдалих переговорів заступник голови місії ООН Л. Россін віддав наказ п'ятистам співробітникам поліцейського контингенту ООН, до якого входили здебільшого поляки, українці та румуни, штурмувати барикади. У ході проведення цієї операції було поранено 15 із 150 співробітників спецпідрозділу МВС України, які штурмували будівлю суду. Один поранений український миротворець помер від отриманих осколкових уражень – старший лейтенант внутрішніх військ МВС України І. Б. Киналь [582; 844; 843; 801]. У таких складних умовах протест був придушений. У наступні роки подібних жорстких інцидентів, які б несли загрозу українським миротворцям у Косово, більше не траплялось. Навпаки, у березні 2010 року, в зв'язку з реорганізацією сил KFOR, український компонент батальйону «УкрПолбат» зі 180 військовослужбовців був перетворений в самостійний підрозділ й пізніше перейменований на «Національний контингент у Косові, Республіка Сербія» [801]. Проте,

військова агресія Росії щодо України у 2014 році внесла певні корективи в процес перебування миротворчого контингенту України в Косово. Так, упродовж 2014 року український контингент в Косово був зменшений на 123 військовослужбовці і на 36 одиниць техніки, які були повернуті в Україну. У подальші 2015–2019 роки кількість українських миротворців у Косово взагалі скоротилася до 40 осіб [415; 884; 863]. До України було повернуто 16 гелікоптерів, які були надані Міністерством оборони України в оренду компанії «Українські вертольоти» та «маневрена рота», яка мала посилити українські сили у зоні проведення АТО [863; 500]. Також було запроваджено новий принцип відбору військових під час ротації українців у Косово. З 2015 року миротворчий контингент формували з українських військових, які пройшли війну на сході України [606].

Афганістан (2007–2019). Участь українських військових у ще одній важливій миротворчій операції під керівництвом НАТО – Міжнародні сили сприяння безпеці (International Security Assistance Force, ISAF) – розпочалась у 2007 році в Афганістані. Приводом для розгортання цієї місії слугувала терористична атака на США 11 вересня 2001 року, унаслідок чого на прохання демократично обраного уряду Афганістану та згідно з резолюцією ООН в Афганістані були розгорнуті Міжнародні сили сприяння безпеці (МССБ). Метою операції було проголошено витіснення звідти терористичного угруповання Аль-Каїди, яке взяло на себе відповідальність за напади 11 вересня, а також репресивного режиму талібів, що надавав притулок Аль-Каїді. У подальшому завдання цієї багатонаціональної місії полягало у тренуванні Афганських національних сил безпеки та допомозі уряду Афганістану у побудові миру в країні для унеможливлення поширення там тероризму [280; 189]. Україна стала членом антитерористичної коаліції з 2007 року. Так, 12 – 13 березня 2007 року було підписано Технічну угоду між Міністерством оборони України та Міністерством охорони краю Литовської Республіки щодо направлення

беззбройного миротворчого персоналу України для виконання завдань у складі литовської Групи з реконструкції афганської провінції Гор. Завдання українських сил полягали здебільшого у тому, щоб надавати медичну допомогу представникам миротворчих сил та місцевому населенню Афганістану; дорадчу допомогу лікарям місцевих лікарень та консультування хворих у медичних установах тощо [172]. Попри те, що охочих служити в Афганістані серед українських медиків було немало, у наслідок підписання цього договору до Афганістану було відправлено спочатку одного лікаря від України – капітана медичної служби, ординатора відділення анестезіології та реанімації Андрія Родзоняка [604]. Пізніше команда українських медиків у провінції Гор збільшилась до 10 осіб. Вона складалась з трьох медиків та семи офіцерів-зв'язківців й фахівців з розмінування [920]. Вже у перші роки виконання завдань українські медики у афганському місті Чакчаран – лікар-хірург старший лейтенант Сергій Тертишний та лікар-анестезіолог майор Дмитро Кучумов консультували миротворців, робили їм противірусні щеплення та лікували за потреби. Одночасно вони надавали медичну допомогу місцевому населенню з вогнепальними пораненнями, змійними укусами, приймали пологи у жінок тощо [605]. Поряд з цим треба наголосити, що окрім миротворчого контингенту, упродовж першого півріччя 2007 року Україна продовжувала надавати повітряний коридор для перельотів військовотранспортних літаків держав-членів НАТО через територію України в рамках участі в операції ISAF. Кількість обслуговуваних польотів протягом цього часу становила 408 [688, с. 12–13]. Отже треба зазначити, що місія України в Афганістані мала переважно цивільно-військовий характер. Водночас треба наголосити, що на початку 2008 року керівництвом України й НАТО було обговорене питання про можливе залучення українців до виконання бойових задач в Афганістані. Проте

Україна таку версію відхилила, посилаючись на негативний історичний досвід участі українців у радянсько-афганській війні 1979–1989 роках [665].

Також треба зазначити, що політична боротьба, котра точилася в Україні між президентом й опозицією, наклала свій відбиток на відносини України з НАТО щодо участі української миротворчої місії в Афганістані. Але у квітні 2009 року українська сторона підготувала угоду з НАТО про транзитні перевезення територією України вантажів для забезпечення операції Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) на території Афганістану. Також варто відзначити, що згідно з цією угодою було заборонено перевозити усі види зброї, окрім револьверів. Попри невійськове призначення, ця угода не була ратифікована й носила лише тимчасовий характер [175; 165; 166]. Також надмірній політизації було піддано рішення РНБО, ініційоване В. Ющенком, про збільшення військового миротворчого контингенту України в Афганістані, яке було прийнято 20 листопада 2009 року. [542]. Це прагнення українського президента поглибити євроатлантичний інтеграційний напрямок наштовхнулося на опір з боку опозиційних політиків України, які почали спекулювати довкола цієї теми. Зокрема, кандидат у президенти України Сергій Тігіпко розцінив це рішення РНБО як таке, що спрямоване на участь у бойових діях [874]. Одночасно лунали спекуляції буцімто НАТО тисне на Україну для відправки військових в Афганістан [579]. Незважаючи на це, у січні 2010 року Україна збільшила свій миротворчий контингент в Афганістані ще на 20 осіб. Станом на 2010 рік на місці дислокації в Афганістані перебувало 30 українців [138]. Цього разу український миротворчий персонал перебував не лише у складі литовської групи в провінції Гор. Частина миротворчого персоналу було направлено до провінції Газні [173]. Така необхідність виникла у зв'язку зі зміною політики Афганістану щодо облаштування військового польового шпиталю, яка передбачала наявність у групі не менше 15 медиків, та

незацікавлення польських військових медиків цією роботою через низьку заробітну плату [389; 522]. Саме тому на початку 2011 року до складу польської медичної групи польського військового контингенту в Афганістані було направлено трьох українських військових лікарів (спеціаліст з хірургії, анестезіології та загальної терапії) [880]. Їх перебування у провінції Газні тривало до лютого 2014 року. За цей час ними було проведено тисячі оперативних втручань та інших лікувально-медичних заходів заради спасіння життя та здоров'я як військовослужбовців МССБ, так і місцевого населення. Також українських військових медиків постійно залучали до повітряної медичної евакуації поранених військовослужбовців МССБ й національних сил безпеки Афганістану. Незадовго до повернення українських миротворців з Газні, у травні 2013 року відбулася ротація миротворців, розташованих у провінції Гор. До обов'язків у складі литовської групи приступили військові лікарі – майор медичної служби Т. Скрига та майор медичної служби С. Півторан, спеціалісти з розмінування підполковник Б. Бабій, майор Б. Глуховатий, старшина військової служби за контрактом С. Мельник, сержант військової служби за контрактом О. Кравчук та інструктор-кінолог сержант О. Топольський із мінопошуковою собакою [437], які виконували військово-цивільні завдання до вересня 2013 року. Однак в рамках загального скорочення та трансформації Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан, що проходило у вересні 2013 року, литовський контингент залишив провінцію Гор та передав повноваження з підтримання безпеки в регіоні Афганським Національним Силам Безпеки. У зв'язку з цим були досягнуті домовленості щодо передислокації українського персоналу до контингенту ЗС Італії у місто Герат [878; 171]. У 2014 році НАТО оголосило про завершення місії МССБ в Афганістані [931, с. 7], а 1 січня 2015 року розпочало в Афганістані нову місію «Рішуча підтримка». Україна також направила національний

персонал (з числа військовослужбовців та працівників Збройних Сил України) загальною кількістю до 30 осіб для участі України в тренувально-дорадчій Місії НАТО [140]. Станом на 2018 рік до складу української місії, яка не змінила місця дислокації й продовжила перебувати в місті Герат, входило 11 чоловік. Однак невдовзі українська сторона вирішила направити до Афганістану ще 16 осіб та двох мінопошукових собак. Так на місці дислокації у місті Герат у складі регіонального тренувально-дорадчого командування «Захід» було задіяно дві групи з розмінування і протидії саморобним вибуховим пристроям у складі італійського військового контингенту НАТО [489; 628; 289]. Але варто наголосити, що від початку російсько-української гібридної війни на Донбасі в Україні зменшились можливості відправляти саперів в Афганістан, як це робили раніше [510].

Ірак (2003–2008). Чи не найважливішою сторінкою миротворчих сил в історії України є розгортання підрозділів збройних сил України під час війни в Іраку у складі коаліційних військ США від 11 серпня 2003 року. Водночас треба наголосити, що приєднання України до багатонаціональної операції в Іраку частково було пов'язане із прагненням президента Леоніда Кучми вийти з міжнародної політичної ізоляції, в яку він потрапив після серії гучних політичних скандалів, починаючи із справи Гонгадзе, до скандалу з продажем Іраку радіолокаційних станцій «Кольчуга» у квітні 2002 року [298]. Тому напередодні операції, 5 червня 2003 року, Верховна Рада України ухвалила рішення відрядити 1800 українських військовослужбовців до складу багатонаціональних сил під командуванням Польщі, яка долучилась до цієї місії за підтримки НАТО [655, с.12; 248]. Лише фракції комуністів і соціалістів проголосували проти [694]. Завдання багатонаціональних сил полягало у забезпеченні територіальної безпеки Іраку у той час, як НАТО несло відповідальність за безпосередній захист Місії Альянсу відповідно до чітко визначених правил застосування військової сили [714, с. 12]. Попри це, рішенням Президента України було

передбачено направити до Іраку 5-у окрему механізовану бригаду у складі 2-х механізованих батальйонів та спеціального батальйону гуманітарної допомоги, сформованої на базі 19 окремого батальйону радіаційного хімічного та біологічного захисту [808]. Також варто наголосити, що участь у миротворчій місії в Іраку носила добровільний, а не примусовий характер. Ключовою у цьому питанні була фінансова мотивація, яка становила щонайменше 600 доларів на місяць [528, с. 56]. Вже 21 липня особовий склад та техніка 5-тої окремої механізованої бригади ЗСУ (60 бронетранспортерів БТР-80, 11 бойових розвідувально-десантних машин БРДМ-2, 217 автомобілів різних типів та інша спеціальна техніка) вирушили з Миколаєва до кувейтського порту Ель-Кувейт турецьким морським поромом. Разом з технікою вирушило 12 військовослужбовців на чолі з начальником відділення технічного забезпечення 5-тої бригади підполковником Юрієм Гайструком. Українська миротворча місія в Іраку почалася 28 серпня 2003 року у складі близько 1600 українських миротворців. Місцем дислокації українських військ було визначено провінцію Васіт за 120–140 км на південний схід від Багдада у зоні польського командування [479; 903]. Головна задача українських миротворців в Іраку полягала у тому, щоб патрулювати дві важливі автомагістралі, які сполучають південь країни з Багдадом, перевозити гуманітарні вантажі, охороняти 120-кілометрову ділянку кордону з Іраном і спеціальні об'єкти, зокрема склади з боєприпасами колишньої іракської армії, підтримувати громадський порядок і мир у провінції Васіт [883]. Фактично їхня роль мала полягати у попередженні збройного конфлікту. Однак перші місяці бойового досвіду засвідчили, що у період, коли миротворці несли повсякденну службу, займалися господарськими роботами, проводили навчання, робили марші та були задіяні на різних об'єктах, військові формування супротивника широко застосовували диверсійні акти, несподівані нальоти, зухвалі рейди, влаштовували засідки

[601, с. 17; 882]. Також восени, з початком святкування іракським народом місяця благословення – Рамадану, головним завданням українських миротворців було недопущення дестабілізації обстановки в регіоні паломниками та кримінальними елементами. Саме тому командування українського миротворчого контингенту в Іраку посилювало контроль за підтриманням безпеки у святих місцях, мечетях, цвинтарях, зосередило увагу на кордоні Іраку з Іраном та перепускних пунктах [881]. Серйозні бойові дії за участі українських військ уперше відбулися у квітні 2004 року. Так, починаючи з березня 2004 року по всьому Іраку прокотилися мітинги, організовані за ініціативи Муктади ас-Садра – радикально налаштованого лідера шиїтів від опозиційної «Армії Махді». Він закликав своїх прибічників повалити геть маріонетковий проамериканський уряд. Унаслідок чого 6 квітня 2004 року частина озброєних бойовиків намагалася захопити стратегічно важливі об'єкти адміністративного центру провінції Васіт, зокрема у місті Ель-Кут, яке перебувало під контролем українських миротворців. Ці дії призвели до запеклих бойових дій, у результаті яких український контингент взяв під контроль мерію міста, телецентр, міст через річку Тигр та інші важливі об'єкти, а також заблокував, а потім арештував бойовиків, які намагалися влаштувати вогневі позиції для обстрілу базового табору 6-ої ОМБр Збройних Сил України в Іраку. У ході цих подій один солдат загинув і п'ятеро українських військових було смертельно поранено [422; 419; 304]. Пізніше, 28 квітня, відбувся ще один напад іракських бойовиків на українських військових поблизу іракського міста Аз-Зубадія, унаслідок чого загинуло два українські миротворці [424]. Попри те, що ці події спричинили невдоволення серед українського населення, яке виступало за повернення військових до України, українське керівництво вирішило продовжити миротворчу місію в Іраку, посиливши її додатковим озброєнням й вертолітним загonom [885]. Також глави держав та урядів країн, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради

(ПАР) в Стамбулі 28 червня 2004 року підписали заяву щодо Іраку, у якій було зазначено, що НАТО продовжить надавати підтримку Польщі, яка керує багатонаціональною дивізією у південно-центральної частині Іраку, й висловили цілковиту підтримку багатонаціональним силам, котрі виконують свою місію щодо відновлення та підтримування безпеки, зокрема захищають представників ООН відповідно до мандата Ради Безпеки. Одночасно на цьому саміті лідери країн НАТО взяли на себе нове зобов'язання допомогти Тимчасовому уряду Іраку провести навчання іракських сил безпеки [323, с. 31–33]. Переломним для перебування українських миротворців в Іраку став 2005 рік. Так, 9 січня 2005 року біля іракського міста Ес-Сувейра під час розвантажування авіабомб загинули вісім і були поранені ще шість українських миротворців з 72-го окремого механізованого батальйону, який входив до складу міжнародних миротворчих сил [423]. Ця подія набула широкого розголосу й викликала хвилю обурення серед українського населення, унаслідок цього 11 січня 2005 року Верховна Рада України 308-ма голосами народних депутатів прийняла постанову, в якій президентові Л. Кучмі було запропоновано негайно повернути українських миротворців в Україну [108; 718]. Однак поетапне виведення українського контингенту з Іраку почалося лише після інавгурації новообраного президента України – В. Ющенка. До України з Іраку 16 березня 2005 року прибули перші 137 військових, які служили в Ес-Сувейрі. Подальші заходи щодо відкликання українського миротворчого контингенту з Іраку було посилено Указом Президента від 13 квітня 2005 року, у якому передбачено повернути усіх українських миротворців на батьківщину до кінця 2005 року. Унаслідок цього, станом на 27 грудня 2005 року, на території Іраку перебувало лише три сотні українських миротворців. Стрілецьку зброю та боєприпаси українці залишили новоствореній іракській армії, а дорогу та модернізовану техніку було транспортовано поромом і повернуто в розпорядження збройних сил

України [588; 134; 864; 675]. Однак, незважаючи на те, що у 2005 році Україна вивела майже усі свої війська з Іраку, ця держава й надалі залишалась у сфері стратегічних інтересів України, адже українські військові продовжили роботу в Іраку як військові радники з питань формування іракської армії та як спостерігачі ще до 2008 року.

Отже, упродовж 90-х років ХХ століття – на початку ХХІ століття українські військові взяли участь у чотирьох найбільших військових операціях з підтримування та примусу до миру, які проходили під егідою НАТО, або ж за її активної участі – у Боснії та Герцеговині, Косово, Афганістані та Іраку. Більшість цих миротворчих операцій, за участі українських військових, передбачала виконання військово-цивільних обов'язків у зоні конфлікту, а не бойових задач. Попри те, що у ході цих миротворчих операцій українські війська подекуди зазнавали бойових втрат, вони здобули безцінний досвід з реалізації та проведення тактичних військових операцій, які є вкрай необхідними для підтримування територіальної цілісності України внаслідок російської агресії у 2014 році.

3.3. Участь НАТО в реформуванні українського безпекового сектору і перспективи членства України в Альянсі

Важливою умовою існування та функціонування НАТО є постійна модернізація безпекового сектору країнами, які входять до її складу. Реформам у Брюсселі приділяють особливу увагу, адже *«...реформування збройних сил – це безперервний процес, завдяки якому зміни у середовищі безпеки, технологічні розробки та корегування формулюються у доктринах, відбиваються на подіях у політичній та економічній сферах тощо. Цей процес ніколи не завершується: держави мають постійно аналізувати вплив усіх важливих чинників на свої оборонні можливості та, згідно з проведеним аналізом, корегувати, коли це необхідно, плани оборони для збереження належної структури, рівня підготовки, оснащення та*

підтримки своїх збройних сил у виконанні операцій, доручених їм урядом...» [434, с. 91]. Іншою специфічною особливістю, котра визначає політику реформування безпекового сектору, є наявність, або відсутність широкомасштабних небезпек і загроз, здатних порушити мир і стабільність у світі. Саме тому, розкриваючи особливості політики військового та оборонного реформування в країнах-членах НАТО після завершення «Холодної війни», необхідно звертати увагу на те, що вона була спрямована на оптимізацію оборонних можливостей та скорочення військових контингентів як серед своїх учасників, так і серед країн, які прагнули вступити в Альянс. Такий підхід пояснювався тим, що після завершення «холодного протистояння», за межами НАТО були активізовані військові конфлікти, які складно вирішити без миротворчого втручання. Водночас вирішення цих конфліктів потребувало практичності від збройних сил, їх спроможності до розгортання та швидкого реагування.

Україна, ставши незалежною державною у 1991 році, отримала в спадщину чималий воєнно-політичний, ядерний та безпековий арсенал. Одночасно Україна проголосила намір стати миролюбивою й без'ядерною державою, яка бажає мирними шляхами підтримувати мир і стабільність в регіоні. Ці прагнення молодій державі фактично започаткували політику формування українського безпекового та оборонного сектору без ядерної зброї, котрий сприяв налагодженню конструктивного діалогу України з НАТО у цьому напрямі. Однак дотичність Альянсу до процесів формування українського безпекового сектору на цьому етапі була досить опосередкованою й обережною, оскільки Україна не мала чітких намірів вступати в НАТО. Хоча не можна не помітити, що вже під час першого етапу формування ЗС України, який інколи трактують як перший етап військової реформи 1991–1996 років, на території України не лишилося жодного ядерного боєзаряду чи боєприпасу, було скорочено понад 3,5 тисячі військових структур, майже 410 тисяч чоловік особового складу,

значно зменшилася кількість озброєнь і військової техніки [837, с. 142–143]. Також варто наголосити, що цей процес тривав хаотично, адже на загальнодержавному рівні в Україні до 1997 року сама **воєнна організація** держави не сприймалась як єдина цілісна система, реформа Збройних Сил збіглася у часі з процесом розбудови держави та наростанням економічної кризи. Ці чинники вплинули на те, що ніхто не ставив завдання повноцінно реформувати цю систему.

Однак у подальшому наявність внутрішньо- та зовнішньополітичних загроз безпеці України спонукали політичне керівництво Києва переглянути принципи функціонування тієї воєнної організації, що дісталась Україні у спадок від СРСР й була занадто роздутою та економічно обтяжливою для держави. Для цього у 1996 році було створено Міжвідомчий комітет з оборонної реформи на чолі з Міністром оборони [454, с. 19]. Також 16 січня 1997 року Верховною Радою України було затверджено *«Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України»*, у якій були закладені передумови реформування воєнної сфери, зокрема прописані наміри України встановити демократичний цивільний контроль за воєнною сферою, а також іншими структурами в системі забезпечення національної безпеки [93]. А вже 9 липня 1997 року в Мадриді під час підписання «Хартії про особливе партнерство» між Організацією північноатлантичного договору та Україною, було закріплено курс з організації військових реформ. Ця подія відкрила шлях для створення у лютому 1998 року при Комісії Україна-НАТО *Спільної робочої групи з питань оборонної реформи* (СРГОР/ JWDGR) [345, с. 9–10], до складу якої увійшли представники з України та представники усіх країн-членів НАТО. На групу була покладена відповідальність за процес загальнооборонних реформ в Україні у таких сферах як цивільно-військові відносини; демократичний нагляд та цивільне управління збройними силами та іншими відомствами сектору безпеки; оборонне планування; розроблення

стратегії політики та концепцій національної безпеки [250; 357]. Проте, на початковому етапі діяльність JWDGR була зосереджена на обміні інформацією між національними експертами з таких питань, як демократичний контроль над збройними силами, професіоналізація та резервістські концепції та оборонне бюджетування [218].

Обрання у листопаді 1999 році Л. Кучми на другий термін президентства започаткувало новий етап у відносинах України з НАТО, пов'язаних з оборонною реформою. Так, під час засідання спільної Комісії Україна–НАТО 3 грудня 1999 року міністри закордонних справ розглянули перші досягнення України у сфері оборонної реформи. Міністр оборони України О. Кузьмук доповів про прогрес та майбутні плани реструктуризації збройних сил України, а міністри НАТО високо оцінили прихильність України до оборонної реформи. Генеральний секретар НАТО лорд Робертсон наголосив українському міністру О. Кузьмуку, що сторони мають поглибити співпрацю щодо оборонної реформи. Одночасно міністри підтвердили свою готовність надавати допомогу Україні через Спільну робочу групу з питань оборонної реформи; зазначили пропозиції щодо проведення нарад експертів з питань управління оборонними ресурсами, планування збройних сил та правових питань у плані роботи на 2000 рік; наголосили на необхідності постійно перевіряти роботу та продовжувати діяльність згідно з минулими зустрічами в галузі цивільно-військових відносин та з питань освіти й навчання [266; 244]. Наслідком цієї співпраці стало удосконалення на початку 2000 року Радою національної безпеки і оборони (РНБО) Державної програми реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 року. Треба зазначити, що цю програму було підтримано на засіданні Комісії Україна–НАТО 8 червня 2000 року. Також на цьому засіданні було розглянуто прогрес у Спільній робочій групі з питань оборонної реформи, зокрема відзначено розвиток відносин між

Національною академією оборони (Київ), оборонним коледжем НАТО (Рим) та школою SHAPE [262].

Остаточню Державну програму реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 року було затверджено указом президента України 28 липня 2000 року [157]. Мета нового указу полягала у тому, щоб створити сучасну модель війська з характерними ознаками євроатлантичної моделі, оптимального за чисельністю, мобільного, багатофункційного, добре озброєного, професійно підготовленого, спроможного виконувати покладені на нього завдання у будь-яких умовах і водночас не бути надто обтяжливими для держави [837, с. 144]. Доповненням цієї стратегії стало розроблення та прийняття 27 січня 2001 року Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 – 2004 роки. У ній були визначені чіткі механізми та напрями співробітництва у сфері реформування національної безпеки і оборони для наближення процесів формування та контролю за виконанням оборонного бюджету до загальновизнаних механізмів і процедур держав-членів НАТО; одержання допомоги для реформування воєнної організації нашої держави, насамперед ЗСУ та оборонно-промислового комплексу. Також у цій програмі було чітко прописано механізм та процедуру роботи Спільної робочої групи Україна–НАТО з питань воєнної реформи (СРГВР) [113]. Загалом з жовтня 2000 року по травень 2001 року Спільна робоча група НАТО-Україна кілька разів зустрічалась на різних рівнях у Києві. Комісія позитивно відгукувалась про співпрацю між Україною й НАТО щодо реалізації заходів, узгоджених у рамках Спільної робочої групи (СРГР) з питань реформування оборонної діяльності, особливо про розвиток нових видів діяльності, таких як серія круглих столів з Верховною Радою [265]. Водночас варто наголосити, що розроблення та втілення чіткої стратегії щодо оборонного реформування на другому її етапі 1997–2001 років було загальмоване низкою чинників: не була сформована система

контролю над цивільними військовими; були серйозні ресурсні обмеження, котрі давали змогу впроваджувати лише ті програмні заходи, які не потребували затрат; в оборонний бюджет були заклададені кошти лише на утримання ЗС, а не на їхнє реформування; не на користь були часті зміни керівного складу силових структур; помітним був неефективний інформаційний та пропагандистський супровід реформ [454, с. 17–24]; накладали свій відбиток на реформування оборонного сектору й виборчі та політичні процеси в Україні наприкінці 1990-х – початку 2000-х років.

Так, на тлі розгортання внутрішньополітичного конфлікту в Україні та в умовах погіршення відносин із західними партнерами у травні 2002 року, президент України Л. Кучма заявив про бажання України приєднатися до НАТО, унаслідок чого 23 травня 2002 року було прийняте відповідне рішення РНБО [474]. Того самого місяця, на зустрічі у Рейк'явіку, міністри закордонних справ країн НАТО висловили свій намір надати партнерству з Україною «нового стимулу та змісту» і закликали її «виконувати реформи, необхідні для досягнення цієї мети» [212]. Унаслідок чого вже 28 жовтня 2002 року в Ялті відбулося засідання Спільної робочої групи з питань оборонної реформи (СРГОР) на найвищому рівні. З боку НАТО на засіданні головував заступник Генерального секретаря НАТО з питань оборонного планування та операцій д-р Едгар Баклі, який дав високу оцінку стану співробітництва між Україною та НАТО у галузі оборонної та безпекової реформ [540, с. 4–5; 239]. У ході цих зустрічей та відповідно до рішення Комісії Україна–НАТО 22 листопада 2002 року було розроблено й оприлюднено *«План дій Україна–НАТО»* для поглиблення і розширення відносин між сторонами. У цьому документі, окрім загальнодемократичних принципів, були визначені основні напрямки реформ, а саме: реформування правової системи, яка б гарантувала дотримання усіма правоохоронними структурами України принципу верховенства права та для посилення ролі структур, що захищають громадянські права; завершення адміністративної

реформи; конституційної реформи, котра гарантувала б забезпечення рівноваги між трьома гілками влади; реформування державних органів у сфері національної безпеки та оборони, яке б відображало євроатлантичну політику України; проведення реформ оборонної економіки для досягнення мети України щодо інтеграції у євроатлантичні структури; проведення економічних і структурних реформ з урахуванням рекомендацій Світового Банку, Міжнародного валютного фонду (МВФ) та інших міжнародних інституцій, з заходами для сприяння приватизації, для боротьби з корупцією та для підвищення прозорості державних витрат. У розділі два цього плану були прописані чіткі кроки реформування у галузі безпеки й оборони, де головний акцент зроблено на трансформацію Збройних сил України. Суть цих змін зведено до оптимізації старих недієвих оборонних структур, створення високомобільних та професійних сил реагування, підняття до високого рівня своєї оборонної інфраструктури, сил та засобів, щоб відповідати вимогам нової системи колективної безпеки та новим методам ведення військових операцій [99]. У цьому самому контексті передбачено посилити процес демілітаризації в Україні тощо [739, с. 7]. Результатом цієї співпраці стало й те що, упродовж 2002 року за сприяння НАТО Україна розпочала комплексний огляд оборони. А представник Міжнародного персоналу НАТО Роберт Венлокерс був постійним радником від імені Альянсу під час розроблення оборонного огляду. Також завдяки допомозі НАТО Україна здійснила пілотний проєкт знищення наземних мін [252].

Наступним кроком з реалізації цієї політики стало затвердження 6 лютого 2003 року Цільового плану Україна–НАТО [160] та утворення 4 березня 2003 року Указом Президента України Державної комісії з питань реформування та розвитку Збройних сил України, інших військових формувань, озброєння та військової техніки на чолі з прем'єр-міністром України – В. Януковичем [111]. Також 24 березня 2003 року Україна

затвердила Річний цільовий план Україна–НАТО [276], у якому було визначено проведення політичних, економічних, оборонних реформ, дотримання прав людини, свободи преси, свободи слова та механізми їх упровадження. Особливий акцент було зроблено на якісне управління ресурсами у сфері оборонної галузі із залученням міжнародних партнерів та структурної реконструкції оборонно-промислового комплексу з урахуванням економічної доцільності [235]. Одночасно через парламент було проведено надзвичайно важливі нормативно-правові акти, які створювали правові передумови реформування Збройних сил, зокрема такі закони як «Про цивільний контроль оборонної сфери», «Про боротьбу з тероризмом», «Про прикордонну службу», ряд поправок до законів про відмивання грошей [350]. Одним із найважливіших законів, який був прийнятий 19 червня 2003 року – Закон «Про основи національної безпеки України» [142]. Характерно, що, розробляючи цей документ, українська сторона отримала багато порад від експертів НАТО. Зокрема Кріс Доннеллі, який на той час був помічником Генерального секретаря, безпосередньо контролював надану українцям експертну допомогу. І всі зауваження та всі поради експертів країн-членів НАТО були враховані в остаточній редакції закону [252]. А згідно з Указом Президента України № 565 від 4 липня 2003 року «Про проведення оборонного огляду» було заплановано провести з липня 2003 до червня 2004 року Оборонний огляд із залученням фахівців міністерств та інших центральних органів виконавчої влади для реалізації зовнішньополітичного курсу держави на євроатлантичну інтеграцію [149]. У ході оборонного огляду упродовж 2003 року були проведені консультації та зустрічі з представниками НАТО, унаслідок чого реформа оборони зазнала певних зрушень й отримала схвальний відгук від Комісії Україна–НАТО 26 листопада, 2 і 4 грудня 2003 року. Експертами було відзначено, що найбільше успіхів у практичній реалізації реформ в Україні було досягнуто у тих сферах, де був

застосований цільовий поетапний підхід і де діяльність була забезпечена належними ресурсами. Занепокоєння у експертів спричинило лише гарантування основних громадянських свобод, верховенства права та контролю оборонного експорту в Україні [264; 267].

Також під час цих зустрічей було визначено пріоритетні сфери співробітництва між Україною й НАТО на 2004 рік. Зокрема було наголошено про подальшу підтримку оборонної реформи в Україні й реформ сектору безпеки, з посиленням цивільного та демократичного контролю над сектором безпеки України та за наслідками оборонної реформи. Україна представила колегам з країн-членів Альянсу плани на 2004 та 2005 роки, заявивши, що ці роки «ознаменують новий етап оборонної реформи», спрямований на формування нової сучасної оборонної інфраструктури та зменшення чисельності збройних сил до 200 000 військовослужбовців на початку 2006 року [228]. Задля реалізації цих намірів українська сторона запросила до України команду натівських фахівців з питань реформ. Тому вже 1–6 лютого 2004 року Київ відвідала команда НАТО на чолі з помічником генерального секретаря НАТО з питань оборонної політики та планування паном Джоном Колстоном, щоб підвести підсумок прогресу, досягнутого Міністерством оборони у проведенні всебічного оборонного огляду та оцінити, в яких областях НАТО може допомогти Україні у виконанні реформи оборони та сектору безпеки [201]. Як наслідок, у березні 2004 року в рамках Комісії НАТО–Україна було створено додаткову робочу групу (JWG) задля виявлення та координування практичних заходів співпраці у галузі озброєння в процесі реформ [566, с. 130 ; 790]; затверджено Цільовий план Україна–НАТО на 2004 рік від 25 березня 2004 року [133]; від 31 березня затверджено Державну програму реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року для скорочення розмірів оборонно-промислового сектору, виокремлення у ньому економічно спроможних,

перспективних підприємств, створення на їхній базі вертикально-інтегрованих структур (ВІС) та впровадження функційно орієнтованої системи державного управління [818, с. 37; 126]. Усі ці кроки були виконані одночасно з Оборонним оглядом (за сприяння натовських фахівців), який тривав до середини 2004 року, і у ході якого був зроблений діагноз поточного стану ЗС та оцінена відповідність ресурсного забезпечення завданням з підтримування потрібного рівня бойової готовності, створення нових структур, утримання особового складу, здійснення модернізації та закупівлі озброєнь і військової техніки, створення необхідної інфраструктури за стандартами НАТО, соціального забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей [701, с. 20]. Важливим наслідком Оборонного огляду стало прийняття від 22 червня 2004 року Указу президента України, яким було затверджено *Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року*, і в якому було поставлене завдання «розробити та подати до 30 листопада 2004 року проєкт Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних Сил України на 2005–2009 роки» [154].

Починаючи з червня 2004 року євроатлантичний вектор України зазнав певних змін, що негативно позначилось й на політиці реформ. Так, 29 червня 2004 року під час Стамбульського саміту НАТО глави держав та урядів Альянсу та України обговорювали внесок Особливого партнерства Україна–НАТО у мир та стабільність у євроатлантичному регіоні, а також майбутні перспективи цього партнерства у реалізації Плану дій Україна–НАТО. Під час цього заходу Л. Кучма підтвердив євроатлантичні прагнення України, зокрема й прихильність своєї країни до здійснення далекосяжних демократичних, економічних, військових та оборонних реформ. Схвально відгукнулись у НАТО щодо реалізації цієї політики, наголосивши також на відповідальності керівництва України за зміцнення демократії, верховенства права та свободи слова та засобів масової інформації [194].

Проте, вже за кілька днів після саміту, 4 липня 2004 року, було прийняте рішення РНБО «Про подальший розвиток відносин з НАТО з урахуванням результатів засідання Комісії Україна–НАТО на вищому рівні 29 червня 2004 року», яким були внесені зміни до Воєнної доктрини України, зокрема було вилучено пункт про підготовку країни до повноправного членства в НАТО і Європейському Союзі [158; 595]. І хоча у Воєнній доктрині було зазначено, що «активізація євроатлантичної інтеграції України, зокрема глибоким реформуванням оборонної сфери держави відповідно до європейських стандартів, відноситься до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики» [596], вилучення попередньої норми дещо пригальмувало рух реформ. А подальше розгортання суспільно-політичних подій в Україні, пов'язаних з недемократичним виборчим процесом, змусило Альянс відкласти засідання Комісії Україна–НАТО (головного координувального органа з питань реформ), яке мало відбутись у Брюсселі 8–9 грудня 2004 року [230].

Після обрання наприкінці 2004 року президентом України В. Ющенко, у державі змінилися підходи до політики безпекових реформ. На Брюссельському саміті НАТО 22 лютого 2005 року В. Ющенко вперше після тривалої перерви взяв участь у засіданні спільної Комісії Україна–НАТО, де представив план реформ, який Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер назвав дуже амбіційним і зауважив, що його буде нелегко втілити, але водночас він наголосив і на тому, що «НАТО готове працювати з Вами, підтримувати Вас і допомогати збудувати краще майбутнє. Всі союзники повністю підтримують повноцінне і дедалі міцніше партнерство з Україною» [456]. Першочергові заходи від НАТО щодо втілення реформ полягали у тому, що Альянс мав продовжити допомагати Україні утилізувати запаси боєприпасів, легкої та стрілецької зброї. Для цього було започатковано новий трастовий фонд [191; 243]. Важливою подією для України було засідання Комісії Україна–НАТО на рівні міністрів

закордонних справ, що відбулося 21 квітня 2005 року у Вільнюсі [203], коли країни Альянсу запросили Україну до *Інтенсифікованого діалогу щодо набуття членства та проведення необхідних для цього реформ*. Мета Діалогу полягала у поясненні українським посадовцям того, які конкретні кроки має виконувати Україна в реалізації реформ, які наблизили б її до стандартів НАТО, а також у наданні Альянсу можливості аналізувати реформи України і стан її військових сил та засобів. Водночас міністри закордонних справ країн Альянсу та України ухвалили пакет короткотермінових заходів, які допомагали країні зробити значний поступ у впровадженні цілого комплексу реформ. Передбачені реформи стосувались таких сфер як зміцнення демократичних інститутів; удосконалення політичного діалогу; прискорення реформування оборонного сектору та сектору безпеки; врегулювання соціально-економічних наслідків реформ; інформаційної політики [231; 865; 526]. На Міністерство оборони України було покладене завдання розробити «Державну програму розвитку Збройних Сил України до 2011 року» з урахуванням комплексного підходу до реформування сектору безпеки та забезпечення належного фінансування всіх необхідних реформ [268]. 7 жовтня 2005 року на засіданні Комісії Україна–НАТО у штаб-квартирі НАТО прем'єр-міністр України Юрій Єхануров підтвердив політику посиленого діалогу щодо прагнень України до членства та пов'язаних з ними реформ [278], а під час неформальних консультацій на високому рівні у Вільнюсі, 23 та 24 жовтня 2005 року, міністри оборони країн НАТО та України домовились посилити підтримку Альянсом процесу реформування сектору оборони та безпеки України [233]. Пізніше в інтерв'ю керівника Спільної робочої групи НАТО–Україна з питань реформи оборони (JWGDR) Джона Колстона були визначені пріоритетні напрямки реформ за результатами цього засідання, зокрема говорилося про «...Необхідність всебічної трансформації всього сектору безпеки, щоб тісніше узгодити його

з євроатлантичними та європейськими стандартами...реформування сектору безпеки...повинні охоплювати не лише Міністерство оборони та збройні сили України, а й усі інші сили безпеки або правоохоронні установи, також внутрішні сили безпеки...» [218]. Практичним кроком у цьому напрямку стало підписання 23 листопада 2005 року міністром оборони України В. Терешком Угоди про реалізацію проєкту Цільового фонду НАТО/ПЗМ в Україні для знищення надлишків та небезпечних боєприпасів, стрілецької зброї та легкої зброї (ЛСМО). Ця угода відкривала шлях до безпечного знищення в Україні 15000 тон боєприпасів, 400000 стрілецької зброї та 1000 переносних ракет ППО (ПЗРК). Мета безпечної утилізації надлишків та застарілих запасів мала забезпечити практичну підтримку запланованих Україною реформ збройних сил, покращити безпеку України та її сусідів та сформувати спроможність України вирішувати такі проблеми в майбутньому [190]. А вже 30 листопада 2005 року на засіданні Комісії Україна–НАТО було відзначено успіхи у проведенні реформ в Україні, зокрема у політичній, оборонній, правовій сферах та у секторі безпеки [236]. Також треба наголосити, що у 2004–2005 роках було виконано перехід Збройних Сил на тривидову структуру створенням єдиного виду Збройних Сил – Повітряних Сил у складі трьох повітряних командувань («Захід», «Південь», «Центр») і тактичної групи «Крим». Важливим кроком у запровадженні демократичного цивільного контролю над ЗСУ стало створення у 2005 році консультативно-дорадчого органу при Міністерстві оборони України – Громадської ради. Для оптимізації системи оперативного (бойового) та матеріально-технічного забезпечення сформовано Командування сил підтримки, до складу якого увійшли понад 50 військових частин і підрозділів забезпечення. Загальна чисельність особового складу ЗСУ станом на кінець 2005 року становила 245 тис. осіб, зокрема 180 тис. військовослужбовців [452].

Вже у перший рік після Помаранчевої революції країна зробила оптимістичні кроки на шляху до членства в НАТО, зокрема реформування оборонної сфери набуло системного, незворотного характеру: вдосконалилася структура та бойова підготовка Збройних Сил; підвищився рівень їх сумісності із силами НАТО [819, с. 2; 197]. Проте з часом цей процес уповільнився через непевну політичну ситуацію, що виникла у зв'язку з парламентськими виборами у березні 2006 року та формуванням нового уряду. Прихід у парламент великої кількості проросійських сил, котрі очолив прем'єр-міністр В. Янукович, натиснули на гальма євроатлантичної інтеграції і зробили своїм пріоритетом поліпшення відносин з Росією [865]. Водночас, попри стримування руху України до НАТО, після засідання Комісії Україна–НАТО на рівні послів 14 вересня 2006 року В. Янукович все-таки запевнив оточення, що «реформи будуть продовжені і буде необхідне фінансування» [249]. З цією метою 5 жовтня 2006 року відбулись п'яті неформальні консультації Україна–НАТО на високому рівні за участю міністрів оборони та інших високопосадовців з України та країн НАТО, на яких було започатковано дві нові ініціативи на підтримку реформ сектору оборони та безпеки в Україні: 1) група країн-членів НАТО та України підписали Лист про наміри націй, висловлюючи свою підтримку Мережі партнерства Україна–НАТО для розвитку експертизи громадянського суспільства; 2) започатковано діалог Робочої групи НАТО–Україна з питань цивільного та демократичного контролю над розвідувальним сектором, котра підтримувала Україну у налагодженні ефективного нагляду за її розвідувальними структурами [245]. Незадовго після цього, 7 грудня 2006 року заступник секретаря Ради національної безпеки та оборони України та співголова Спільної робочої групи Україна–НАТО з питань реформи оборони – Сергій Пирожков представив узгоджені з принципами Альянсу пріоритети української реформи сектору безпеки і оборони та охарактеризував конкретні успіхи у цьому напрямку. Зокрема,

серед пріоритетів було виокремлено: 1) розроблення концептуального документа про реформу сектору безпеки (стратегія національної безпеки); 2) реформування найважливіших секторів безпеки, а саме: збройних сил, внутрішніх військ, служби безпеки та служби розвідки; 3) розвиток парламентського цивільного контролю над збройними силами та сектором безпеки у контексті робочих відносин з громадянським суспільством. А серед досягнень – розробку довідкового документа про збройні сили («Біла Книга», 2005) [400]; довгострокової програми реформування оборонного сектору до 2011 року; підготовку понад 200 експертів для роботи у секторі безпеки, зокрема для Міністерства оборони [252]. У свою чергу помічник генерального секретаря з питань оборонної політики та планування Дж. Колстон, охарактеризував сутність підтримки, яку в останні роки надавали НАТО Україні для реалізації реформ. Це розвиток спроможності українських установ керувати своїми людськими ресурсами, керувати своїм народом, планувати політику, цивільний та демократичний контроль у секторі безпеки, проводити оборонні реформи та керувати наслідками оборонних реформ [193].

Попри декларування українськими політиками намірів й надалі підтримувати процес реформ в Україні, у 2007 році у цьому напрямку актуалізувались старі й з'явилися певні нові перешкоди. Так, із значною затримкою був розроблений та прийнятий важливий інструмент у діяльності Уряду України, спрямований на активізацію реформ – Цільовий план-2007, який було ухвалено Кабінетом Міністрів та подано на підпис президенту лише на початку червня 2007 року [169]. Не вирішеним залишалось питання фінансування реформ [800, с. 52–53], спостерігалась неузгодженість дій на вищому державному рівні влади, недостатньо уваги приділялено комплексності проблем як усередині Збройних Сил, так і на загальнодержавному рівні, зростали диспропорції між «контрактизацією» і технічною модернізацією армії. До цих проблем додалася й надмірна

політизація оборонних реформ, унаслідок чого виникла реальна загроза зриву планів виконання Державної програми розвитку Збройних Сил на 2006–2011 роки. [586, с. 2]. Попри ці недоліки у НАТО відзначили й певні успіхи України в плані реформ. Так, 9 липня 2007 року під час ювілейного засідання Комісії Україна–НАТО (NUC) з нагоди десятої річниці підписання Хартії про особливе партнерство між НАТО та Україною в Альянсі наголосили, що «... збройні сили України стали сучаснішими, спроможнішими, сумісними із силами Альянсу та краще стали відповідати власним потребам національної безпеки України...» [246; 186]. У такий спосіб в НАТО запевнили, що продовжуватимуть підтримувати Україну на шляху впровадження реформ. Вже на засіданні Робочої групи Україна–НАТО з питань цивільного та демократичного контролю розвідувального сектору 24 жовтня 2007 року Україна представила свою Білу книгу, де виклала плани реформ розвідки та служб безпеки, обговорені раніше. Суть цієї реформи полягала у забезпеченні цивільного та демократичного контролю над розвідувальними службами й поширення Програми професійного розвитку цивільного персоналу на відповідні сектори. Також реформа була спрямована на посилення ролі цивільного населення в установах оборони та секторі безпеки, й на покращення здатності уряду впроваджувати та підтримувати системні реформи у цих установах [217]. У листопаді 2007 року Міністерство оборони України, за сприяння групи міжнародних радників, розробило нову **Концепцію кадрової політики** (далі – Концепція), яка мала довести кількісні та якісні параметри особового складу до середніх у країнах НАТО. Головна мета Концепції полягала у переході від старого, номенклатурного управління кадрами, до сучасної централізованої системи управління, тобто перехід від безсистемного використання персоналу до організованого управління кар'єрою службовців [907, с. 67]. Ці кроки, значно поліпшили відносини з НАТО, адже, підсумувавши річні досягнення України у сфері

реформування, міністри закордонних справ на Засіданні Комісії Україна–НАТО 7 грудня 2007 року привітали Україну з прогресом у виконанні всебічного огляду її сектору безпеки; значними змінами у рамках проєктів Цільового фонду НАТО/ПЗМ щодо знищення стрілецької зброї, легкої зброї та переносних систем ППО (ПЗРК), а також з перекваліфікацією та переселенням військових, звільнених у запас [222].

Таке хоч і складне, але систематичне виконання Україною низки вимог Альянсу, створювало всі передумови для отримання Україною у 2008 році Плану дій щодо членства (ПДЧ) у НАТО. Цей намір був озвучений в середині січня 2008 року в листі української делегації до Генсека НАТО Яапа де Хооп Схеффера і спричинив з одного боку гостру дискусію у середовищі проросійських політичних кіл, а з іншого – серйозну підтримку з боку впливових міжнародних діячів [833, с. 56–57]. Незважаючи на певні протиріччя щодо цього питання, починаючи з лютого 2008 року Комісія Україна–НАТО продовжила нарощувати пріоритети співпраці між НАТО та Україною в галузі оборони та безпеки, котрі мали бути презентовані під час засідання Комісії Україна–НАТО, на саміті у Бухаресті у квітні 2008 року [242]. У ході двадцять другого саміту НАТО, який проходив у Румунії з 2 по 4 квітня 2008 року під тиском РФ представники НАТО відмовились надати Україні й Грузії ПДЧ, пояснюючи своє рішення небажанням порушувати мир і стабільність в регіоні близькому до Росії. Хоча у фінальному документі зустрічі зазначалось, що «...ПДЧ буде наступним кроком для України та Грузії на їх шляху до членства. Сьогодні ми чітко заявляємо, що ми підтримуємо заявки цих країн щодо ПДЧ. Таким чином ми розпочнемо період інтенсивної взаємодії з ними на високому політичному рівні для розгляду питань, пов'язаних з їхніми зверненнями щодо ПДЧ, які залишаються невирішеними. Ми звернулись до міністрів закордонних справ з проханням зробити першу оцінку прогресу на їхній зустрічі у грудні 2008 року...» [83]. Попри те, що ця подія виявилась досить

болючою для України, Київ дещо інтенсифікував діалог з подальшого упровадження реформ. Так, 13 червня 2008 року Міністр оборони України Юрій Єхануров зустрівся з міністрами оборони країн-членів Альянсу в штаб-квартирі НАТО, де міністри підбили підсумки прогресу України у вирівнюванні стандартів українських збройних сил зі стандартами НАТО [237]. А 16 червня 2008 року в Києві відбулося засідання Комісії Україна–НАТО на високому рівні в контексті Посиленого діалогу, під час якого Україна запевнила партнерів, що вона посилить кроки щодо євроатлантичної інтеграції. Міністр закордонних справ України В. Огризко наголосив, що серед пріоритетів Україна визначила продовження демократичних, політичних, економічних та правових реформ; боротьбу з корупцією; удосконалення системи координації співпраці з НАТО та розгортання потужної інформаційної кампанії з питань НАТО. А Міністр оборони України Ю. Єхануров поінформував союзників про поточні події у процесі реформування військового, безпекового та оборонного секторів України, а також про майбутні плани у цих сферах [220]. Продовженням цього діалогу стало засідання спільної робочої групи Україна–НАТО з питань військової реформи (JWG MR) від 27 червня 2008 року. Очільниками заходу виступили РНБО на чолі з першим заступником секретаря РНБО Степаном Гавришем та заступником генерального секретаря НАТО з питань оборонної політики та планування Іржі Седіві. Головну увагу під час засідання було приділено вдосконаленню механізмів реалізації Стратегії національної безпеки України, реорганізації спеціальних та розвідувальних органів, а також проведенню інспекції структури та завдань Міністерства оборони України. Окрім цього, було вироблено план партнерських дій щодо розвитку оборонних установ для забезпечення цілісності та запобігання корупції в оборонному секторі [305], налагоджено діалог щодо ролі громадянського суспільства у справах оборони та безпеки обговоренням, створенням мереж та обмінюванням

досвідом [202]. Наслідком цієї інтенсивної співпраці у грудні мав відбутись перегляд Альянсом свого рішення щодо надання Україні ПДЧ. Однак під час зустрічі міністрів закордонних справ НАТО у Брюсселі 2–3 грудня 2008 року було заявлено, що *«...міністри дійшли висновку, що обидві країни досягли певних кроків уперед, але обом належить попереду значна робота...»*. Також у НАТО надалі пообіцяли надавати підтримку Україні у впровадженні подальших реформ [192; 195].

Проте на початку 2009 року євроатлантичну інтеграцію України було дещо пригальмовано у зв'язку з наростанням економічної та суспільно-політичної кризи в країні, котра призвела до часткового паралічу зовнішньополітичних структур. Фарватером реформ виступила лише адміністрація президента В. Ющенка, котра не мала наміру полишати євроатлантичний вектор, оскільки Україна започаткувала нову форму планування заходів щодо євроатлантичної інтеграції (адже у 2009 році замість Плану дій Україна–НАТО, було започатковано розроблення Річної національної програми співробітництва Україна–НАТО (РНП)). До того ж, НАТО й Україна продовжували свій діалог на рівні Комісії Україна–НАТО. Так, 5 березня 2009 року у штаб-квартирі НАТО відбулося чергове засідання Комісії, на якому від України був присутній виконуючий обов'язки міністра закордонних справ Володимир Хандогій. Однією з найважливіших тем обговорення було розроблення Щорічної національної програми, яка мала допомогти Україні планувати та продовжувати впроваджувати ключові реформи [198]. Проте під час обговорення воєнної реформи та підготовки Річної національної програми у 2009 році з'явилися нові нотки: *«якщо ви не надасте нам членства, ми обійдемося і без ваших порад і допомоги»* [923, с. 30]. І хоча ця риторика тривала недовго, вона змусила партнерів дещо уважніше поставитись до співпраці з Україною. У ході засідання Спільної робочої групи Україна–НАТО з оборонної реформи (СРГОР) у Варшаві 14–15 травня 2009 року вперше для участі в засіданні

були запрошені оборонні радники з країн Альянсу, які працюють у Києві. Розуміючи усю складність соціально-економічного становища України, пов'язаного з фінансовою кризою, союзники прагнули більше дізнатись про політичні пріоритети України. Значний інтерес у них викликала інформація про різні програми та ініціативи СРГОР в Україні та їх пріоритетність на 2009 – 2010 роки та розвиток відносин у сфері кібербезпеки [635, с. 2–3]. Упродовж літа 2009 року тривали зустрічі, консультації та інші спільні заходи України й Альянсу, які вже у серпні 2009 року принесли позитивні результати. Так, 7 серпня 2009 року указом президента було ухвалено першу Річну національну програму на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору, метою якої мала стати активізація з проведення внутрішньодержавних реформ та досягнення Україною стандартів, необхідних для вступу в НАТО [129]. У контексті цієї політики 21 серпня 2009 року було підписано *Декларацію про доповнення Хартії про особливе партнерство від 7 липня 1997 року*. Цим доповненням сторони надали Комісії Україна–НАТО центральну роль у нагляді за принципами, встановленими на саміті НАТО в Бухаресті 2008 року; за поглибленням регулярного політичного діалогу та співпрацею між НАТО та Україною на всіх відповідних рівнях; за підкріпленням зусиль України щодо здійснення її політичних, економічних та оборонних реформ, що стосуються її євроатлантичних прагнень до членства в НАТО, за акцентом на ключові демократичні та інституційні цілі [200]. Проте, як засвідчила подальша практика, темпи впровадження реформ не зросли, а навпаки – сповільнились. Партнери з НАТО сподівались на результати Стратегічного оборонного огляду як на показник того, що Україна узгодить свої цілі з наявними ресурсами [196], проте зміна політичної ситуації в Україні у 2010 році не виправдала цих очікувань.

Попри те, що співробітництво з НАТО у 2010–2013 роках продовжувалось у рамках постійних зустрічей на Комісіях Україна–НАТО

[462], з часом процес впровадження реформ за натовським принципом або пригальмовувався, або ж набував формальних ознак. Зміна геополітичного вектора В. Януковичем вплинула не лише на назву РНП, яка до 2011 року мала назву «Річна національна програма з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору» (з 2011 року Річної національної програми співробітництва Україна–НАТО) [132], а й на її сутність та підходи до виконання зобов'язань у сфері оборонного співробітництва. Треба зазначити, що й політика реформ оборонного сектора у період президентства В. Януковича значно відрізнялась від попередніх періодів. Якщо раніше процес реформування ЗСУ та оборонної сфери передбачав оптимізацію й удосконалення сил та ресурсів із встановленням демократичного контролю над військовим та оборонним сектором, то після 2010 року сектор безпеки характеризувався кадровими перестановками, реструктуризацією, перерозподілом повноважень, зміною пріоритетів тощо, але, водночас, ці зміни не мали нічого спільного із задекларованими реформами, оскільки адміністрація В. Януковича мала намір посилити Міністерство внутрішніх справ, СБУ й Генеральну прокуратуру, а не Міністерство оборони. Навпаки, оборонна сфера перебувала на межі виживання через стрімке скорочення бюджету та руйнування оборонного сектора з середини [616, с. 12–18]. А після призначення у 2012 році Міністром оборони П. Лебедева, сутність реформування оборонної сфери взагалі звелась до продажу військових містечок з усіма їхніми комунікаціями (понад 400), а також продажу майна армії та її озброєння [832]. Хоча варто зауважити, що міністри оборони та представники НАТО й надалі продовжували закликати Україну інтенсифікувати процес упровадження реформ, особливо у напрямку зміцнення демократії та верховенства права [221; 187; 227].

З початком російської агресії у лютому 2014 році Україна й НАТО започаткували новий діалог щодо політики реформування українського

оборонного сектору. Як і у попередні періоди країни-члени НАТО розгорнули практику з надання Україні допомоги у двох напрямках – консультативно-дорадча (менторська) та масштабна практична (матеріально-технічна) підтримка з упровадження реформ [465, с. 13–14]. Проте цього разу процес реформування безпекового сектора в Україні був наповнений новим змістом та зорієнтований на його практичну реалізацію. Основоположним документом для реалізації цих намірів стало рішення РНБО від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України», у якому ставилося завдання перед Міноборони доопрацювати у місячний термін (з урахуванням зауважень Спільної робочої групи Україна–НАТО з питань воєнної реформи) проекти концептуальних документів у сфері національної безпеки і оборони [159]. Вже у серпні 2015 року наказом Міністра оборони України було створено Проектний Офіс Реформ (ПОР), для комплексного та експертного ведення процесу реформування оборонної сфери. Кінцевою метою цього проєкту мало стати підвищення ефективності ЗСУ, запровадження найкращих управлінських методик країн НАТО у ключових функційних підрозділах Міністерства оборони [543]. А після затвердження 2 вересня 2015 року нової редакції Воєнної доктрини України, у якій були закріплені критерії з набуття членства у Альянсі [155], на території України було розгорнуто тренувальні місії країн-партнерів для підвищення оперативних і бойових спроможностей підрозділів ЗСУ (американська, британська, канадська та литовська), поряд з якими інструктори ще від п'яти країн готували особовий склад українського війська [778].

8 березня 2016 року під час засідання комісії НАТО–Україна генсек Альянсу закликав Україну прискорити процес реформи ЗСУ. Того самого дня у НАТО представили механізми підтримки України у проведенні реформ: за допомогою своїх радників у Києві; завдяки нарощуванню потенціалу трастових фондів, а також у рамках щорічної національної

програми та програм партнерства [765]. Невдовзі після цих консультацій у результаті комплексного огляду сектору безпеки і оборони президент П. Порошенко 6 червня 2016 року затвердив *Стратегічний оборонний бюлетень України*. Цей документ став дорожньою картою оборонної реформи з визначенням шляхів її впровадження на засадах і принципах, якими керуються держави-члени НАТО, на період до 2020 року [156]. Одним із перших і найважливіших результатів реалізації Стратегічного бюлетеня стало те, що 16 червня 2016 року Верховна Рада України прийняла Закон № 1420-VIII, яким структура ЗСУ була доповнена новим окремим родом військ – Силами спеціальних операцій (ССО), участь у створенні якого взяли й фахівці з НАТО [109; 296]. 15 серпня 2016 року Міністерством оборони України був затверджений стратегічний «План дій щодо впровадження оборонної реформи у 2016 – 2020 роках (дорожня карта оборонної реформи)» на основі принципів і стандартів НАТО [100]. А вже восени 2016 року при українському міністрі оборони та керівнику Генерального штабу був створений міжнародний дорадчий орган – Консультативна рада з питань оборонної реформи. До першого складу ради увійшли чотири військових експерти з країн-членів НАТО: генерал Джон Абізайд (США); генерал-майор Йонас Андрішкевічус (Литва); генерал Сер Нік Паркер (Великобританія) та Джилл Сінклер (Канада) [241; 359; 320].

Певні успіхи у реалізації оборонної реформи можна було спостерігати вже в середині 2017 року. Згідно з даними Міноборони України, військова співпраця українських Збройних сил із оборонними структурами країн НАТО була розгорнута у 13 галузях і за 40 цільовими напрямками. Всього визначено п'ять стратегічних цілей: 1) створення об'єднаної системи керівництва силами української оборони, 2) ефективна політика планування і застосування ресурсів, 3) посилення боєздатності частин і з'єднань за світовими стандартами, 4) об'єднана з НАТО логістика та 5) система медичного забезпечення [766]. Також до середини 2017 року

представники Консультативної ради з питань оборонної реформи відзначали успішні зміни у бойових частинах української армії: за стандартами НАТО у Збройних Силах України підготовлені 28 повноцінних бойових підрозділів, для підготовки яких були задіяні інструктори з Канади, Великої Британії, США, Литви та Польщі; за новими стандартами проведено 166 заходів оперативної підготовки та 184 основних заходів бойової підготовки; у системі речового забезпечення запроваджено 17 стандартів НАТО, які врегульовують вимоги до форми одягу, засобів індивідуального захисту, інших складників речового забезпечення; переведено на нові уніфіковані структури 103 військових частини [689]. У кінці 2018 року були узагальнені результати оборонної реформи в Україні за 4 роки. За цей період чисельність ЗСУ збільшилася вдвічі (із 146 тис. до 255 тис.); суттєво зріс бюджет на потреби оборонної сфери (3 % ВВП) та зарплата військових; запроваджено гендерний принцип служби в армії, зокрема станом на 2018 рік зі Збройними силами України підписали контракт 25 тис. жінок; були дерадянізовані статuti ЗСУ; відбулася відмова від радянської символіки у формі військових та в більшості військових структур; розгорнуто широку підготовку військових інструкторів за стандартами НАТО; активізувалась робота вітчизняного оборонпрому; розпочато переведення ЗСУ на нову систему харчування; затверджено інститут військового капеланства; завдяки відновленню навчально-тренувальних центрів удосконалено систему підготовки військ тощо [299]. Подальшим успіхом впроваджених реформ стало те, що в червні 2019 року 140-й центр Сил спеціальних операцій ЗС України пройшов сертифікацію як підрозділ SOF, й отримав право залучатися до Сил швидкого реагування НАТО (англ. – NATO Response Force, скороч. – NRF) [912]. А від 17 жовтня 2019 року в Україні стартувала реформа з формування професійного сержантського корпусу відповідно до стандартів НАТО [676].

У 2020 році з призначенням нового Міністра оборони Андрія Тарана, реформи ЗСУ характеризувались розділенням повноважень головнокомандувача Збройних Сил та начальника Генерального штабу Збройних Сил, а також відбулося розмежування повноважень між органами військового управління, які виконують генерування (розвиток, підготовку, комплектування, забезпечення) та застосування військ. У контексті адаптації системи управління до стандартів НАТО було створено ряд нових командувань, серед яких: Командування об'єднаних сил Збройних Сил України, Командування медичних сил, Командування сил підтримки, Командування військ зв'язку та кібернетичної безпеки Збройних Сил України [764], тривала підготовка військових інструкторів за натовськими стандартами [535]. Успіхи України в реформуванні оборонного сектора не залишились поза увагою НАТО і 12 червня 2020 року *Північноатлантична рада надала Україні статус партнера з розширеними можливостями (Enhanced Opportunities Partner, EOP)*. Цей статус відкрив нові перспективи та надав додаткові переваги партнерства з Альянсом щодо воєнно-політичного діалогу та консультацій, ширшого доступу до програм взаємосумісності й навчань, зокрема до навчань за тематикою Статті 5 Північноатлантичного договору, які відкриті лише для його держав-членів і учасників цієї Програми [711]. Також червні 2020 року було скасовано Проєктний Офіс Реформ, а натомість створено Директорат політики у сфері оборони Міністерства оборони України для організування виконання завдань оборонної реформи в Україні, у складі якого діє експертна група політиків європейської та євроатлантичної інтеграції [497; 788]. Пізніше політичним керівництвом держави було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на подальше реформування сектору безпеки і оборони України й поглиблення співпраці з НАТО.

Отже, історичний огляд свідчить, що упродовж понад двадцяти років НАТО надає Україні як консультативну, так і практичну підтримку для

якісного реформування українського безпекового сектору. Головну увагу Альянс приділив, перш за все, розробленню рекомендацій та наданню практичної підтримки для оптимізації й модернізації ЗСУ та оборонних потужностей України, а також для встановлення демократичного контролю над військовою сферою. Однак, через складну суспільно-політичну ситуацію, яка складалась в Україні у досліджуваний період, та частково через небажання політичного керівництва, Україні не вдалося здійснити якісні перетворення у цій галузі. Лише російська агресія у 2014 році дала початок конструктивному процесу реформування безпекового сектора України, наслідком якого є позитивні результати.

У свою чергу це дає змогу здійснити аналітичний опис можливих *перспектив на членство України в Північноатлантичному альянсі*.

Використання наявної історіографічної бази, яка складається з наукових розвідок вчених зі США, країн Західної Європи, Росії та власне українського бачення цього питання, дало змогу сформувати поточну концепцію долучення України до трансатлантичної системи колективної безпеки.

Так, наративи, зазначені дослідниками цього питання у західній науковій думці свідчать про первинне несприйняття НАТО в 90-х роках ХХ століття України, як самостійного геополітичного гравця регіонального чи світового рівня. Наявність в нашої держави ядерного потенціалу, скоріше розглядалася ними в розрізі загроз їх національній безпеці ніж партнерство з дружньою країною. На практиці ж денуклеаризація та повне ядерне роззброєння, як наслідок непродуманого до кінця алгоритму дій та заходів направлених на пришвидшення процесу вивезення з України арсеналу ядерної зброї, без отримання чітких гарантій безпеки з боку членів т.зв. «клубу ядерних держав», зробили Україну зручною мішенню для російських імперських зазіхань. Хоча на той час ми мали завершений цикл виробництва ядерної зброї та її обслуговування, а ракетно – ядерний щит

колишнього СРСР на момент його розпаду проектувався і створювався на українських підприємствах КБ «Південне» та ДП «Південмаш» розташованих у м. Дніпро Дніпропетровської області. Типологічний підхід у використанні дипломатичного інструментарію поєданого зі збереження паритету у відносинах між традиційними світовими гравцями, об'єктивно призвів до втрати українською державою свого реального оборонного потенціалу. Подальші взаємовідносини розглядалися з точки зору розвитку співмірності сил і спроможностей Альянсу та України. Спроба НАТО під час проведення Бухарестського саміту Альянсу у квітні 2008 році активізувати співпрацю з Грузією і Україною надавши їм статус в рамках ПДЧ, призвела до загострення конфронтації з РФ і подальшим вторгненням у серпні цього ж року її військ до Грузії (*регіон Південна Осетія*), що вилилось у локальне збройне протистояння. Таким чином, рішення НАТО запустити механізм вступу України до Організації нашоухнувшись на жорстку протидію з боку «східного сусіда», знову повернулася до розрядку «проведення реформ та відповідності стандартам трансатлантичного партнерства». На нашу думку, у ході засідання щорічної Комісії Україна – НАТО, яка відбулась у 2009 році, були опрацьовані можливі сценарії подальшого розвитку подій, які могли радикально вплинути на прагнення України до членства в Альянсі. Саме за наслідками роботи КУН приймається рішення надати Україні право в односторонньому порядку скликати засідання цієї Комісії у випадку агресивних дій з боку РФ. Також, проговорено розробку та застосування захисних механізмів на випадок ускладнення суспільно-політичної ситуації, всередині держави, зовнішньої агресії пов'язаної з посяганням на територіальну цілісність, недоторканість та державний суверенітет України. Тобто, шляхом ретроспективного аналізу можна припустити розуміння тодішнім політичним керівництвом України та Альянсу наслідків вступу у майбутньому нашої держави до військово-політичного альянсу, з точки зору існування реальних і

потенційних загроз її незалежності, що отримали своє підтвердження з моменту початку «Революції гідності» наприкінці 2013 року. Подальші кроки держав – членів НАТО у взаємовідносинах з Україною засвідчили про їх готовність надавати різноманітня матеріально-технічної та фінансової підтримки. Проте, про повний розрив дипломатичних відносин з Росією чи пряму збройну конфронтацію мова не йшла.

За оцінкою бачення України повноцінним членом НАТО західними вченими, дослідниками, політичними діячами та представниками громадської думки, неможливо сформулювати чітке розуміння строків вступу оскільки багаторівнева система підготовки до членства вимагає докорінних змін в організації всіх сфер державного та громадського життя, а це своєю чергою потребує тривалого часу на виконання. З іншого боку такий підхід залишає місце для маніпуляцій та спекуляцій у взаємовідносинах, як то на зразок «успіхів на антикорупційному поприщі». Не до кінця з'ясованим залишається питання застосування ст. 5 Вашингтонського договору про заснування Альянсу у випадку надання Україні статусу члена. З однозначною упевненістю можна сказати, що окреслення перспективи вступу України до НАТО з позиції західної наукової та суспільно-політичної думки буде залежати виключно від настання моменту співпадіння інтересів, цілей Організації Північноатлантичного договору в цілому та кожного з її учасників окремо.

Російська історична та політична наукова думка останніх двох десятиліть, всіляко засуджувала та навіть не допускала можливості участі української держави в НАТО. Оскільки останнє вбачалося свого роду монструозною структурою, ключовою функцією якої є створення загроз життєвоважливим інтересам РФ. В цілому за проєктованими російськими дослідниками концепціями, членство України в Альянсі не мало хронологічної складової, а гіпотетичний «сценарій» приєднання розглядався крізь призму повної втрати державного суверенітету

територіальної цілісності та незалежності в межах кордонів 1991 року. На їх погляд історично сумісними з ідеями та цінностями пропагованими Організацією Північноатлантичного договору потенційно можуть бути північно-західні та центральні регіони України. У свою чергу, південно-східні області утворюють дворівневу систему орієнтирів проросійської направленості. Зокрема, перший рівень займає ідея т.зв. псевдодержавного утворення з федеративним укладом (*приклад т.зв. «Новоросія»*), другий рівень – це комплекс інтеграційних складових, які апріорно орієнтовані на всеохоплюючі контакти з Росією, як у контексті військово-політичної безпеки, так і участі у нових формах співдружності пострадянської моделі міждержавної кооперації. Російськими науковцями вдало застосовується модель проведення геополітичних досліджень щодо розвитку та прагнень країн колишнього СРСР, з точки зору ментальної розрізненості, духовного світосприйняття, формування ідей та цінностей буття, які вирізняють пострадянські держави від аналогічних сфер держав Західної демократії. Нав'язаний Україні російською державою зовнішньополітичний «протекторат» тривалий час гальмував та звужував поле діяльності в сфері євроатлантичного співробітництва. І в загальному вигляді досяг своєї мети – розпорошення суспільних ресурсів та протистояння політичних еліт забезпечило збереження РФ контролю за стратегічно важливим регіоном Азово-Чорноморського басейну, з позиції військової присутності та триваючої мілітаризації анексованого Кримського півострова. Збройне ж протистояння на Донбасі за оцінкою російських науковців та експертів, матиме свої наслідком ускладнення процедури вступу України до НАТО та відтермінування на невизначений період кінцевої дати її входження.

Бачення перспектив вступу України до Північноатлантичного альянсу представниками вітчизняної наукової еліти, політиками, експертним середовищем, громадською спільнотою, як найбільш зацікавленої в кінцевому результаті сторони, на наш погляд є більш

популістським, ніж висловленим з орієнтуванням на реальний аналіз стану двохстороннього партнерства. Започаткований на зламі 2013 – 2014 років «пришвидшений» процес демократизації державницьких інституцій та суспільства в цілому, який радше став спонтанним наслідком протидії диктатурі попередньої влади, аніж планомірним поступальним рухом в межах триваючих у той період в Україні суспільно-політичних трансформацій, призвів до порушення фундаментального принципу демократії – свободи вибору. І як наслідок спричинив появу категорії «безальтернативний шлях розвитку». Започаткований українською владою після перемоги «Євромайдану» курс на прискорену євроатлантичну інтеграцію, в жодному з існуючих варіантів не враховував реальні хронологічні розрахунки на повноцінне членство України в євроспільноті.

Загалом же, якщо відкинути усі політичні дискусії, що точаться з приводу виконання чи невиконання Україною своїх партнерських зобов'язань перед Альянсом, можна з упевненістю сказати, що питання приєднання української держави до НАТО лежить виключно у політичній площині, та в повному обсязі залежить від подальших кроків щодо мирного врегулювання ситуації на Сході України.

Висновки до розділу 3. Особливості воєнно-політичного співробітництва України з НАТО у 1991–2020 років полягали, насамперед у співпраці навколо реформування українського оборонного сектору для наближення його до стандартів НАТО. Це співробітництво проявлялось, здебільшого, у двох формах – практичній та консультативно-дорадчій.

Практичний підхід полягав у наданні різносторонньої матеріальної допомоги та безпосереднього співробітництва у військовій сфері з боку країн-членів НАТО. Характерно, що надання практичної допомоги Україні від Альянсу розпочалось задовго до закріплення офіційних відносин партнерства України з НАТО у 1997 році. Насамперед воно стосувалось

питань, пов'язаних із ядерним роззброєнням України, участю українських військових у міжнародних миротворчих кампаніях на Балканах, які ООН провадило під егідою НАТО та щодо ліквідації надлишків застарілого озброєння. Для узгодження послідовних кроків щодо ядерного роззброєння Україну з 1992 року було запрошено до участі у Раді північноатлантичного співробітництва на рівні міністрів оборони для підвищення боєздатності українських військових, які брали участь у миротворчих операціях Альянсу. Також Україну було запрошено до участі у щорічних багатонаціональних навчаннях під егідою НАТО, а для ліквідації в Україні застарілого озброєння та боєприпасів організація НАТО щорічно виділяла значну суму коштів. Не менш вагомою була практична допомога з боку Альянсу, спрямова на перепідготовку українських військових, звільнених у запас.

Консультативно-дорадчий або ж менторський підхід щодо впровадження безпекових реформ набув своєї сили після підписання між НАТО й Україною Хартії про особливе партнерство 9 липня 1997 року. Він передбачав взаємодію українських та натовських експертів, які працювали в рамках Комісії Україна–НАТО й мали за мету вироблення теоретичних рекомендацій органам влади щодо реформування безпекового сектора, зокрема щодо оптимізації й модернізації Збройних сил України та українського оборонного комплексу. Менторська робота проходила у формах офіційних консультацій, неформальних зустрічей, конференцій, круглих столів, засідань тощо. Особливою формою була діяльність Спільної робочої групи Україна–НАТО щодо воєнної реформи, яка давала можливість Україні скористатися багатим досвідом та експертними знаннями країн НАТО й слугувала механізмом, через який країни Альянсу мали змогу надавати Україні різнобічну допомогу.

Однак досвід показав, що практичну допомогу з боку країн-членів НАТО українська сторона інколи розглядала лише з позицій матеріального,

а не практичного інтересу. А вкрай важливі для реформування військових потужностей України рекомендації, розроблені спільно з експертами Альянсу, українською стороною не завжди серйозно сприймалися й часто залишались на узбіччі історії не будучи втіленими у життя.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження взаємовідносин України й НАТО в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. нами зроблено наступні висновки:

По-перше, відносинам України й НАТО присвячено великий масив досліджень як українських, так і зарубіжних учених. Загальною рисою більшості робіт є вивчення окремих аспектів відносин Україна-НАТО в хронологічно обмежених рамках. Водночас виокремлюємо найважливіші напрями дослідницьких практик:

- дослідження українських істориків, політологів та військових експертів присвячені здебільшого вивченню нормативно-правового підґрунтя становлення взаємовідносин України з Альянсом; воєнно-політичного та оборонного співробітництва; участі українських військових у міжнародних миротворчих операціях; міжнародним військовим багатонаціональним навчанням під егідою НАТО; військово-цивільним аспектам; дослідженню громадської думки; співпраці у науково-технічній та освітній галузі та ін. Після 2014 р. більшість дослідників розкривають особливості взаємовідносин України й НАТО в контексті російсько-українського протистояння;

- наукові розвідки західноєвропейських та американських дослідників відображають переважно геополітику й геостратегії у постбіполярному світі. У їхніх роботах велику увагу приділено процесу денуклеаризації України; приєднанню України до програми «Партнерство заради миру» у 1994 році; потенційним зовнішньо і внутрішньополітичним загрозам, які можуть виникнути у зв'язку із вступом України до НАТО; впливу РФ на розвиток відносин України з Альянсом; міжнародним миротворчим операціям під егідою НАТО за участі українських військ; ролі

України в регіональній системі колективної безпеки; реформуванню воєнної організації України; зміні зовнішньополітичного вектора України у 2010 р.; особливостям співробітництва України й НАТО в умовах російсько-української війни;

- наукові праці російських авторів, які розкривають особливості співробітництва України з НАТО розглядають цей аспект в контексті власних національних інтересів, вбачаючи у цій співпраці загрозу національній безпеці РФ. Контент російських дослідників зазнав серйозних змін після Помаранчевої революції, адже після 2005 р. в наукових колах РФ починає превалювати надмірна політизація поглядів, яка відбиває імперську політичну лінію російської влади. Після початку російської агресії в 2014 році масив російських публікацій набув антиукраїнських пропагандистських рис спрямованих на розпад українського суспільства, підбурювання сепаратистських настроїв.

По-друге, в дослідженні нами узагальнено й систематизовано вже наявний комплекс джерел та залучено нові документи. Помітно розширено нормативно-правові аспекти роботи; введено в науковий обіг нові документи, які дозволили ґрунтовніше проаналізувати суспільно-політичні трансформації в Україні досліджуваного періоду та виокремити появу нових зовнішньо та внутрішньополітичних загроз безпеці України, особливо у 1990-х рр. і на сучасному етапі; доповнено джерельну базу новими документами, опублікованими на офіційному сайті НАТО; введено в науковий обіг деякі матеріали стенограм засідань ВРУ, присвячених розгляду питань Україна-НАТО; опрацьовано матеріали закордонної й української періодичної преси та інформацію з довідково-енциклопедичних видань.

Методологічні засади дослідження базуються на принципах історизму, об'єктивності, аксіологічності, всебічності (багатофакторності), альтернативності та соціального підходу. Застосовувалися загальнонаукові

методи, а саме: аналізу й синтезу, індукції та дедукції, абстрагування, біхевіористики тощо. У дослідницькій практиці використовувалися конкретно-історичні методи, зокрема: хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, метод періодизації та ін.

По-третє, розкриваючи внутрішньополітичні трансформації в Україні в 1990-х рр. й на початку XXI ст., з'ясовано, що на початковому етапі незалежності зовнішньополітичні та безпекові питання були другорядними для українського керівництва через складну соціально-економічну й політичну ситуацію та наміри України стати позаблоковою державою, а відносини з НАТО формувалися переважно навколо ядерної зброї, відмова від якої мала сприяти подальшому поглибленню відносин України з Альянсом. Водночас аналіз внутрішніх суспільно-політичних процесів засвідчує, що в середині 1990-х рр., після того, як Україна відгукнулася на розширення НАТО, Російська Федерація активізувала проросійські настрої на Сході, які вже невдовзі стали серйозною перешкодою на шляху євроатлантичної інтеграції України. Особливо помітним цей вплив став після отримання президентських повноважень В. Ющенком у 2005 р., на противагу якому діяв парламент на чолі з лівими та проросійськими силами. Наміри В. Ющенка інтегрувати Україну в НАТО активізували соціалістів, комуністів й представників Партії регіонів на чолі з В. Януковичем, які маніпулюючи громадською думкою активно протидіяли євроатлантичному зовнішньополітичному вектору України. Подальші кроки В. Януковича по віддаленню України від ЄС і НАТО призвели до Революції гідності (2013-2014), яка проголосила захист демократичних цінностей. Поразка проросійських сил в Україні призвела до зовнішньополітичної агресії РФ, котра спочатку анексувала український Крим, а пізніше окупувала окремі райони Луганської та Донецької області, утворивши там маріонеткові сепаратистські республіки, так звані «ЛНР» та «ДНР». У результаті цих

подій між Україною й НАТО було започатковано новий етап особливого партнерства, який водночас створює чергові передумови для повноцінної євроатлантичної інтеграції.

По-четверте, аналіз зовнішньополітичних загроз безпеці України досліджуваного періоду свідчить про те, що серйозним підґрунтям для їх появи слугують:

- наявність районів компактного проживання національних меншин, які за конкретних політичних обставин можуть бути зручним інструментом для досягнення зовнішньополітичних цілей окремих держав;

- присутність проросійських та інших політичних сил, фінансованих за сприяння сусідніх держав;

- відсутність чіткої ефективної воєнної організації держави та непослідовність у зовнішньополітичних кроках українського керівництва.

По-п'яте, основними напрямками співпраці України з Альянсом є: військовий (військово-політичне співробітництво з формування оборонної галузі, контроль за військовими, участь у міжнародних військових навчаннях та миротворчих операціях, забезпечення демократичного контролю над збройними силами, військово-цивільна співпраця) та цивільний: 1) з реагування на надзвичайні ситуації й стихійні лиха та катастрофи, з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; 2) співробітництво у галузі освіти, науки та громадської дипломатії, метою якого є формування позитивного іміджу НАТО в очах суспільства й підвищення рівня освіченості серед військових і пересічних українців; 3) у науково-технічній та екологічній галузях сторони діють в рамках проєкту «Наука заради миру»; 4) щодо проведення економічних і структурних реформ та пов'язаних з соціально-економічними наслідками воєнної реформи створено Трастові фонди НАТО та започатковано низку інших програм.

По-шосте, упродовж майже тридцяти років Україна брала участь у міжнародних військових багатонаціональних навчаннях, які відбувалися або під егідою НАТО, або за сприяння окремих країн. До 2005 р. більшість міжнародних навчань, які проходили на території України проводились з метою адаптації української армії до стандартів НАТО або ж з метою практичної підготовки міжнародних сил з підтримання миру у зонах проведення миротворчих операцій. Водночас українською стороною міжнародні військові навчання розглядались як додаткове джерело надходжень до українського бюджету шляхом здачі в оренду військового спорядження та об'єктів на час навчань. Закономірно, що РФ була проти таких навчань на території України, особливо за участі американських чи натовських контингентів. Саме тому, більшість військових навчань влаштованих західними партнерами проходили в центральних або західних областях України, виключенням були лише військово-морські навчання «Сі Бриз», які з 1997 р. проходили в Одеській та Миколаївській областях. Після приходу в 2005 р. проєвропейського політичного керівництва в Україні, ситуація щодо міжнародних військових навчань помітно змінилася. Зокрема, було покладено край російсько-українським навчанням, а міжнародні військові навчання «Сі Бриз – 2006» були перенесені в Севастополь. Ці кроки українського керівництва активізували дії РФ по збереженню свого впливу над Україною. Як наслідок, в Україні потужного розмаху набув антинатовський та проросійський рух, який завдавав серйозної шкоди відносинам України з НАТО, неодноразово призводив до зриву міжнародних військових навчань (2006, 2009) або ставав серйозною перешкодою (2008) на шляху їх реалізації. Ситуація у цій сфері значно погіршилася з приходом до влади В. Януковича у 2010 р., який проголосив політику позаблоковості України. У наслідок цього зменшилися військові навчання з НАТО й зросла кількість маневрів з Росією, які за президентства В. Ющенко не проводилися зовсім. Такі кроки

В. Януковича та остаточний розвал армії значно полегшили Росії розпочати війну проти України в 2014 р. Після цих подій НАТО і Україна зміцнили двостороннє співробітництво та змінили свої підходи до міжнародних військових навчань. Зокрема, їх метою тепер є стабілізація ситуації в зоні гібридного конфлікту. А стримування агресора від потенційних дій вдається і за допомогою військових тактичних навчань, які ефективно демонструють силу перед противником в умовах війни.

По-сьоме, вагомий внесок Україна зробила у проведенні міжнародних миротворчих операцій під егідою НАТО, зокрема у Боснії і Герцеговині (1992-1999), Косово (1999-2020), Афганістані (2007-2019) та Іраку (2003-2008). Попри те, що час від часу участь українських військових в операціях використовувалась лівими та проросійськими силами для розпалювання суспільно-політичних настроїв, більшість їхніх функцій зводилась до виконання військово-цивільних обов'язків в зоні конфлікту, а не бойових задач. До того ж, участь у підтримці миру в зонах конфлікту допомогла українським військовим здобути практичний досвід в подальшій реалізації та проведенні тактичних військових операцій, які є неоціненними під час збереження територіальної цілісності України після акту російської агресії у 2014 році.

По-восьме, за час співробітництва Україною й НАТО зроблено низку кроків з метою ефективно побудови воєнної організації держави. Зокрема, між сторонами було налагоджено постійний діалог в рамках Спільної робочої групи з питань оборонної реформи для якісних перетворень в цьому напрямку. Головна увага робочої групи була прикута до консультування й вироблення рекомендацій для української сторони з встановлення демократичного контролю над збройними силами, професіоналізації та резерву війська, оборонного бюджетування. Суть реформ полягала у створенні сучасної моделі війська з характерними ознаками євроатлантичної моделі, оптимального за чисельністю, мобільного,

багатофункціонального, добре озброєного, професійно підготовленого, спроможного виконувати покладені на них завдання у будь-яких умовах і водночас не бути надто обтяжливими для держави. Водночас зауважимо, що ефективність впровадження реформ багато в чому залежала від політичних еліт та суспільно-політичних процесів в Україні, зовнішньополітичних чинників та фінансово-економічних факторів, які часто накладали негативний відбиток на цей процес.

В сукупності, усі ці виклики, які й донині несуть пряму загрозу існуванню України як повноцінної держави та суб'єкта міжнародних відносин красномовно доводять, що національна безпека й оборона мають бути пріоритетним напрямком розвитку держави, який може бути значно ефективнішим завдяки повноцінній інтеграції України в НАТО.

Отже, в умовах сьогодення потенційними загрозами євроатлантичній інтеграції України з боку РФ можуть бути:

- маніпулювання свідомістю української глядацької аудиторії шляхом використання медіаресурсів проросійської направленості;
- збереження впливу на Україну через так би мовити «ментальну спорідненість» та «спільне історичне минуле» України й Росії;
- культивування релігійної нетерпимості серед вірян Української православної церкви (Московського патріархату), направлених на критику та неприйняття західних цінностей;
- наявність серед командного складу ЗСУ та інших національних військових формувань військових високопосадовців проросійської орієнтації, що гальмують втілення в життя натовських реформ;
- присутність в українському політикумі проросійських політичних сил, які орієнтуються на традиційну електоральну підтримку жителів південно-східних регіонів держави;

- дестабілізуюча економічна експансія російських фінансово-промислових груп в реальному секторі економіки України, що опирається на лояльні до РФ вітчизняні олігархічні клани.

З боку Організації Північноатлантичного договору:

- відсутність єдиного бачення серед країн-членів Альянсу щодо вступу України до організації;

- внутрішні протиріччя, що мають місце в середині організації, через неспівпадіння розуміння стратегічних цілей та поглядів на подальший розвиток НАТО між США та країнами ЄС;

- неготовність Альянсу до значних фінансових вливань з метою забезпечення стовідсоткової сумісності та формування єдиного стандарту розвитку військової організації Української держави і НАТО;

- існування різниці в рівні досягнутих домовленостей щодо політико-дипломатичних контактів та економічної взаємодії на шляху інтеграції в структури Європейського Союзу, що відбуваються паралельно з підготовкою України до вступу в Альянс;

- небажання окремих країн НАТО (Німеччина, Угорщина, Чехія) псувати відносини з Росією у зв'язку з потенційними небезпеками їх економічному благополуччю через можливу втрату доступу на російські ринки сировини, робочої сили та збуту товарів;

- наявність фактору неприйняття історичної закономірності права України на власну державність європейськими геополітичними гравцями, на підставі хибного уявлення про відсутність на їх погляд історичної самоідентичності української нації;

- відкритість питання чітких перспектив вступу України до Організації Північноатлантичного договору, на тлі постійного удосконалення військово-політичної організації країн-членів Альянсу та тотального відставання в цьому плані Української держави.

З боку українських внутрішньодержавних процесів:

- можлива зміна геополітичного вектора держави;
- наявність поляризованих та корумпованих політичних еліт;
- низький рівень довіри української громадськості до Альянсу, поява нових стереотипів та фейків про НАТО, через відсутність чіткого зворотного зв'язку та нерозумінням населенням співмірності ціни, яку заплатила Україна на шляху своєї євроатлантичної інтеграції у ході «гібридного» протистояння з РФ, втратою частини територій, помноженого на переваги, що пропонуються західною моделлю розвитку, як домінуючою в процесі подальшого державотворення;

- наявність в Україні керованих ззовні (Росія, Угорщина, Румунія) місць компактного проживання національних меншин та їх використання «материнськими» країнами для роздмухування «регіонального сепаратизму»;

- розбалансування старої пострадянської системи соціальних стандартів та економічного розвитку країни, без побудови нових, дієвих форм, які б відповідали стандартам євроатлантичного співробітництва;

- відсутність єдності в середині проєвропейських політичних сил, спричиненої боротьбою за владу та вплив у країні, що негативно позначається на взаємодії з партнерами з Альянсу;

- диспропорції між швидким розвитком національно-культурної сфери, розбудова якої супроводжується формуванням нової концепції української історії, процесами декомунізації, зміною формату бачення трагічних сторінок минулого українського народу, появою категорії «ментальних» перемог та низькими показниками індикаторів соціально-економічного розвитку;

- нівелювання понять демократія, права і свободи, соціальна рівність, спричинених гіпертрофованою увагою з боку політиків, представників ЗМІ, інститутів громадянського суспільства до висвітлення питань, пов'язаних з їх практичним застосуванням, що призводить до появи

«ефекту абсурдності» в їх сприйнятті та розумінні більшою частиною населення;

- відсутність прозорості, міцного підґрунтя та двоїстості поглядів щодо питання деокупації Донбасу та Криму від російської військової присутності, які, з одного боку, пропагують ідеї формату «дипломатія заради дипломатії», а з іншого побудовані на досить поміркованих заявах окремих політиків та посадовців про мілітарний сценарій вирішення вищезазначеного питання, без проведення жодних реальних розрахунків співвідношення сил і засобів, якими оперують ЗСУ та підтримувані РФ незаконні збройні формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. 08.10.99. 8-1912\10. Кабінет Міністрів України Заступнику Міністра Кабінету Міністрів України Т.В. Мотренку. На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 06.08.99 р. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-123. Арк. 127-128.
2. 11-223/2. Від 13 квітня 1996 року Віце-прем'єр-міністру України І.Ф. Курасу. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-68. Арк. 47-49.
3. 15.11.99. 8-2186/10. Кабінет Міністрів України Заступнику Міністра Кабінету Міністрів України Т.В. Мотренку. На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 06.08.99 р. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-124. Арк. 49-50.
4. 19.01.5 / 9-38/2 /21712/2 від 29.12.1994 р. Кабінет Міністрів України. Віце-прем'єр-міністрові І.Ф. Курасу. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1. Од.ЗБ-41. Арк. 84-85.
5. 25.03.94. 10-137/1. Президентіві України Л.М. Кравчуку. *ЦДАВО*, Ф.5252. Оп. 1. Од.ЗБ. 35. Арк. 117-133.
6. 27 – марта – выборы в Верховный Совет Украины. Кандидат в народные депутаты Украины по Артемовскому избирательному округу № 147 Панасовский Олег Григорьевич. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.ЗБ. 194. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23. Арк. 46.
7. 27 марта – выборы в Верховный Совет Украины. Кандидат в народные депутаты Украины по Горловскому-Калининскому избирательному округу 3 118 Красняков Евгений Васильевич. Предвыборная программа. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.ЗБ. 190. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23. Арк. 114.
8. 27 марта 1994 года - выборы народных депутатов Украины. Кандидат в народные депутаты Украины. По Киевскому избирательному

округу № 110. Звягильский Ефим Леонидович. ЦДАВО, Ф. Р-1. Оп. 28. Од.Зб. 187. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23.Арк. 278.

9. 8-2041/10. 22.10.99.Кабінет Міністрів України Заступнику Міністра Кабінету Міністрів України Т.В. Мотренку. На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 06.08.99 р. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-123.Арк. 215-216.

10. 9-599/2, 3.11.95 Віце-прем'єр-міністрів України І.Ф. Курасу. 26-27 жовтня 1995 року.ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-52.Арк. 2-4.

11. Авторський колектив проекту Закону України «Про мови в Україні». ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-112.Арк. 168.

12. Администрация Президента Украины его Превосходительству господину Президенту Леониду Кучме. Резиденция Президента Румынии его Превосходительству господину Президенту Эмилю КонстантINESКУ. Администрация Президента Республики Молдова его Превосходительству господину Президенту Петру Лучинскому. Меморандум о положении румын (молдован) на Украине. ЦДАВО, Ф.5252, Оп. 1, Од.Зб. 95.Арк. 215-226.

13. Аналітичні дані про кандидатів у народні депутати на вибори 27 березня 1994 року. ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 174. Спр. № 08-2/15, том 1.Арк. 1-5.

14. Аналітичні дані про кандидатів у народні депутати України на повторні вибори 24 липня 1994 року. ЦДАВО, Ф. Р.1. Оп. 28. Од.Зб. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15.Арк. 144-147.

15. Аналітичні дані про кандидатів у народні депутати України на повторні вибори 20 листопада 1994 року (станом на 20 листопада 1994 року). ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15.Арк. 92-95.

16. Аналітичні дані про кандидатів у народні депутати України на повторні вибори 10 грудня 1995 року (станом на 10 грудня 1995 року). ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15.Арк. 33-36.

17. Аналітичні дані про кандидатів у народні депутати України на повторні вибори 7 квітня 1996 року (станом на 7 квітня 1996 року). ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15. Арк. 4-6.

18. В Центральную избирательную комиссию по выборам народных депутатов Украины. В окружную избирательную комиссию по Раднянскому избирательному округу № 376 «О нарушениях закона о выборах народных депутатов Украины при повторном голосовании по Раднянскому избирательному округу № 376 г. Харькова 9.04.94 г.». ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 203. Спр. № 08-2/26-1. Арк. 21-23.

19. Верховна Рада України. Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів України. Статистичні відомості про результати виборів 27 березня 1994 року. Почато 27 березня 1994 р. Закінчено 10 квітня 1994 р. ЦДАВО, Ф. Р. 1. Оп. 28. Од.Зб. 176. Спр. № 08-2/25. На 267 аркушах.

20. Верховна Рада України. Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів України. Статистичні відомості про результати повторних виборів народних депутатів України 24 липня 1994 р., 20 листопада 1994 р., 10 грудня 1995 р., 7 квітня 1996 р. Почато 24 липня 1994 р. Закінчено 7 квітня 1996 р. ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 178. Спр. № 08-2/25, 23/25. На 179 аркушах.

21. Верховна Рада України. Центральна виборча комісія по виборах Президента України. Протоколи окружних виборчих комісій про підсумки голосування по виборах Президента України (повторне голосування 10 липня 1994 року) Почато 12 липня 1994 року. Закінчено 13 липня 1994 року. ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 260. Спр. № 05-5/15-2. На 32 аркушах. Зберігати постійно.

22. Верховному Совету СССР, Верховному Совету УССР, Верховному Совету Республики Молдова. Заявление. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2921. Арк. 31-33.

23. Вибори народних депутатів України 27 марта 94. Первомайский избирательный округ № 246. Кризский Юрий Алексеевич. ЦДАВО,

Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 190. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23.Арк. 126.

24. Вибори народних депутатів України, 27 марта 94 р. Краснодонский избирательный округ № 243. Левченко Анатолий Иванович. ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 191. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23.Арк. 78.

25. Вибори Президента України 1 грудня 1991 року. Протокол Центральної виборчої комісії виборах Президента України та з всеукраїнського референдуму. Про результати виборів Президента України. ЦДАВО, Ф. Р-1. Оп. 28. Од.Зб. 123. Спр. № 23-2/5.Арк. 1.

26. Вибори-98 і національні меншини. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб-111.Арк. 75-78.

27. Виборчі округи України, в яких проводились повторні вибори народних депутатів України 7 квітня 1996 року. ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15.Арк. 3.

28. Витяги з протоколів. Віче Крайових організацій про вибори делегатів на II Всеукраїнські Збори НРУ. Списки делегатів та інше (Крайові організації на літери в-ч). ЦДАГО, Ф. 270. Оп. 1, Спр. 89. На 110 Арк.

29. Віце-прем'єр-міністру України Жулинському М.Г. Про преміювання керівництва Міністерства України у справах національностей та міграції, 30.09.1993 р., №12-276/2. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб. 18.Арк. 198-200.

30. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу, 27.12.4. 9-204/2. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб-34. Арк. 65-66.

31. Віце-прем'єр-міністру України М.Г. Жулинському від 26.02.1993 р. 5-51/2. ЦДАВО, Ф.5252. Оп. 1. Од.Зб. 15.Арк. 199-200.

32. Выборы в Верховный Совет Украины, 1994, март, 27. Кандидат в народные депутаты Украины Кузнецов Павел Сергеевич. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 190. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23. Арк. 182.

33. Выборы народных депутатов Украины 27 марта 94. Жовтневый избирательный округ № 237. Илюшин Владимир Алексеевич. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 188. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23. Арк. 45.

34. Глава адміністрації президента України. 12.05.95 № 1-15/1009 Міністерство закордонних справ України, Міністерство України у справах національностей, міграції і культур, Міністерство економіки України. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб. 54. Арк. 221 а.

35. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 06.07.1999 р. № 13-1337/10 на № 611-р від 28.10.98 р. Про стан і тенденції економічного і соціального розвитку Закарпатської області у II кв. 1999. Кабінету Міністрів України. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб. 122. Арк. 15-16.

36. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 24.02.1998 № 11-278/2 Віце-прем'єр-міністрові України В.А. Смолюю. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб. 103. Арк. 142-143.

37. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 02.03.1999 № 13-383/10. Віце-прем'єр-міністрові України В.А. Смолюю. Про проведення V Світового конгресу русинів. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб-119. Арк. 50-51.

38. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 15.07.1999 р. № 13-1402/10 на № 24343/2 від 01.02.99 р. Кабінет Міністрів України. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб-122. Арк. 63.

39. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 26.02.1999 р. № 9-358/9. Керівнику Управління гуманітарної політики Адміністрації Президента України Ю.П. Богущькому. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.Зб-125. Арк. 50-52.

40. Для службового користування. Інформація про Конференцію делегатів III Курултаю кримськотатарського народу. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-109.Арк. 232-234.

41. До питання забезпечення прав і свобод росіян в Україні в контексті українсько-російських відносин (Аналітична записка). ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ. 108.Арк. 43-51.

42. Довідка про політичне русинство (історичний екскурс та сучасні тенденції). ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-112.Арк. 96-102.

43. Довідка про результати розгляду заяв, надісланих до Центральної виборчої комісії щодо дотримання Закону про вибори народних депутатів України по Радянському виборчому округу №376 м. Харкова. ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. ОД.ЗБ. 203. Спр. № 08-2/26-1. Арк. 18-20.

44. Довідка про соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в Закарпатській області. Станом на 1 липня 1998 року. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-106.Арк. 171-182.

45. Довідка. Про міжетнічну ситуацію та забезпечення Україною національно-культурних та освітніх потреб національних меншин Республіки Крим. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-54.Арк. 109-114.

46. Довідка. Про політичне русинство. ЦДАВО, Ф.5252. Оп-1. ОД.ЗБ. 73.Арк. 30-38.

47. Довідка. Про сучасне становище угорської меншини в Україні.ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1. ОД.ЗБ-70. Арк. 158-160.

48. Довідково. Щодо правового статусу меджлісу кримськотатарського народу та його входження в правове поле України. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-69. Арк. 139-141.

49. Додаток №1. Довідка. Про роботу Управління у справах національних меншин. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-40.Арк. 48-51.

50. З №11-638/1 від 24.11.95 30.11.5, 1-14/529 від 20.09.95 Президенту України Л.Д. Кучмі. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-56.Арк. 33-36.

51. Закон України «О восстановлении национальной целостности, прав и состояний крымскотатарского народа/ нации/» Проект національного движения кримських татар – НДКТ. 12-18. 07. 1992 г. *ЦДАВО*, Ф-5252. Оп-1. Од.Зб. 8.Арк. 223-225.

52. I-ий З'їзд Федерації Організацій Польських в Україні. Ухвала Програмова. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-16.Арк. 82.

53. Інформація Держкомнацміграції України щодо звернення V Світового конгресу русинів до органів державної влади. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-122.Арк. 179-182.

54. Інформація про другу сесію III Курултаю кримськотатарського народу. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.ЗБ-125.Арк. 243-245.

55. Інформація. Про хід виконання Закону «Про національні меншини в Україні» в Закарпатській області. *ЦДАВО*, Ф.5252. Оп-1. Од.Зб. 53.Арк. 169-174.

56. Кандидат в народные депутаты Украины по Алуштинскому избирательному округу № 28. Карпачова Нина Ивановна. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 188. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23. Арк. 186.

57. Кандидат у народні депутати України від Кіровського виборчого округу № 78 Меркушов Віктор Тимофійович. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.Зб. 192. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23.Арк. 68.

58. Комуністична партія Радянського Союзу. Ізмаїльський комітет Компартії України. №152, 31 липня 1991 р. Центральный комитет Компартии Украины. *ЦДАГО*, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2921.Арк. 30.

59. Мандатній комісії НРУ. Пояснювальна записка. *ЦДАГО*, Ф. 270, Оп. 1. Спр. 89.Арк. 38.

60. Міністерство України у справах національностей та міграції 08.07.1996. № 16-519/2 № 1-14/350 від 11.06.96 р. Віце-прем'єр-міністрові України О.І. Ємцю. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.3б. 70.Арк. 63-67.

61. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур 10.10.1995 р. № 8-560/2 на № 18053/2 Від 23.09.1995 року. Віце-прем'єр-міністру України В.В. Дурдинцю. Про результати розгляду листа Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим В.М. Горбатова від 05.09.1995 р. № 230. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1. Од.3б. 51.Арк. 30-32.

62. Народний Рух України. Рада національностей, 23.11.1992 року, №776. Заява 7-ої сесії Ради національностей НРУ з приводу подій у м. Львові в жовтні-листопаді 1992 року. *ЦДАГО*, Ф.270. Оп.1. Спр.145.Арк. 29.

63. Народний Рух України. Секретаріат. 20 липня 1992 р. № 514. Прем'єр-міністру України В. П. Фокіну. *ЦДАВО*, Ф-5252. Оп-1, Од.3б. 9.Арк. 6-7.

64. Народні депутати, вересень 1994. Донецька область. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.3б. 181. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23, том №2.Арк. 7-9.

65. Окружна виборча комісія. Кандидат у народні депутати України Іванов Василь Олексійович. По Харківському виборчому округу № 393. *ЦДАВО*, Ф. Р-1. Оп. 28. Од.3б. 188. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23.Арк. 23.

66. Окружна виборча комісія. Кандидат у народні депутати України Кашляков Николай Дмитревич. По Октябрському избирательному округу № 368. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.3б. 188. Спр. № 08-2/26, 23-26, 23-23.Арк. 213.

67. Повторні вибори народних депутатів України 10 грудня 1995 року. Виборчі округи, в яких проводились повторні вибори народних

депутатів України 10 грудня 1995. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.3б. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15. Арк. 31-32.

68. Повторні вибори народних депутатів України 20 листопада 1994 року. Виборчі округи, в яких проводились повторні вибори народних депутатів України 20 листопада 1994 року. *ЦДАВО*, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.3б. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15. Арк. 90-91.

69. Повторні вибори народних депутатів України 24 липня 1994 року. Виборчі округи, в яких проводились повторні вибори народних депутатів України липня 1994 року. *ЦДАВО*, Ф. Р. 1. Оп. 28. Од.3б. 177. Спр. № 08-2/15, 23/15. Арк. 140-143.

70. Президенту України Л.М. Кравчуку від 08.06.1992, № 14-3/109. Про діяльність донського козацтва в Україні. *ЦДАВО*, Ф.5252. Оп-1. Од.3б. 10. Арк. 52.

71. Претседатель Верховного Совета Автономной Республики Крым. 21.04.98 р. № 28-41/267. Главе Администрации Президента Украины Кушнареву Е.П. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.3б. 111. Арк. 87-88.

72. Про деякі аспекти роботи з румунським населенням у Чернівецькій області. *ЦДАГО*, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2770. Арк. 42-49.

73. Про подальше розгортання в РФ практичних заходів стосовно «захисту співвітчизників» за кордоном. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.3б-108. Арк. 52-55.

74. Програма дій акції «Прем'єра – у відставку», затверджена головою секретаріату НРУ В. Бурлаковим. Проект «Національне питання» до програмових засад Руху. *ЦДАГО*, Ф.270. Оп.1. Спр.151. На 8 аркушах.

75. Проект вноситься н/д України Кіяшком С.М. Закон України» Про мови в Україні», № 2235, 13.11.98 року. *ЦДАВО*, Ф.5252, Оп-1, Од.3б. 112. Арк. 170-177.

76. Проект. Закон України «Про статус кримськотатарського народу /нації/ в Україні». *ЦДАВО*, Ф-5252. Оп-1. Од.3б. 8. Арк. 208-209.

77. Проект. Ухвала Великої Ради НРУ «Про національну політику Руху». ЦДАГО, Ф. 270. Оп.1. Спр. 175. Арк. 1.

78. Пропозиції делегацій Білгород-Дністровської організації. ЦДАГО, Ф. 270, Оп. 1, Спр. 86. Арк. 190.

79. УНРЗ. Українська народна рада Закарпаття № 054 від 31.05.1998 р. Заява Об'єднання демократичних партій і громадських організацій області Українська Народна Рада Закарпаття з приводу нового штабу міжнародних та внутрішніх антиукраїнських сил на Українському Закарпатті. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-106. Арк. 238-241.

80. Управління ситуативного аналізу та інформаційного забезпечення. На виконання доручення КМУ №1534/4 від 30 січня 1999 року. Аналітична довідка щодо недопущення порушень законодавства України з питань задоволення і розвитку національно-культурних потреб молдовської меншини в Одеській області. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-119. Арк. 32-36.

81. Ухвала Центрального Проводу Руху про скликання позачергової сесії Ради національностей. ЦДАГО, Ф. 270. Оп.1. Спр. 181. Арк.1.

Нормативно-правові акти

82. Воєнна доктрина України. Затверджено Законом України від 2003. *Офіц. сайт Кабінету Міністрів України.* URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/366136> (Дата звернення, 11.01.2020).

83. Декларація Бухарестського саміту прийнята главами держав і урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради в Бухаресті 3 квітня 2008. *Офіц. сайт НАТО, Bucharest Summit. 2-4 April 2008.* URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_8443.htm (Дата звернення, 16.08.2020).

84. Декларація про державний суверенітет України.*Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1990.№31. С.429.

85. Декларація Уельського саміту.*Press Release (2014) 120*. Issued on 05 Sep. 2014. URL: <https://cutt.ly/RkbluIK>(Дата звернення, 16.04.2020).

86. Договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». Набрання чинності від 01.04.1999. *Офіц. Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (01.12.2018).

87. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. Договір ратифіковано Законом N 474/97-ВР від 17.07.97. *Офіц. сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_003#Text (Дата звернення, 17. 11. 2019).

88. Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО.*Документ*. URL: <https://cutt.ly/hgMOPjd> (Дата звернення, 16.04.2020).

89. Заключний звіт про результати виконання Державної цільової оборонної програми утилізації звичайних видів боєприпасів, не придатних для подальшого використання і зберігання, 2008-2017.*Міністерство оборони України*. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/finance/zakluchn-zvit-2008-2017.pdf> (Дата звернення, 13.08. 2020).

90. Записка председателя Совета Безопасности.*Организация Объединённых Наций. Совет Безопасности. Документ (рос. мовою)*. *Офіц. сайт ООН*. 20 июля 1993. URL: <https://undocs.org/ru/S/26118> (дата звернення, 06.11.2020).

91. Заява за результатами саміту у Варшаві.*Офіц. сайт НАТО*. 9 липня 2016. URL:

https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=uk (Дата звернення, 11. 08. 2020).

92. Імплементативна угода між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з матеріально-технічного забезпечення і обслуговування (ОМТЗО) про утилізацію стрілецької зброї й легких озброєнь, звичайних боєприпасів та протипіхотних мін типу ПФМ-1. 21.09.2011. *Ратифікація*. 13.01.2012. № 4338-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_024#Text (Дата звернення, 13.08. 2020).

93. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. *Схвалена Постановою Верховної Ради України*. 16 січня 1997. № 3/97-ВР. URL: <https://cutt.ly/KkblVyT> (Дата звернення, 17.09.2020).

94. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Будапешт. 5 грудня 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (26.05.2020).

95. О мерах по поддержке соотечественников за рубежом. Постановление Правительства РФ. 31 августа 1994. № 1064. *ГАРАНТ-СЕРВИС*. 2020. <http://base.garant.ru/1548722/#friends> (Дата звернення, 06.02.2020).

96. Об Основных направлениях государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом. Указ Президента Российской Федерации. 11.08.1994. № 1681. *Офіц. сайт Президента Росії*. Москва, Кремль. 11 августа 1994. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/6801> (Дата звернення, 06.02.2020).

97. Партнерство заради миру. *Рамковий документ*. *Дипломатический вестник*. № 13–14. 1994. С. 32–33.

98. Питання Воєнної доктрини України. *Указ Президента України*. 21 квітня 2005. № 702/2005. Київ. *ЛІГА: ЗАКОН*. URL:

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U702_05.html (Дата звернення, 11.01.2020).

99. План дій Україна-НАТО. Організація Північноатлантичного договору. 22 листопада 2002. *Офіц. сайт*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_19547.htm?selectedLocale=uk (Дата звернення, 11. 08. 2020).

100. План дій щодо впровадження оборонної реформи у 2016 – 2020 роках (дорожня карта оборонної реформи). *Міністр оборони України С. Полторак*. Київ. 15.08.2016. URL: https://www.mil.gov.ua/content/tenders/Plan_2208.pdf (Дата звернення, 14.08.2020).

101. Поглиблення співпраці Україна –НАТО: короткотермінові заходи. *Схвалено на засіданні Комісії Україна – НАТО на рівні міністрів закордонних справ*. Вільнюс. 21 квітня 2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_012#Text (Дата звернення, 11. 08. 2020).

102. Послание Президента Федеральному собранию: «Об укреплении Российского государства» 1994. *ИНТЕЛПРОС – Интеллектуальная Россия*. 24.02.1994. URL: <https://cutt.ly/OkbzzxZ> (Дата звернення, 06.11.2020).

103. Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993, № 5359-І «О статусе города Севастополя». Москва. *Дом Советов России*. 9 июля 1993. URL: <https://cutt.ly/2kbzmxm> (Дата звернення, 06.11.2020).

104. Про без'ядерний статус України. *Заява. Верховна Рада України*. Київ, 24 жовтня 1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12#Text> (Дата звернення, 12.08.2020).

105. Про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО щодо заснування Центру інформації та документації НАТО в

Україні. *Меморандум*. Київ. 7 травня 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_019#Text (Дата звернення, 11. 08. 2020).

106. Про взаєморозуміння щодо планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф. *Меморандум між Міністерством України з надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Організацією Північноатлантичного договору*. 16.12.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_004#Text (Дата звернення, 13.08. 2020).

107. Про виконання Президентом України та Урядом України рекомендацій, що містяться в пункті 11 Постанови Верховної Ради України «Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992». Київ. 3 лютого 1994. *Постанова Верховної Ради України. Офіц. сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3919-12#Text> (Дата звернення, 06.11.2020).

108. Про відкликання миротворчого контингенту України з Республіки Ірак. *Постанова Верховної Ради України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 6. С.148.

109. Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони. *Закон України, Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 31. С. 546.

110. Про Воєнну доктрину України. *Указ Президента України. Офіц. сайт Верховної Ради України*. Київ. 15 червня 2004. № 648/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text> (Дата звернення, 11.01.2020).

111. Про Державну комісію з питань реформування, розвитку Збройних Сил України, інших військових формувань, озброєння та військової техніки. *Указ Президента України. № 188/2003*. Київ. 4 березня 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/2003#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

112. Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001. *Указ Президента України. Глава Адміністрації Президента України Є. Кушнар'юв. 4 листопада 1998. Офіц. сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98#Text> (Дата звернення, 24.06.2020).

113. Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 – 2004. *Указ Президента України*. Київ. 27 січня 2001. № 58/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58/2001#Text> (Дата звернення, 13.08.2020).

114. Про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північно-Атлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997. *Декларація*. Брюссель. 21 серпня 2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_021#Text (Дата звернення, 13.08.2020).

115. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2000 році в рамках військового співробітництва для участі у багатонаціональних миротворчих навчаннях «Кооператив Партнер – 2000», «Щит миру – 2000» та «Козацький степ». *Указ Президента України. № 766*. Київ. 6 червня 2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/766/2000#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

116. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2001 році для участі в багатонаціональних миротворчих навчаннях. *Указ Президента України. № 396. 2 червня 2001. Указ схвалено Законом. № 2546-III (2546-14) від 21.06.2001. Відомості Верховної Ради. Київ. 2001. № 41. С. 198.*

117. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2002 році для участі в багатонаціональних військових навчаннях. *Указ Президента України. № 25. Київ. 16 січня 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/25/2002#Text> (Дата звернення, 15.08.2020).*

118. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2003 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Указ Президента України. № 223. Київ. 17 березня 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2003#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).*

119. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2004 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Указ Президента України. № 396. Київ. 5 квітня 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396/2004#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).*

120. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2005 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Указ Президента України. № 857. Київ. 27 травня 2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/857/2005#Text> (Дата звернення, 16.08.2020).*

121. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2006 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Указ Президента України. Київ. 31 січня 2006. № 78. URL:*

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/78/2006#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

122. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2007 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Указ Президента України. № 176*. Київ. 5 березня 2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/2007#Text> (Дата звернення, 17.08.2020).

123. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2008 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Указ Президента України. № 306*. Київ. 7 квітня 2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306/2008#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

124. Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2010 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Указ президента України. № 614*. Київ. 12 травня 2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614/2010#Text> (Дата звернення 24.08.2020).

125. Про забезпечення функціонування української мови як державної. *Закон України*. Київ. 25 квітня 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.

126. Про затвердження Державної програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року. *Постанова Кабінету міністрів України. № 423*. 31 березня 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2004-%D0%BF#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

127. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2018. *Розпорядження Кабінету Міністрів України*. 14

лютого 2018. № 109-р. URL: <https://cutt.ly/1kbcSao> (Дата звернення, 11.08.2020).

128. Про затвердження Плану проведення багатонаціональних навчань в рамках військового співробітництва за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та поза її межами у 2009 році. *Указ Президента України. № 34. Київ. 23 січня 2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34/2009#Text>* (Дата звернення, 17.08.2020).

129. Про затвердження Річної національної програми на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. Київ. 7 серпня 2009. № 600/2009. *Указ Президента України. Офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600/2009#Text>* (Дата звернення, 07.06.2020).

130. Про затвердження Річної національної програми на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. *Указ Президента України. № 600. Київ. 7 серпня 2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600/2009#Text>* (Дата звернення, 16.08.2020).

131. Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2017 рік. №103. 8 квітня 2017. *Указ Президента України. Офіц. сайт Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1032017-21670>* (Дата звернення, 16.04.2020).

132. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2011 рік. *Указ Президента України. № 468. Київ. 13 квітня 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/468/2011#Text>* (Дата звернення, 16.08.2020).

133. Про затвердження Цільового плану Україна – НАТО на 2004 рік. *Державна рада з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Рішення.* 25 березня 2004. № 6. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS2155> (Дата звернення, 14.08.2020).

134. Про заходи щодо виведення українського миротворчого контингенту з Республіки Ірак. *Указ Президента України.* № 633. Київ. 13 квітня 2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/633/2005#Text> (Дата звернення 29.08. 2020).

135. Про збільшення чисельності батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах ООН на території колишньої Югославії та надіслання групи військових спостерігачів. *Постанова Верховної Ради України.* Київ. 19 листопада 1993. № 3626-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3626-12#Text> (Дата звернення 27.08. 2020).

136. Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017-2020 роки. *Указ Президента України. Офіц. сайт. Верховної Ради України.* Київ. 21 лютого 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43/2017#Text> (Дата звернення, 16.04.2020).

137. Про ліквідацію Міжвідомчої комісії з питань підготовки України до вступу в НАТО. *Указ Президента України. Офіц. сайт Верховної Ради України.* Київ. 2 квітня 2010. № 496/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/496/2010#Text> (Дата звернення, 17.01.2020).

138. Про направлення додаткового миротворчого персоналу України для участі в операції Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан. *Указ Президента України.* № 27. Київ. 15 січня 2010. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U027_10?an=17 (Дата звернення 29.08. 2020).

139. Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Косово, Союзна Республіка Югославія. *Указ Президента України*. № 852. Київ. 14 липня 1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852/99#Text> (Дата звернення 27.08.2020).

140. Про направлення національного персоналу для участі України в тренувально-дорадчій Місії НАТО «Рішуча підтримка» в Ісламській Республіці Афганістан. *Указ Президента України*. № 185. Київ. 30 березня 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185/2015#Text> (Дата звернення 29.08.2020).

141. Про освіту. *Закон України*. Київ. 5 вересня 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

142. Про основи національної безпеки України. № 964-IV. *Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 39. С. 351.

143. Про Основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України. Київ. 2 липня 1993. *Офіц. сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (дата звернення, 05.11.2020).

144. Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України у 2014 році і про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2014 році для участі у багатонаціональних навчаннях. *Указ Президента України*. № 341. Київ. 25 березня 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2014#n2> (Дата звернення 25.08.2020).

145. Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України на 2019 рік і про

допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2019 році для участі у багатонаціональних навчаннях. *Указ Президента України*. № 38. Київ. 19 лютого 2019. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u038_19?an=13&ed=2019_02_19 (Дата звернення 25.08.2020).

146. Про План проведення в рамках військового співробітництва багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та поза її межами в 2007 році. *Рішення. Рада національної безпеки і оборони України*. Київ. 15 грудня 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0011525-06#Text> (Дата звернення, 17.08.2020).

147. Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України. *Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 17. С. 122.

148. Про проведення на території України міжнародного навчання «Joint Assistance–2005» («ASSISTEX-2»). *Розпорядження Президента України*. № 1115. Київ. 11 липня 2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115/2005-%D1%80%D0%BF#Text> (Дата звернення, 16.08.2020).

149. Про проведення оборонного огляду. *Указ Президента України*. № 565. Київ. 4 липня 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565/2003#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

150. Про проект Цільового плану Україна – НАТО на 2004 рік. *Державна рада з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Рішення*. 02.12.2003. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0004520-03#Text> (Дата звернення, 11.08.2020).

151. Про ратифікацію Адміністративних домовленостей щодо охорони інформації з обмеженим доступом між Урядом України та Організацією Північноатлантичного Договору. *Закон України. Офіц. сайт. Верховної Ради України.* 24 травня 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2068-19#Text> (Дата звернення, 16.04.2020).

152. Про ратифікацію Угоди між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій. *Закон України, Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2000.№ 25. С.202.

153. Про Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО. *Постанова Верховної Ради України. Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2002.№ 51. С.374.

154. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 2004 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року». *Указ Президента України.№ 670.* Київ. 22 червня 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670/2004#Text> (Дата звернення, 28.09.2020).

155. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». *Указ Президента України. № 555.* Київ. 24 вересня 2015. URL: <https://navy.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2018/01/d447661.pdf> (Дата звернення, 14.08.2020).

156. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». *Рада національної безпеки і оборони України. Указ Президента України. № 240.* 6 червня 2016. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/424.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

157. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 травня 2000 року «Про Державну програму реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року». *Указ Президента України*. Київ. 28 липня 2000 року. № 927/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927/2000#Text> (Дата звернення: 05.09.2020).

158. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 липня 2004 року «Про дальший розвиток відносин з НАТО з урахуванням результатів засідання Комісії Україна – НАТО на найвищому рівні 29 червня 2004 року». *Указ Президента України*. № 800. Київ. 15 липня 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800/2004#Text> (Дата звернення, 28.09.2020).

159. Про Стратегію національної безпеки України. *Рада національної безпеки і оборони України. Рішення*. 6 травня 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0008525-15#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

160. Про схвалення Плану дій Україна – НАТО та затвердження Цільового плану Україна – НАТО на 2003 рік. *Державна рада з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Рішення*. 6 лютого 2003. № 2. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS1325.html (Дата звернення, 11. 08. 2020).

161. Про схвалення проекту Угоди між Урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус Представництва НАТО в Україні. *Кабінет Міністрів України. Розпорядження*. 19 серпня 2015. № 842-р. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/842-2015-%D1%80#Text> (Дата звернення, 16.04.2020).

162. Про схвалення рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2006 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Закон*

України. № 86-V. Київ. 4 серпня 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-16#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

163. Про схвалення рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2007 році для участі у багатонаціональних. *Закон України.* № 903-V. Київ. 6 квітня 2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-16#Text> (Дата звернення, 14.08.2020).

164. Про схвалення рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2010 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. *Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2010. № 30. С. 396.

165. Про тимчасове застосування Угоди (у формі обміну листами) між Кабінетом Міністрів України та Організацією Північноатлантичного договору стосовно транзитного перевезення територією України вантажів для забезпечення операції Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) на території Ісламської Республіки Афганістан. *Кабінет Міністрів України. Постанова.* 16 грудня 2009. № 1355. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp091355?an=4&ed=2009_12_16 (Дата звернення 29.08. 2020).

166. Про уповноваження І. Сагача на підписання Угоди (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь України в операції Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан та Фінансової угоди (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, пов'язаної з участю України в операції Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан. *Розпорядження президента України.* №

117. Київ. 28 березня 2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2008-%D1%80%D0%BF#Text> (Дата звернення 29.08. 2020).

167. Про участь батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії. *Постанова Верховної Ради України*. Київ. 3 липня 1992. № 2538-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-12#Text> (Дата звернення 27.08. 2020).

168. Про Цільовий план Україна – НАТО на 2005 рік у рамках Плану дій Україна – НАТО. *Розпорядження Президента України*. Офіц. сайт Верховної Ради України. Київ. 21 квітня 2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990/2005-%D1%80%D0%BF#Text> (Дата звернення. 07.06.2020).

169. Про Цільовий план Україна – НАТО на 2007 рік у рамках Плану дій Україна – НАТО. *Указ Президента України*. № 535. 18 червня 2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535/2007#Text> (Дата звернення, 15.08.2020).

170. Справа «Гонгадзе проти України» (Заява № 34056/02). *Європейський суд з прав людини*. Друга секція. Рішення. Страсбург. 8 листопада 2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_420#Text (Дата звернення 03.05.2020).

171. Технічна угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Італійської Республіки про надання тилового забезпечення українському персоналу у складі італійського контингенту, що діє в рамках Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан. *Офіц. сайт Верховної Ради України*. 07.08.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380_045#Text (Дата звернення 29.08. 2020).

172. Технічна угода між Міністерством оборони України та Міністерством охорони краю Литовської Республіки щодо направлення миротворчого персоналу України для виконання завдань у складі

литовської Групи з реконструкції афганської провінції Гор, що діє в рамках Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан. Вільнюс. 13 березня 2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_071#Text (Дата звернення 29.08.2020).

173. Технічна угода між Міністерством оборони України та Міністром національної оборони Республіки Польща про направлення українського миротворчого персоналу для виконання завдань у складі польського військового контингенту в провінції Газні, що діє в рамках Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан. *Двостороння угода*. 16.11.2010. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU10145?an=85> (Дата звернення 29.08.2020).

174. Тристороння заява Президентів України, США та Росії. Москва. *Документ 998_300, чинний. Офіц. сайт Верховної Ради України*. 14 січня 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_300#Text (Дата звернення, 06.11.2020).

175. Угода (у формі обміну листами) між Кабінетом Міністрів України та Організацією Північноатлантичного договору стосовно транзитного перевезення територією України вантажів для забезпечення операції Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) на території Ісламської Республіки Афганістан. 2 квітня 2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_020#Text (Дата звернення 29.08.2020).

176. Угода між Державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил. *Офіц. сайт Верховної Ради України*. 6 травня 1996. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_042#Text (Дата звернення, 13.08.2020).

177. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин. *Офіц. сайт Верховної Ради України*. Дагомис. 23 червня 1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text (дата звернення, 05.11.2020).

178. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту. *Офіц. сайт Верховної Ради України*. Сочі. 9 червня 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text (Дата звернення, 06.11.2020).

179. Угода між Урядом України та Організацією Північноатлантичного договору «Про статус Представництва НАТО в Україні». *Ратифікація. Офіц. сай Верховної Ради України*. 04.02.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_033#Text (Дата звернення, 16.04.2020).

180. Угода між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій. Варшава. 26 листопада 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_007#Text (Дата звернення 27.08. 2020).

181. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. *Голос України*. 11 липня 1997. № 127 (1627).

182. Цільовий план Україна – НАТО на 2003 рік у рамках плану дій Україна – НАТО. URL: <https://www.nato.int/docu/basic/txt/b030324u.pdf> (Дата звернення. 07.06.2020).

183. Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО). *Постанова Верховної Ради України*. № 612-XIV. Київ. 23

квітня 1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/612-14#Text> (Дата звернення 27.08. 2020).

184. Щодо заяви румунського парламенту «Про пакт Ріббентропа – Молотова і його наслідки для Румунії». *Заява Верховної Ради Української РСР*. Київ. 5 липня 1991. № 1304-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1304-12#Text> (Дата звернення, 05.11.2020).

Документи і джерела НАТО та ООН

185. «Implications of NATO Enlargement». *WEU Assembly Colloquium Athens*. Mar. 11. 1997. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1997/s970311a.htm> (12.11.2019).

186. 10th anniversary of NATO-Ukraine Distinctive Partnership. *North Atlantic Treaty Organization*. 9 July 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2007/07-july/e0709a.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

187. 15 years of Distinctive Partnership between NATO and Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. 09 Jul. 2012. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_89037.htm (Дата звернення, 16.08.2020).

188. Address by H.E. Mr. Hennadiy Udovenko Minister for Foreign Affairs. Initialling of the Ukraine-NATO Charter on the occasion of the Meeting of the North Atlantic Council in Ministerial Session. Sintra. 29 May 1997. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1997/s970529d.htm> (12.11.2019).

189. Adopted by the Security Council at its 4840th meeting, on 13 October 2003. *United Nations. Security Council. Resolution 1510*. S/RES/1510 (2003). 13 October 2003. URL: https://www.nato.int/isaf/topics/mandate/unscr/resolution_1510.pdf (Дата звернення 29.08. 2020).

190. Agreement on NATO/PFP Trust Fund in Ukraine. *NATO, Press Releases.* (2005)147. 23 Nov. 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2005/p05-147e.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

191. Alliance ready to deepen partnership with Ukraine. *NATO Update.* 23-Feb-2005. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2005/02-february/e0222b.htm> (Дата звернення, 28.09.2020).

192. Allies discuss relations with Ukraine and Georgia and send a signal to Russia. *North Atlantic Treaty Organization.* 3 Dec. 2008. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2008/12-december/e1203b.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

193. Assisting Ukraine's defence and security sector reform. *NATO HQ.* 5 Jan. 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2007/s070105a.html> (Дата звернення, 15.08.2020).

194. Chairman's statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission at the Level of Heads and State and Government held in Istanbul. Turkey. *NATO. Press Release.* (2004)104. 29 June 2004. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2004/p04-104e.htm> (Дата звернення, 28.09.2020).

195. Chairman's statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission at the level of Foreign Ministers held at NATO Headquarters. Brussels. *North Atlantic Treaty Organization. Press Release.* (2008) 155. 03 Dec. 2008. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_46249.htm?mode=pressrelease (Дата звернення, 16.08.2020).

196. Chairman's Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission at the level of Foreign Ministers held at NATO Headquarters. *North Atlantic Treaty Organization. Press Release.* (2009) 188. Brussels. 03 Dec. 2009. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_59697.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 16.08.2020).

197. Chairman's statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission in Defence Ministers session held in Brussels on Thursday. 8 June 2006. *NATO Press Release*. (2006)065. 8 June 2006. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-065e.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

198. Consultations with Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. 05 Mar. 2009. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_51401.htm? (Дата звернення, 16.08.2020).

199. Craig R. NATO's Relations with Russia and Ukraine. June 2000. 45. URL: <https://www.nato.int/acad/fellow/98-00/nation.pdf> (26.05.2020).

200. Declaration to Complement the Charter on a Distinctive Partnership between the North Atlantic Treaty Organization and Ukraine, as signed on 9 July 1997. *North Atlantic Treaty Organization*. 21 Aug. 2009. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_57045.htm? (Дата звернення, 16.08.2020).

201. Defence reform in Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. 01 Feb. 2004. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_20942.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 28.09.2020).

202. Discussing Ukraine's future development. *North Atlantic Treaty Organization*. 10-12 Sep. 2008. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2008/09-september/e0910e.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

203. Enhancing NATO-Ukraine Cooperation Short-term Actions. *NATO Press Release*. 21 Apr. 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2005/p050421e.htm> (Дата звернення, 28.09.2020).

204. European and Euro-Atlantic Partnership Day in Kyiv. *North Atlantic Treaty Organization*. 14 July 2007. URL:

<https://www.nato.int/docu/update/2007/07-july/e0714a.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

205. Exercise «Co-operative Partner 2000». Odessa (Ukraine). June 2000. URL: <https://www.nato.int/multi/photos/2000/m000625a.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

206. Exercise «Joint Assistance 2005» in Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization, Press Release*. (2005) 117. Issued on 30 Sep. 2005. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_21547.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 16.08.2020).

207. Exercise Cooperative bridge 94. *North Atlantic Treaty Organization, Press Release*. (1994)071 071. Issued on 12 Sep. 1994. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_24256.htm?selectedLocale=en (Дата звернення 08.08.2020).

208. Exercise tests chemical attack defences. *North Atlantic Treaty Organization, NATO Update*. 9 Oct. 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2005/10-october/e1009b.htm> (Дата звернення, 16.08.2020).

209. Final Communiqu. *Nuclear Planning Group, Gleneagles*. Scotland 21 Oct. 1992. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c921021a.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

210. Final Communiqu. Press Communiqu M-NAC-2(93)70. *Ministerial Meeting of the North Atlantic Council*. Brussels. 2 Dec. 1993. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c931202a.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

211. Final Communiqué Issued at the Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. *Press Communiqué M-NAC-2(96)165, held at NATO HQ Brussels*. 10 Dec 1996. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1996/p96-165e.htm> (11.11.2019).

212. Final Communiqué Ministerial meeting of the North Atlantic Council held in Reykjavik. *Press Release*. M-NAC-1(2002) 059. Issued on 14 May. 2002.

URL:

https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_19577.htm?selectedLocale=en (Дата звернення: 05.09.2020).

213. Final Communiqué. Communiqué NATO M-NAC-2(94)116. Issued at the Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. *NATO Headquarters*. Brussels. 1 Dec. 1994. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c941201a.htm> (26.05.2020).

214. House of Commons Defence –Third Report. *Defence Committee Publications*. 31 March 1999. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199899/cmselect/cmdfence/39/3924.htm> (Дата звернення, 13.08. 2020).

215. In Honor Of The 60th Anniversary Of The North Atlantic Treaty Organization. *The North Atlantic Treaty Signed In Washington D.C.* On April 4, 1949. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/history_pdf/20161122_E1-founding-treaty-original-tre.pdf (Дата звернення 07.06.2020).

216. Initial Press Release. Exercise «Cooperative Adventure Exchange 2002». *NATO IMS Exercise Announcements*. 17 Sep. 2002. URL: <https://www.nato.int/ims/2002/p021007e.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

217. Intelligence sector reform in Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. 24-25 Oct. 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2007/10-october/e1024c.html> (Дата звернення, 27.08.2020).

218. Interview with John Colston {Subtitle}. *NATO HQ*. Brussels. 11 Jan. 2006. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2006/s060111a.htm> (Дата звернення: 06.09.2020).

219. Joint Point de Presse by NATO Secretary General Lord Robertson and Minister of Foreign Affairs of Ukraine, Mr. Gryshchenko. *NATO HQ*. 30 Sept. 2003. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2003/s030930a.htm> (Дата звернення, 24.06.2020).

220. Joint Press Statement. *NATO, Press Release*. (2008) 082. 16 Jun. 2008. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_37122.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 16.08.2020).

221. Joint statement at the meeting of the NATO-Ukraine Commission at the level of Foreign Ministers in Berlin. *North Atlantic Treaty Organization, Press Release*. (2011) 048. 15 Apr. 2011. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_72730.htm?mode=pressrelease (Дата звернення, 16.08.2020).

222. Joint statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission at the level of Foreign Ministers held in Brussels on Friday. *NATO, Press Release*. (2007)132. 7 Dec. 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2007/p07-132e.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

223. Keynote address by NATO Secretary General Jens Stoltenberg at the 60th Plenary Session of the NATO Parliamentary Assembly in The Hague (including Q&A session). *NATO*. 24 Nov. 2014. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_115098.htm (Дата звернення, 16.04.2020).

224. Communiqué des Nordatlantikrats auf Aussenministerebene. *Treffen des Nordatlantikrats auf Ebene der Aussenminister. Brüssel. NATO*. 10. Dez. 1996. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1996/p96-165d.htm> (Дата звернення, 11.05.2020).

225. Military exercise in Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. 19 Jun. 2000. URL:

https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_18074.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 14.08.2020).

226. Ministerial Communiqué. *Defence Planning Committee And Nuclear Planning Group. NATO HQ*. Brussels. 27 May 1992. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c920527a.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

227. Ministers reinforce cooperation in NATO-Ukraine Commission. *North Atlantic Treaty Organization*. 22 Feb. 2013. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_98730.htm Дата звернення, 16.08.2020).

228. Ministers take stock of NATO-Ukraine relations. *North Atlantic Treaty Organization*. 04 Dec. 2003. URL: https://www.nato.int/cps/eb/natohq/news_19903.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 28.09.2020).

229. NATO Encyclopedia (Archived). *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_151400.htm (Дата звернення, 29.09.2020).

230. NATO Foreign Ministers meet in Brussels. *NATO Update*. 09-Dec-2004. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2004/12-december/e1208a.htm> (Дата звернення, 28.09.2020).

231. NATO launches «Intensified Dialogue» with Ukraine. *NATO Update*. 21 Apr 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2005/04-april/e0421b.htm> (Дата звернення, 28.09.2020).

232. NATO Public Diplomacy Division's Co-Sponsorship Grants. *North Atlantic Treaty Organization*. 15 Oct. 2020. URL: <https://www.nato.int/cps/en/natolive/63610.htm> (Дата звернення, 13.08. 2020).

233. NATO steps up reform assistance to Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization, NATO Update*. 23 Oct. 2005. URL:

<https://www.nato.int/docu/update/2005/10-october/e1023a.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

234. NATO-sponsored project helps Ukraine destroy dangerous stocks of munitions. 28 Jun. 2012. *NATO*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_88733.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 13.08.2020).

235. NATO-Ukraine 2003 target plan in the framework of the NATO-Ukraine Action Plan. URL: <https://www.nato.int/docu/basicxt/b030324e.pdf> (Дата звернення, 14.08.2020).

236. NATO-Ukraine Commission Ambassadorial 30 November 2005 – NATO HQ, Brussels. *NATO, Press Release*. (2005)155. 30 Nov. 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2005/p05-155e.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

237. NATO-Ukraine Commission defence ministers meet. *NATO*, 13 Jun. 2008. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2008/06-june/e0613d.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

238. NATO-Ukraine Commission Meeting at Defence Ministers level held at NATO Headquarters. *Statement*. Brussels. (98)155. 18 Dec. 1998. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1998/p98-155e.htm> (11.11.2019).

239. NATO-Ukraine cooperation on defence reform. *NATO Headquarters*. 28 Oct. 2002. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2002/s021028a.htm> (Дата звернення: 05.09.2020).

240. Newsroom archive (prior to 2008). *North Atlantic Treaty Organization*. URL: <https://www.nato.int/cps/en/natohq/68944.htm> (Дата звернення, 28.09.2020).

241. North Atlantic Council meets with Ukraine Defence Reform Advisory Board. *NATO*. 04 Feb. 2020. URL:

https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_173118.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 14.08.2020).

242. Opening remarks by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer at the Informal meeting of the NATO-Ukraine Commission. Vilnius, Lithuania. 7 Feb. 2008. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2008/s080207c.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

243. Opening remarks by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer. *NATO HQ*. 22 Feb. 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2005/s050222a.htm> (Дата звернення, 28.09.2020).

244. Opening Remarks by NATO Secretary General, Lord Robertson. *NATO-Ukraine Commission NATO HQ*. 3 Dec. 1999. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1999/s991203a.htm> (Дата звернення: 05.09.2020).

245. Opening Statement by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer at the fifth Informal High-Level NATO-Ukraine Consultations with participation of Defence Ministers and other senior officials from Ukraine and NATO countries. *Sintra*. Portugal. 5 Oct. 2006. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2006/s061005a.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

246. Opening statement by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer NATO-Ukraine Commission at Ambassadorial level. *NATO HQ*. 9 July 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2007/s070709a.html> (Дата звернення, 15.08.2020).

247. Opening Statement by the president of Ukraine, L.D. Kuchma. *At the Signing Ceremony of the NATO-Ukraine Charter*. Madrid, 9 July 1997. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1997/s970709i.htm> (12.11.2019).

248. Poland assumes command of multi-national division in Iraq with NATO support. *NATO Press Release*. (2003)93. 3 September. 2003. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2003/p03-093e.htm> (Дата звернення 29.08. 2020).

249. Press point with NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer and the Prime Minister of Ukraine, Viktor Yanukovich after the meeting of the NATO-Ukraine Commission at ambassadorial level. *NATO HQ*. Brussels, 14 Sept. 2006. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2006/s060914b.htm> (Дата звернення, 13.08.2020).

250. Press Statement NATO-Ukraine Commission Meeting At Ministerial Level Luxembourg, 29 May 1998. *Press Release*. (98)62. 29 May 1998. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1998/p98-062e.htm> (Дата звернення: 06.09.2020).

251. Press Statement NATO-Ukraine Commission. Meeting at Foreign Ministers Level held at NATO Headquarters, Brussels on 16 December 1997. *Press Release*. (97)156, 16 Dec. 1997. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1997/p97-156e.htm> (11.11.2019).

252. Priorities for Ukraine's defence and security sector reform. *NATO HQ*. 7 Dec. 2006. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2006/s061207a.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

253. Remarks by the NATO Secretary General, Anders Fogh Rasmussen at the Press Conference held following the meeting of the NATO-Russia Council at NATO HQ, Brussels. *NATO*. 05 Mar. 2014. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/opinions_107743.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 13.08. 2020).

254. Resolution 1244 (1999). *United Nations*. S/RES/1244 (1999). 10 June 1999. URL: <https://unmik.unmissions.org/united-nations-resolution-1244> (Дата звернення 27.08. 2020).

255. Secretary General's Remarks at the Signing Ceremony of the NATO-Ukraine Charter. Madrid, 9 July 1997. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1997/s970709a.htm>(12.11.2019).

256. Speaking Notes by the Secretary General at the Initialling Ceremony of the NATO-Ukraine Charter.*Ministerial Meeting of the North Atlantic Council*.Sintra, Portugal 29 May 1997. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1997/s970529c.htm> 12.11.2019).

257. Speech by Dr. Anatoliy Grytsenko, Minister of Defence of Ukraine at Euro-Atlantic Partnership Council Meeting.*NATO HQ*.10 June 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/2005/s050610g.htm> (Дата звернення, 16.08.2020).

258. Speech by the Secretary General.*Ukraine House*. Kyiv. Ukraine. 7 May 1997. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1997/s970507a.htm> (12.11.2019).

259. Statement by His Excellency Hennadiy Udovenko, Minister for Foreign Affairs of Ukraine, at the Meeting of the North Atlantic Co-operation Council.*Meeting of the North Atlantic Cooperation Council in Ministerial Session. NATO HQ*. Brussels, 11 Dec 1996. URL: <https://www.nato.int/docu/speech/1996/s961211q.htm> (11.11.2019).

260. Statement by NATO Foreign Ministers. 01 Apr. 2014. Press Release (2014) 062. *NATO*.URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108501.htm (Дата звернення, 16.04.2020).

261. Statement issued at the Extraordinary Meeting of the North Atlantic Cooperation Council. Extraordinary Meeting of the North Atlantic Cooperation Council meeting in Ministerial Session. *NATO Headquarters*. Brussels. 10 Mar. 1992. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c920310a.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

262. Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission at the Level of Defence Ministers held at NATO Headquarters on 8 June 2000. *Press Release*. (2000)61. 8 June 2000. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2000/p00-061e.htm> (Дата звернення: 05.09.2020).

263. Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission at the level of Foreign Ministers Brussels. 15 December 1999. *Press Release*. (99)167. 15 Dec. 1999. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-167e.htm> (11.11.2019).

264. Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission in Ambassadorial Session Brussels. 26 November 2003. *Press Release {Number}*. 26 Nov. 2003. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2003/p031126b-e.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

265. Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission in Ambassadorial session. *Press Release*. (057). 4 May 2001. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2001/p01-057e.htm> (Дата звернення: 05.09.2020).

266. Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission in Defence Ministers Session. *Press Statement*. Brussels. 3 Dec. 1999. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1999/p991203e.htm> (Дата звернення: 05.09.2020).

267. Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission in Defence Ministers Session. *Press Release*. (2003)150. 2 Dec. 2003. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2003/p03-150e.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

268. Statement Meeting of the NATO-Ukraine Commission in Defence Ministers Session. NATO, *Press Release*. (2005)077. 9 June 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/2005/p05-077e.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

269. Statement of the NATO-Ukraine Commission. *Press Release*. (2014) 058. Issued on 01 Apr. 2014. *NATO*. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108499.htm?selectedLocale=en (Дата звернення, 16.04.2020).

270. Statement. Issued at the Meeting of Defence Ministers. *NATO HQ*. Brussels, 1 Apr. 1992. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c920401a.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

271. Statement. Press Communiqu M-DMCP-1(93)28. Issued at the Meeting of Defence Ministers. *NATO Headquarters*. Brussels. 29 Mar. 1993. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c930329a.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

272. Statement. Press Communiqu M-NACC-1(93)39. Issued at the Meeting of the *North Atlantic Cooperation Council Athens*. Greece. 11 June 1993. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c930611a.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

273. The International criminal tribunal for the former Yugoslavia. *Case No.* IT-04-80-I. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/ind/en/tolii050210e.htm> (Дата звернення 27.08. 2020).

274. The partnership for peace planning and review process. *Anthony Cragg, NATO's Assistant Secretary General for Defence Planning and Policy*. №. 6. Nov. 1995 Vol. 43.P. 23-25. URL: <https://www.nato.int/docu/review/1995/9506-5.htm> (Дата звернення, 24.06.2020).

275. The Ukraine crisis and NATO-Russia relations. *Andrew Monaghan, NATO Review*. 01 July 2014. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2014/07/01/the-ukraine-crisis-and-nato-russia-relations/index.html> (Дата звернення, 16.04.2020).

276. Ukraine finalises 2003 Target Plan. *NATO Updated*. 26Mar2003. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2003/03-march/e0324b.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

277. Ukraine hosts NATO exercise. *North Atlantic Treaty Organization*. 11 Sep. 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2007/09-september/e0911b.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

278. Ukraine Prime Minister visits NATO HQ for talks. *North Atlantic Treaty Organization. NATO Update*. 07 Oct. 2005. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2005/10-october/e1007a.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

279. Ukraine signs the Partnership for Peace Framework Document (PfP). Brussels, Belgium. 8 February 1994. URL: <https://www.nato.int/multi/photos/1994/m940208b.htm> (Дата звернення, 03.12.2020).

280. United Nations. *Security Council. Resolution*. 1386. S/RES/1386(2001) 31 May 2001. URL: [file:///Users/owner/Downloads/S_RES_1386\(2001\)-RU.pdf](file:///Users/owner/Downloads/S_RES_1386(2001)-RU.pdf) (Дата звернення 29.08.2020).

281. Work Plan for Dialogue, Partnership and Cooperation 1994-1995. *Issued at the meeting of the North Atlantic Cooperation Council held at NATO Headquarters*. Brussels. 2 December 1994. URL: <https://www.nato.int/docu/pr/1994/p94-121e.htm> (Дата звернення 08.08.2020).

282. Work Plan for Dialogue, Partnership and Cooperation. *Issued of the North Atlantic Cooperation Council held at NATO Headquarters*. Brussels. 10 Mar. 1992. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c920310b.htm> (Дата звернення, 13.02.2020).

283. Програма «Наука заради миру та безпеки». *Офіц. сайт НАТО*. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_85373.htm?selectedLocale=uk (Дата звернення, 11. 08. 2020).

Література

284. «OUR Ukraine»: Ukraine's accession into NATO is a competence of Ukrainian power. *Народна Воля*. №4. Скрантон ПА. 22 червня 2006. С. 7.

285. «Блок Вітренко» пропонує заборонити в Криму навчання «Сибриз-2009». *Морські бізнес-новини України*. 26.03.2009. URL: <https://cutt.ly/Xkngbf2> (Дата звернення, 17.08.2020).

286. «Крим. Війна: передумови російської агресії». *Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. Офіц. сайт Ради національної безпеки і оборони України*. 18.02.2016. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html> (Дата звернення, 11.01.2020).

287. «Кримська проблема»: передумови російської анексії українського півострова. *Дивись.info*. 16 березня 2018. URL: <https://divys.info/2018/03/16/krymska-problema-peredumovy-rosijskoji-aneksiyi-ukrayinskogo-pivostrova/> (11.1.2018).

288. «НАТО впритул»: Костянтин Морозов. Ростислав Хотин. *BBC Україна*. 10 серпня 2007. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2007/08/070810_nato_morozov_sp (Дата звернення, 13.08. 2020).

289. «НАТО не відшкодовує Україні участь у миротворчих операціях», – полковник Валентин Левчик. *Офіц. сайт Міністерства оборони України*. 17 серпня 2018. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2018/08/17/nato-ne-vidshkodovue-ukraini-uchast-u-mirotvorchih-operacziyah-polkovnik-valentin-levchik/> (Дата звернення 29.08. 2020).

290. «Після російської агресії проти України ми значно посилили рівень співпраці». *Державна прикордонна служба України*. 18 жовтня 2016. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/pislya-rosiyskoji-agresii-proti-ukraini-mi-znachno-posilili-riven-spiivpraci/> (Дата звернення, 13.08. 2020).

291. «Си-Бриз-2009» стануть началом війни на Україні? *ForPost, Новости Севастополя*. 02 апреля 2009. URL: <https://sevastopol.su/news/si-briz-2009-stanut-nachalom-voyny-na-ukraine> (Дата звернення, 17.08.2020).

292. «Сі Бриз»: без протестів, але в спеку. *ВВС*. 20 липня 2010. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/07/100720_sea_breeze_dt (Дата звернення 24.08.2020).

293. «Сі Бриз-2007» на піку активності. *ЛІГА.Новости*. 17.07.2007. URL: <https://news.liga.net/politics/news/si-briz-2007-na-pike-aktivnosti> (Дата звернення, 17.08.2020).

294. «Сі Бриз-2007» стартували. *Голос України*. 10 липня 2007. URL: <http://www.golos.com.ua/article/203328> (Дата звернення, 17.08.2020).

295. «Ставлення громадян до основних напрямів зовнішньої політики України». *Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень*. 25.03.2010. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/stavlennya-gromadyan-do-osnovnikh-napryamiv-zovnishnoi-politiki> (Дата звернення, 11.01.2020).

296. «Формування сил спеціальних операцій». *Аналітична записка. Герасимов А.П. Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2908/> (Дата звернення, 14.08.2020).

297. 08 лютого 1994 року. *Офіц. сайт Військово-морських сил України*. 12 Лют. 2018. URL: <https://navy.mil.gov.ua/08-liutoho-1994-roku/>.

298. 10 топ-скандалів 20 років незалежності. *УНІАН*. 23 серпня 2011. URL: <https://www.unian.net/politics/533758-10-top-skandalov-20-let-nezavisimosti.html> (Дата звернення 29.08. 2020).

299. 14 змін у ЗСУ за останні роки, про які ви могли не знати. Олександра Ярликова. *ІА Рубрика*. 14 жовтня 2018. URL: <https://rubryka.com/article/14-zmin-u-zsu/> (Дата звернення, 14.08.2020).

300. 16-30 червня на Яворівському полігоні відбудуться спільні україно-британські навчання «Козацький експрес-2001». *Радіо Свобода*. 15 червня 2001. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/876677.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

301. 18 червня 2013 року відбудеться урочиста церемонія випуску груп дванадцятого етапу професійного навчання військовослужбовців. 11 червня 2013. URL: <https://cutt.ly/zkLjPMr> (Дата звернення, 11.08.2020).

302. 25 окрема повітрянодесантна бригада. *Офіційний сайт Десантно-штурмових військ Збройних сил України*. URL: <https://www.dshv.mil.gov.ua/istoriya/25-okrema-povitryanodesantna-brigada> (Дата звернення, 14.08.2020).

303. 500 військових Великобританії та близько ста з України візьмуть участь в українсько-британських навчаннях «Козацький експрес-2001», які проходять за програмою «Партнерство заради миру». *Радіо Свобода*. 12 червня 2001. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/876537.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

304. 6 окрема механізована бригада. *Ukrainian Military Pages*. 23.02.2015. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2015/02/6.html> (дата звернення, 30.08.2020).

305. 6-е засідання спільної робочої групи Україна-НАТО з питань військової реформи на високому рівні відбулось у Києві. *Урядовий портал. Архів новин. Новини міністерств (архів 11.2002 – 04.2009). Укрінформ*, 27.06.2008. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/en/publish/article?art_id=141621654&cat_id=244315200 (Дата звернення, 16.08.2020).

306. Active participation in military exercises under NATO Aegis. *The Jamestown Foundation*, September 22, 1999. URL: <https://jamestown.org/program/active-participation-in-military-exercises-under-nato-aegis/> (Дата звернення, 14.08.2020).

307. Ambassador G. von Moltke, Assistant Secretary General of NATO's Political Affairs Division. *NATO takes up its new Agenda*. №. 1. Feb. 1992. Vol. 40.P. 3-7.

308. Analyzing Ukraine's Prospects for NATO Membership. Master's Thesis. Derek W. Young. Monterey, CA. December 2008. 111 p.

309. Baleanu V. G. In the Shadow of Russia: Romania's Relations with Moldova and Ukraine. The Conflict Studies Research Centre. Directorate General Development and Doctrine. *Royal Military Academy Sandhurst*. Camberley. Surrey. England. 2000. 28 p.

310. Bugajski J., Assenova M. Eurasian disunion: Russia's Vulnerable Flanks. *The Jamestown Foundation*, Washington, DC June 2016. 514 p.

311. Bukkvoll T. Ukraine and European Security (Chatham House Papers). *Pinter Pub Ltd*. February 1, 1997. 129 p.

312. Bukkvoll T. Ukraine and NATO: The politics of soft cooperation. *Security dialogue*. Volume, 28. Issue 3. 1997. P. 363-374.

313. Bukkvoll T., Kjølberg A. Liaisons Dangereuses – Political Relationships in the NATO, Russia and Ukraine triangle. Forsvarets Forskningsinstitutt, Norwegian Defence Research Establishment P O Box 25. №-2027 Kjeller, Norway. 2001. 63 p.

314. Chabarovskiy O. Deepening Crisis in the CIS. *The Ukrainian Review*. Vol. XL, №. 4. A Quarterly Journal. London, 1992. P. 6-8.

315. Cooperative Best Effort. *GlobalSecurity.org*. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/ops/cooperative-best-effort.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

316. Cooperative Partner. *GlobalSecurity.org*. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/ops/cooperative-partner.htm> (Дата звернення, 14.08.2020).

317. Correspondence: Freedom for Nations! Freedom for Individuals! ABN, №1; Vol. XIV. *Publisher and Owner (Verleger und Inhaber): American Friends of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations (AF ABN)*. New York. 1994. 33 p.

318. Cossack Steppe military exercise held in Britain. *The Jamestown Foundation*. May 29, 1998. URL: <https://jamestown.org/program/cossack-steppe-military-exercise-held-in-britain/> (Дата звернення, 14.08.2020).

319. De Deugd N. «Ukraine and NATO: The Policy and Practice of Cooperating with the Euro-Atlantic Security Community. *The Centre of European Security Studies (CESS)*. Groningen, Netherlands. 2007. 154 p.

320. Gen. Fałkowski at the North Atlantic Council and the Defense Reform Advisory Board of Ukraine meeting. *Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego*. 11 february 2020. URL: <https://pulaski.pl/en/gen-falkowski-at-the-north-atlantic-council-and-the-defense-reform-advisory-board-of-ukraine-meeting/> (Дата звернення, 14.08.2020).

321. Greene J. Russian Responses to NATO and EU: Enlargement and Outreach. Russia and Eurasia Programme. *The Royal Institute of International Affairs*. №2.2012. 20 p.

322. Harahan Joseph P. With courage and persistence. *DTRA History Series Defense Threat Reduction Agency U.S. Department of Defense*. 2014. 406 p.

323. Istanbul Summit Reader's guide. *NATO*. 28 June 2004. 136 p.

324. John J. Mearsheimer. The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs*. Vol. 72, №. 3 (Summer, 1993). P. 50-66.

325. Kiryukhin Denys. The Ukrainian Military: From Degradation to Renewal. *Foreign Policy Research Institute*. August, 17, 2015. URL: <https://www.fpri.org/article/2018/08/the-ukrainian-military-from-degradation-to-renewal/> (Дата звернення 25.08.2020).

326. Kriendler J. Ukrainian membership in NATO: Benefits, Costs, Misconceptions and Urban Legends. *Defence Academy of the United Kingdom: Conflict Studies Research Centre*. Swindon, England. 2007. 25 p.

327. Kuzio T. Ukraine and the Yugoslav Conflict. *Nationalities Papers*. Vol. 25, №. 3, 1997. P. 587-600.

328. Kuzio T. Ukraine's Relations with the West: Disinterest, Partnership, Disillusionment. *European Security*. Vol.12, №.2 (Summer 2003).P. 21-44.

329. Kuzio T., D'Anieri P. Russia-West-Ukraine: Triangle of Competition 1991–2013. *E-International Relations*. Jun 26, 2018. 16 p.

330. Lehovich V., Hashim A. Issues for the U.S. Navy in the Black Sea Region: Country Profiles and Recommendations Russia, Turkey, Ukraine, Romania, Bulgaria, Georgia. Center for Naval Analyses. 4401 Ford Avenue. Alexandria, Virginia 22302-1498. June 2000. 183 p.

331. Lyubashenko I., Zasztowt K. NATO-Ukraine Partnership. *NATO's future partnerships*. Bratislava – Warszawa, 2012. P. 37-47.

332. McConnell D. Charter with NATO will help Ukraine regain its rightful place in Europe. *Donald McConnell. Webedition*. №. 4 July-Aug. Vol. 45, 1997. P. 22-25.

333. Mizrokhi E. Russian 'separatism' in Crimea and NATO: Ukraine's big hope, Russia's grand gamble. *Laval University, Quebec*. August 2009. 22 p.

334. MoPED: Modernization of Pedagogical Higher Education by Innovative Teaching Instruments. *Кафедра політології*. URL: <http://m.confpol.webnode.com.ua/mizhnarodna-diyalnist/> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

335. Mostovych A. Ukraine and Stability in Post-Cold War Europe. Anna Mostovych. ABN, №2. Vol. XIV. *Publisher and Owner (Verleger und Inhaber): American Friends of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations (AF ABN)*. New York, 1994. 33 p.

336. Nation R. Craig. NATO's Relations with Russia and Ukraine. USA. *Carlisle, Pennsylvania*, June 2000. 45 p. URL: <https://www.nato.int/acad/fellow/98-00/nation.pdf> (Дата звернення, 27.09.2020).

337. NATO Allies Oppose Bush on Georgia and Ukraine. *The New York Times*. By *Steven Erlanger and Steven Lee Myers*. April 3, 2008. URL: <https://www.nytimes.com/2008/04/03/world/europe/03nato.html?pagewanted=all> (дата звернення, 17. 06.2020).

338. NATO exercise strengthens Ukraine's ties with the Alliance. *The Jamestown Foundation*. September 15, 2000. Vol. 6. Issue 171. URL: <https://jamestown.org/program/nato-exercise-strengthens-ukraines-ties-with-the-alliance/> (Дата звернення, 14.08.2020).

339. NATO's Kosovo operation marks 21 years. *Anadolu. Cihad Aliu*. 24.03.2020. URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/natos-kosovo-operation-marks-21-years/1777617> (Дата звернення 27.08. 2020).

340. NATO-Ukraine military exercises in full swing. *The Jamestown Foundation*, July 10, 2001. Vol. 7. Issue 131. URL: <https://jamestown.org/program/nato-ukraine-military-exercises-in-full-swing/> (Дата звернення, 14.08.2020).

341. Neil J. Melvin. Rebuilding Collective Security in the Black Sea Region. *SIPRI. Policy Paper*. № 50. Stockholm. 2018. 84 p.

342. Nienke de Deugd. Ukraine and NATO The Policy and Practice of Co-operating with the Euro-Atlantic Security Community. Nienke de Deugd, The Centre of European Security Studies (CESS). *Groningen The Netherlands*. 2007. 154 p.

343. Operation Allied Force. The NATO Bombing Of Yugoslavia. *Text And Present-Day Photos By Amos Chapple Additional Picture Research: Fatlum Jashari. RFE / RL*. March 24, 2019. URL: <https://www.rferl.org/a/operation-allied-force-before-after/29831978.html> (Дата звернення 27.08. 2020).

344. Perepelitsya G. The final report of project «A distinctive partnership between North Atlantic Treaty Organisation and Ukraine as a new type of relations in the Euro-Atlantic security architecture». 54 p. URL: <https://www.nato.int/acad/fellow/99-01/perepelytsya.pdf> (Дата звернення, 13.02.2020).

345. Polyakov L. I. U.S.-Ukraine military relations and the value of interoperability. *U.S. Army War College*. December, 2004. 120 p.

346. Russia and hybrid warfare – going beyond the label / Bettina Renz & Hanna Smith. *Aleksanteri Papers*. №1. *Aleksanteri Institute, University of Helsinki*, Finland. 2016. 65 p.

347. Sea Breeze-98 Underway. *The Jamestown Foundation*. October 27, 1998. URL: <https://jamestown.org/program/sea-breeze-98-underway/> (Дата звернення, 14.08.2020).

348. Sherman W. G. Keystone in the Arch: Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe. Washington. DC: *Carnegie Endowment for International Peace*. 1997. 145 p.

349. Sherr J. Ukraine's Defence Reform: An Update. Conflict Studies Research Centre. *Royal Military Academy Sandhurst Camberley*. Surrey. England, 2002. P. 1-9.

350. Solodky S., Ivantsov O. Yevhen Marchuk: «Transition to NATO Membership Action Plan in 2004 is possible». *The Day*. 27 May 2003. URL: <https://m.day.kyiv.ua/en/article/close/yevhen-marchuk-transition-nato-membership-action-plan-2004-possible> (Дата звернення, 14.08.2020).

351. Steven E. Miller. The Case against a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs*. Vol. 72. №. 3 (Summer, 1993), P. 67-80.

352. Terzuolo Eric R. Regional Alliance, Global Threat: NATO and Weapons of Mass Destruction, 1994-2004. *Center for North East and Adriatic Studies and Central Eastern European University Network (Venice)*. 2004. 343 p.

353. The crisis in Kosovo. *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/reports/2000/nato/Natbm200-01.htm> (Дата звернення 27.08. 2020).

354. The NATO Handbook chronology. A Companion Volume to the 50th Anniversary Edition of the NATO Handbook. *Office of Information and Press NATO - IIIO Brussels, Belgium*. 1999. 105 p.

355. The Relations between Ukraine and Romania: Old and New Perceptions. Cooperation Outlooks. *Analysis Paper*. 32p. URL: <https://cutt.ly/4kLhoIb>(Дата звернення, 24.06.2020).

356. The Ukrainian review. *A Quarterly Journal devoted to the study of Ukraine*. Vol. XL, №. 4. Winter, 1992. 98 p.

357. Ukraine Democratic security sector governance. *DCAF*. URL: <https://ukrainesecuritysector.com/actors/nato/> (Дата звернення: 06.09.2020).

358. Ukraine in the world: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent Sta. Edited by Lubomyr A. Hajda. Harvard Ukrainian Studies, Volume XX (1996) Special Issu. *Ukrainian Research Institute Harvard University Cambridge, Massachusetts*. 1998. 380 p.

359. Ukraine relies on advice from Defense Reform Advisory Board. Rahim Rahemtulla. *Kyiv Post*. 17 Nov. 2016. URL: <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/ukraine-relies-advice-defense-reform-advisory-board.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

360. Ukraine s defense minister cautious about eastward expansion of NATO. *The Ukrainian weekly, by Marta Kolomayets*. Vol. LXIII, №. 8. February 19, 1995. 20 p.

361. Ukraine: A Defence Sector Reform Assessment. *Adriana Lins de Albuquerque & Jakob Hedenskog*. FOI-R-4157-SE. December, 2015. 54 p.

362. Ukraine's 'European Choice' in the East-West Frontier. Dr. Jennifer D. P. Moroney. *NATO Fellow*. 2001. 55 p. URL:

<https://www.nato.int/acad/fellow/99-01/moroney.pdf> (Дата звернення, 30.09.2020).

363. Ukraine's troops to participate in NATO exercises in Romania. *Kyiv Post*. Sept. 1, 2000. URL: <https://www.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/ukraine39s-troops-to-participate-in-nato-exercises-4292.html?cn-reloaded=1> (Дата звернення, 14.08.2020).

364. Why NATO May Want Ukraine: The Western Case in Favor of Ukrainian NATO Membership. S. De Spiegeleire, K. Holynska, Y. Sapolovych. *Ukraine Foundation withing the framework of Kyiv Security Forum Project*. Kyiv, 2018. 20 p.

365. Автушенко І. Міжнародні програми соціально-професійної адаптації звільнених військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 201–206.

366. Автушенко І. Перепідготовка військовослужбовців збройних сил України за програмою НАТО-Україна. *Європейські історичні студії*. 2018. № 11. С. 99-112.

367. Адамович С. Фактор чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Випуск 22. С. 65-75.

368. Аксьонов П. Великі маневри: чому навчання Росії та Білорусі лякають Захід. *Російська служба Бі-бі-сі*. 13 вересня 2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41250969> (Дата звернення 25.08.2020).

369. Аладьина Н.В. Политика украины по вступлению в НАТО. *Вестник РУДН, серия Международные отношения*. 2008. № 2. С. 54-61.

370. Александер Вінніков, глава Представництва НАТО в Україні: «Союзники хочуть, щоб Україна стала історією успіху». *Міністерство оборони України*. *Новини*. URL:

<https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=34745> (Дата звернення, 11.08.2020).

371. Альманах сектору безпеки України / За заг. ред. О. Мельника, М. Сунгуровського, А. Чернової, Л. Шангіної. *Заповіт*. 2013. 144 с.

372. Альянс платить за полігон. *Delo.ua*. 01 січня 2007. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/aljans-platit-za-poligon-9458/> (Дата звернення, 14.08.2020).

373. Амчук Л. Брюссельські вафлі для Ющенка. *Українська Правда*. Брюссель. 22 лютого 2005. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2005/02/22/3007335/> (Дата звернення, 11.01.2020).

374. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ. *НІСД*. 2017. 928 с.

375. Анатолій Гриценко та Анатолій Сердюков констатували позитивну динаміку розвитку у відносинах між оборонними відомствами України та Росії. *Радіо свобода*. 20 червня 2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/965515.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

376. Анексія Криму. *Deutsche Welle*. 03.11.2020. URL: <https://p.dw.com/p/1Hbof> (Дата звернення, 05.11.2020).

377. АнтиНАТОВський мітинг. *УНІАН*. 15.06.2011. URL: <https://photo.unian.ua/photo/353536-antinatovski-miting> (Дата звернення 24.08.2020).

378. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. №4. Київ: Наукова думка. С. 15-28.

379. Аппатов С.Й., Макан І.М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність. *Український історичний журнал*. 1999. №5. Київ: Наукова думка. С. 87-100.

380. Армія підвела підсумки року в одному відео.*Корреспондент.net*.30 грудня 2016. URL:

<https://korrespondent.net/ukraine/3794826-armyia-podvela-ytohy-hoda-v-odnom-vydeo> (Дата звернення 25.08.2020).

381. Артьомов І.В. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції: *Навчальний посібник: У 2-х кн.* Ужгород: Ліра, 2008. Кн. 2. 324 с.

382. Артьомов І.В., Бакуменко В.Д., Бондаренко В.Д. та ін. Механізми регулювання інтеграційних процесів в Україні: *навч. посіб.* Ужгород: Ліра. 2009. 656 с.

383. Артьомов І.В., Вітер Д.В., Загайнова Л.І., Казакевич О.М., Руденко О.М. (уклад. і коментар) Нормативно-правове забезпечення стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію.*Навчальний посібник-хрестоматія. У 2 частинах.* Ужгород: Ліра, 2007. Ч.ІІ. 346 с.

384. Бабаков С. Миротворець Микола Верхогляд: «Я сказав Младічу, що політики його здадуть». Історична правда. *Камуфляж*. 25 липня 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e2c567aaabae/> (Дата звернення 27.08. 2020).

385. Бабенко В. Н. Украина и НАТО: Проблемы и перспективы.*Актуальные проблемы Европы*. №3. Москва. 2019. С. 101-116.

386. Багатонаціональні командно-штабні комп'ютерні навчання «Щит миру – 2001» розпочалися на Яворівському полігоні Західного оперативного командування Сухопутних військ Збройних сил України.*Радіо Свобода*. 16 липня 2001. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/877950.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

387. Багацький В.В., Кормич Л.І. Історія України. *Підручник. Затверджено МОН України*. Київ : Алерта, 2004. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-9896.html> (Дата звернення, 30.09.2020).

388. БадракВ., МіхненкоА., Забезпечення Збройних сил нового формату озброєннями та військовою технікою.*Український інститут безпекових досліджень*. 15 Лютого 2019.URL: <https://ussi.org.ua/analytics/zabezpechennya-zbrojnyh-syl-novogo-formatu-ozbroyennyamu-ta-vijskovoyu-tehnikoyu/> (Дата звернення, 13.08. 2020).

389. БанахевичЮ. Українські військові лікарі лікуватимуть поляків в Афганістані.*Укрінформ*. Варшава. 09.04.2010. URL: <https://cutt.ly/YkZtCsy> (Дата звернення 29.08. 2020).

390. БанахевичЮ. Януш Онишкевич, экс-міністр національної оборони Польщі: Потрібно зберегти політичний консенсус в Україні щодо зближення з НАТО.*Укрінформ*. Варшава, 12.03.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2657734-anus-oniskevic-eksministr-nacionalnoi-oboroni-polsi.html> (Дата звернення, 06.11.2020).

391. Барановська Н.П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 3-18.

392. Бачун І. Тактичні навчання «Репід трайдент-2010» перейшли у польову фазу.*Укрінформ*. 15. 09. 2010. URL: <https://cutt.ly/zkL6MER>(Дата звернення 24.08.2020).

393. Безпека України у XXI столітті: виклики та потреби в колективних заходах.*Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 2 (106). 2009. С. 3-6.

394. Безчасний Л.К. Інтегрування нових членів та партнерів НАТО у воєнно-економічне співробітництво країн Альянсу: висновки для України.*Актуальні проблеми економіки*. 2004. № 8. С. 42-49.

395. Белоногов А. Л. Перспективы расширения программ партнерства НАТО в начале XXI века: постсоветское пространство, Балканы, «контактные страны». *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. № 124. 2010. С.299-310.

396. Бенъ Я. О. Євроатлантична інтеграція України: від Хартії про особливе партнерство до Основного закону держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 8. С. 141–146.

397. Бернацька О. Сьомі навчання «Щит миру-2001» за програмою НАТО «Партнерство заради миру» закінчилися сьогодні на Яворівському полігоні. *Укрінформ*. 27 липня 2001. URL: <https://cutt.ly/QkL6XgY> (Дата звернення, 14.08.2020).

398. Беспорядки в Косово. *РБК*. 18 фев 2008. URL: <https://www.rbc.ru/photoreport/18/02/2008/5703cb309a79470eaf769437> (Дата звернення 28.08. 2020).

399. Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 9 (81). 2006. С. 20-36.

400. Біла книга 2005: оборонна політика України. *Міністерство оборони України*. Вид. «Заповіт», Київ. 2006. 136 с.

401. Біла Книга 2008: оборонна політика України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2009. 100 с.

402. Біла книга 2009: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2010. 96 с.

403. Біла книга 2010: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2011. 84 с.

404. Біла книга 2011: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2012. 84 с.

405. Біла книга 2012: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2013. 76 с.

406. Біла книга 2013: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2014. 76 с.

407. Біла книга 2014: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2015. 85 с.

408. Біла книга 2015: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2016. 105 с.

409. Біла книга 2016: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2017. 113 с.

410. Біла книга 2017: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2018. 152 с.

411. Біла книга 2018: Збройні сили України. *Міністерство оборони України*. Київ. 2019. 172 с.

412. Білоус О., Доцяк І., Климончук В., Никируй Л. Все про НАТО. *Інформаційний бюлетень*. Івано-Франківськ. 2007. 118 с.

413. Блок НАТО разошелся на блокпакеты. *Коммерсантъ*. №57/П от 07.04.2008, С. 9. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/877224> (Дата звернення, 12.01.2020).

414. Боецький Т.Ф. Принципи зовнішньополітичної дальності держав-партнерів «ПМЗ» крізь еволюцію ОПМ. С. 85–90. URL: file:///Users/owner/Downloads/Nvdau_2002_7_11.pdf.

415. Бочкала Р. Українські миротворці з Донбасу в Косово їздять на військові навчання. *Подробности-ТВ*. 08 березня 2015. URL: <https://cutt.ly/NkZy4I8> (Дата звернення 28.08. 2020).

416. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII – XXI ст. Київ. 2016. 248 с.

417. Бубнова Н. Украинский фактор в военной политике США. Ежегодник СИПРИ 2014: вооружения, разоружение и международная безопасность: Пер. с англ. *Институт мировой экономики и международных отношений РАН*. М.: ИМЭМО РАН, 1998 –2014. 2015. С. 640-650.

418. Бурдяк В., Мороз І. Перспективи співробітництва «Україна – НАТО» і роль у ньому польського фактора. *Політичний менеджмент*. ПІЕНД. № 3, 2008. С. 165-174.

419. В Іраку загинув український миротворець – 2004-04-06.*Голос Америки*. 4 квітня 2004. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-a-2004-04-06-4-1-87070657/227641.html>(дата звернення, 30.08.2020).

420. В Брюсселі відбулося екстренне засідання Комісії Україна-НАТО. 15 березня 2014.*Офіц. сайт Міністерства закордонних справ України*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/news/19550-v-bryusseli-vidbulosya-jekstrenne-zasidannya-komisiji-ukrajina-nato> (Дата звернення, 16.04.2020).

421. В Брюсселі під час засідання спільного комітету Україна-НАТО йшлося про українські «Кольчуги».*Радіо Свобода*. 17 жовтня 2002. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/895255.html> (Дата звернення, 12. 07. 2020).

422. В Іраку з гранатомету вбили українського миротворця.*Українська правда*. 6 квітня 2004. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/04/6/2999089/> (дата звернення, 30.08.2020).

423. В Іраку загинули сім українців, які охороняли розвантаження зброї.*Українська правда*. 9 січня 2005. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2005/01/9/3005999/> (Дата звернення 29.08. 2020).

424. В Іраку помер другий український миротворець за день.*Українська правда*. 28 квітня 2004. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/04/28/2999579/> (дата звернення, 30.08.2020).

425. В Києві пройшов мітинг проти війни в Іраку. BBC Україна. 20 березня 2004. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2004/03/040320_iraq_protests_ukr_world (Дата звернення. 07.06.2020).

426. В Криму розпочалася головна плануюча конференція навчання ВМС причорноморських країн «Довіра-2009». *Укрінформ*. 29.07.2009. URL: <https://cutt.ly/mknj5Mx> (Дата звернення, 17.08.2020).

427. В Криму завершилися міжнародні учения «Щит мира-2005». *РІА Новості*. 12.08.2005. URL: <https://ria.ru/20050812/41146085.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

428. В Україні пройдуть учения «Кооператив Бест Ефорт-2005». *По матеріалам: Деталі*. 19 червня 2005. URL: <https://podrobnosti.ua/221068-v-ukraine-projdut-uchenija-kooperativ-best-effort-2005.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

429. В Україні почалися військово-морські навчання «Сі бриз – 2007» і акції протесту проти них. *Радіо Свобода*. 09 липня 2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/966382.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

430. В Україні презентували перший підручник з НАТОзнавства. *Укрінформ*. 24.01.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2862441-v-ukraini-prezentovali-persij-pidrucnik-z-natoznavstva.html> (Дата звернення, 11.08.2020).

431. Валентин Петров: Настав час працювати єдиним державним механізмом для формування підходів з позиціонування нашої держави в світі та протидії ворожій пропаганді. *Офіц. сайт Ради національної безпеки і оборони України*. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2424.html?PRINT> (Дата звернення, 16.04.2020).

432. Варга Б. Різанина у Сребрениці: українські миротворці і втручання НАТО. *BBC Україна*. Балкани. 10 липня 2015. URL: <https://cutt.ly/akL4mIF> (Дата звернення 27.08. 2020).

433. Васильків І. Д., Кравчук В. М., Сливка О. А., Танчин І. З., Тимошенко Ю. В., Хлипавка Л. М. Громадянська освіта. Інтегрований курс,

рівень стандарт. *Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль: Астон, 2018. 256 с.

434. Венмейкерс Р. Процес реформування збройних сил у країнах НАТО. Реформування сектору безпеки України: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 27-28 травня 2004 р.). *Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Женевський центр демократичного контролю над збройними силами*. За заг. ред. С. Пирожкова, Ф. Флурі. Київ. НІПМБ, DCAF. С. 91-94.

435. Взаємовідносини та співробітництво України з НАТО. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 8(32), 2002. 60 с.

436. Взаємовідносини України з НАТО: соціально-політичний аспект: зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 жовт. 2008. *ІН Ін-т філос. та євроінтеграц. досліджень ЗакДУ*; редкол.: Ф.Г.Ващук (голова), І.В.Артёмов, З.С.Варналій та ін. Ужгород: Ліра, 2008. 258 с.

437. Відбулася чергова ротація українських миротворців в Афганістані. *УНІАН*. 24.05.13. URL: <https://www.unian.ua/army/791784-vidbulasya-cherгова-rotatsiya-ukrajinskih-mirotvortsiv-v-afganistani.html> (Дата звернення 29.08. 2020).

438. Відкритий лист до Посольства ФРН в Україні. *Тиждень.ua, Умлауфф Уве*. 03.07.2012. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/44352> (Дата звернення, 13.02.2020).

439. Відносини НАТО-Україна: передісторія. *Організація Північноатлантичного договору*. Вересень 2014. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2014_09/20140908_140901-Backgrounder_NATO-Ukrain-1.pdf (Дата звернення, 13.08. 2020).

440. Відносини Україна НАТО. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/docu.htm#nu> (Дата звернення, 29.09.2020).

441. Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *Стратегічні пріоритети*. № 4 (41), 2016. С. 8-17.

442. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991-2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. Вип. 4 (№ 469). С. 32-51.

443. Військова освіта і програми розвитку: що дали 20 років партнерства України з НАТО. *Європейська правда*. 8 січня 2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/01/8/7075781/> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

444. Військові навчання «Сі Бриз –2009» в Україні не відбудуться. *Gazeta.ua*. 22 червня 2009. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_vijskovi-navchannya-quotsi-briz-2009quot-v-ukrayini-ne-vidbudutsya/297381 (Дата звернення, 17.08.2020).

445. Військові навчання «Сі бриз-2007» підтримали всі гілки української влади. *Радіо Свобода*. 09 липня 2007. URL: <https://www.svoboda.org/a/401532.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

446. Військові навчання НАТО в Криму зірвано. *TCH*. 22.06.2009. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/viiskovi-navchannya-nato-v-krimu-zirvano.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

447. Військові навчання як показник рівня міждержавних відносин. *ГазетаДзеркало тижня*. № 19. 12 травня 1995. URL: https://zn.ua/internal/voennye_ucheniya_kak_pokazatel_urovnya_mezhgosudarstvennyh_otnosheniy.html (Дата звернення 08.08.2020).

448. Військово-Морські Сили Збройних Сил України. Історична довідка. *Офіц. сайт. Військово-Морські Сили Збройних Сил України*. 22

травня 2017. URL: <https://navy.mil.gov.ua/istorichna-dovidka/> (Дата звернення, 14.08.2020).

449. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. *Вибр. наук. праці*. Київ. НІСД, 2016. 528 с.

450. Внутрішня політика: кризові тенденції. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова.* № 3 (87). 2007. С. 4-36.

451. Во вторник Янукович поговорит с Медведевым о безопасности. *Сегодня*. 18 декабря 2011. URL: <https://politics.segodaya.ua/politics/vo-vtornik-janukovich-pohovorit-s-medvedevym-o-bezopasnosti-280841.html> (Дата звернення, 17.01.2020).

452. Военна історія. *Міністерство оборони України*. 17 вересня 2013. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

453. Военна політика України. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова.* № 8 (56), 2004. 52 с.

454. Военна реформа в Україні: старт чи черговий фальстарт? *Національна безпека і оборона. УЦЕПД.* С. 2-39. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD1_2000_ukr.pdf (12.09.2020).

455. Войціховський А.В. Співробітництво України з НАТО у миротворчій діяльності. *Право і Безпека*. 2009. № 3. С. 24-29.

456. Волинський С. Ющенко веде Україну в НАТО. *Радіо Свобода*. 22 лютого 2005. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/927314.html> (Дата звернення, 28.09.2020).

457. Володіна М., Крапівін О. Участь українських миротворчих сил у врегулюванні конфліктів на теренах колишньої Югославії. 2014. URL: file:///Users/owner/Downloads/vdnuetg_2014_2_11.pdf (Дата звернення 27.08.2020).

458. Вороненко В.В., Скалецький Ю.М., Торбін В.Ф. Аналіз стану та тенденцій розвитку співробітництва України з НАТО та ЄС у сфері

запобігання та реагування на надзвичайні ситуації. *Запорожський медичний журнал*. 2011, том 13, №5. С. 103-108.

459. Воронин С. А. Расширение НАТО на Восток. Целятся в Украину, а попадают в Россию. *Вестник РУДН, серия Всеобщая история*. 2014. № 2. С. 7-10.

460. Всі документи бази даних «Законодавство України». *Офіц. сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/find/a?text=%D0%9D%D0%90%D0%A2%D0%9E&textl=1&bool=and> (Дата звернення, 28.09.2020).

461. Вступ до НАТО – стратегічний вибір України. За заг. ред. О.І. Соскіна. Київ. *Ін-т трансформації сусп-ва*. 2008. 192 с.

462. Вступне слово Генерального секретаря НАТО на засіданні Комісії Україна-НАТО під час зустрічі міністрів оборони. *North Atlantic Treaty Organization*. 10 Jun. 2010. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_64278.htm?selectedLocale=uk (Дата звернення, 16.08.2020).

463. Гавриш Д. Учасники і гості навчань «Щит миру-2000». *УНІАН*. 24.07.2000. URL: <https://photo.unian.ua/photo/2110-participants-and-guests-of-the-training-pease-shield-2000> (Дата звернення, 14.08.2020).

464. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ. МП Леся. 2017. 332 с.

465. Гансен М. Міжнародна підтримка реформування сектору безпеки в Україні схематичне зображення проектів РСБ. *Публікується за сприяння Женевського Центру демократичного контролю над збройними силами (ДКЗС). Академія Фольке Бернадотта*. 2016. 100 с.

466. Гапеева О.Л. Інформаційно-пропагандистська кампанія Росії проти України під час конфлікту на острові коса Тузла у 2003. URL:

file:///Users/owner/Downloads/vnv_2016_25_22.pdf (Дата звернення, 12. 07. 2020).

467. Генсек НАТО: У заворушеннях на сході України чітко видно руку Москви. *Українська правда*. 15 квітня 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/15/7022514/> (Дата звернення, 17.01.2020).

468. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер*. 26 февраля 2013. URL: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> (Дата звернення, 16.04.2020).

469. Гетьманчук А. Україна-НАТО: прихована інтеграція чи неоголошений нейтралітет? *Україна-НАТО: діагностика партнерства. Інститут світової політики*. 2015. 50 с.

470. Гетьманчук А. Шерр Дж. НАТО і Україна: межі консенсусу. *Україна-НАТО: діагностика партнерства. Інститут світової політики*, 2015. С. 13-17.

471. Глава держави надав дозвіл іноземним військовим відвідати Україну для участі у міжнародних багатонаціональних військових навчаннях. *Укрінформ*. 30.05.2005. URL: <https://cutt.ly/sknk7T9> (Дата звернення, 16.08.2020).

472. Годин Ю. Украина и «славянский треугольник». *Россия и новые государства Евразии*. 2014. № 2. С. 9-27.

473. Головка В. Бухарестський саміт НАТО. *Цей день в історії*. 2 квітня 2018. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0404Q/> (Дата звернення, 11.01.2020).

474. Горбулін В. Взаємовідносини Україна-НАТО в контексті євроатлантичних інтеграційних процесів. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 7 (43). 2003. С. 5-7.

475. Горбулін В. П., Власюк О. С., Лібанова Е. М., Ляшенко О. М. Збройний конфлікт в Україні у термінах геополітики. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 3. С. 61-86.

476. Горбунов О. Крым спасет «Киевская Русь». *Росбалт*. 14 мая 2009. URL: <https://www.rosbalt.ru/ukraine/2009/05/14/640500.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

477. Гот А. Навчання НАТО з врегулювання криз: підготовка до невідомого. *НАТО Ревю*. 07 лютого 2020. URL: <https://cutt.ly/rkLZf41> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

478. Грабар В. Навчання «Щит миру – 2003». *УНІАН*. 14.07.2003. URL: <https://photo.unian.ua/photo/7809-navchannya-shchit-miru-2003> (Дата звернення, 14.08.2020).

479. Грабовський С. Втеча. Ганьба. Україна. *Українська правда*. 13 січня 2005. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/13/3006102/> (Дата звернення 29.08. 2020).

480. Грачевська Т.О. Особливості нормативно-правової регламентації двостороннього співробітництва України і НАТО. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Сер.: Політичні науки*. 2017. № 2. С. 42–46.

481. Гриценко пропонує додати один пункт у пакет домовленостей коаліції та опозиції. *УНІАН*. 17.05.2007. URL: <https://www.unian.ua/politics/45834-gritsenko-proponue-dodati-odin-punkt-u-paket-domovlenostey-koalitsiji-ta-opozitsiji.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

482. Громадська думка щодо вступу в НАТО. *Офіц. сайт Міністерства закордонних справ. Україна – НАТО*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/gromadska-dumka-shchodo-vstupu-v-nato> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

483. ГубарО. В НАТО надали Україні статус претендента у члени.*Deutsche Welle*. 10.03.2018. URL: <https://p.dw.com/p/2u5IN> (Дата звернення, 16.04.2020).

484. ГудимВ.Досвід України в миротворчій операції КФОР та участі в програмі «Партнерство заради миру». *Украинские миротворцы в Косово (Международные силы по поддержанию мира в Косово – КФОР)*. URL: <http://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/Kosovo/Articles/Gudym.htm> (Дата звернення 28.08. 2020).

485. Гуменюк Б.І., Полторацький О.С. НАТО і проблеми національної безпеки України.*Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. Вип. 7. С. 21-36.

486. Данилов Д. Саммит НАТО в июле 2018 года: «технические» решения и стратегическая неопределенность.*Международная жизнь*. № 9. 2018. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2084> (Дата звернення, 27.09.2020).

487. Данилов Д. Сотрудничество Украины с НАТО: стоит ли беспокоиться? *Взгляд из Москвы. Національна безпека і оборона*. Київ. 2000. № 8. С. 58-63.

488. Двосторонні українсько-румунські навчання «Riverine – 2019». *Міністерство оборони України*. 8 вересня 2019. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/08/dvostoronni-ukrainsko-rumunski-navchannya-riverajn-2019/> (Дата звернення 25.08.2020).

489. Де діють українські миротворці: у МОУ розповіли про контингент і операції.*Укрінформ*. 10.07.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2496198-de-diut-ukrainski-mirotvorci-u-mou-rozprovili-pro-kontingent-i-operacii.html> (Дата звернення 29.08. 2020).

490. ДейниченкоР.В Одесі почалися українсько-американські військові навчання.*Голос Америки*. 06 червня 2011. URL:

<https://ukrainian.voanews.com/a/ukraine-nato-06-06-2011-123252238/241489.html> (Дата звернення 24.08.2020).

491. Деменко О. Позаблоковий статус України: реалії та перспективи. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ. 2010. Вип. 20. С. 310-315.

492. Деревінський В. Зовнішньополітичні пріоритети В. Чорновола. *Історико-політичні студії*. 2016. № 1. С. 32-37.

493. Державні програми та плани співробітництва. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/dokumenty/derzhavni-programi-ta-plani-spivrobotnictva> (Дата звернення, 29.09.2020).

494. Дефіцит ефективності. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. №9. 2004. С. 5.

495. Денков Д., Селик В. Острів Зміїний: вибороли статус, втратили нафту? *Економічна правда*. 4 лютого 2009. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/02/4/180227/> (Дата звернення, 11.01.2020).

496. Динис Г. Роль Ради Європи в реалізації європейських та євроатлантичних прагнень України. *Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (м. Ужгород, 29-30 листопада 2007)* Відп. ред. І.В.Артёмов. Ужгород: Ліра, 2008. С. 196-208.

497. Директорат політики у сфері оборони Міністерства оборони України. *Міністерство оборони України*. 30 липня 2020. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/direktorat-politiki-u-sferi-oboroni-ministerstva-oboroni-ukraini.html> (Дата звернення, 15.10.2020).

498. Дівак В. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки. *Політичний менеджмент. ІІІЕНД*. №3. Київ. 2008. С. 107-119.

499. Діючі проекти Трастових фондів НАТО в Україні. *Центр міжнародної безпеки та партнерства*. URL: <http://www.ispc.org.ua/archives/3965> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

500. До України з Косова повертається частина військовослужбовців українського національного контингенту. *Міністерство оборони України*. 16 серпня 2014. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/08/16/do-ukraini-z-kosova-povertaetsya-chastina-vijskovosluzhbovcziv-ukrainskogo-nacziionalnogo-kontingentu/> (Дата звернення 28.08. 2020).

501. Довідник НАТО. *Office of Information and Press NATO – 1110 Brussels, Belgium*. 2001. 609 с.

502. Довідник НАТО. *Public Diplomacy Division NATO– 1110 Brussels, Belgium*. 2006. 386 с.

503. Додаток 3. Хронологія. *Офіц. сайт НАТО*. <https://www.nato.int/docu/other/ukr/handbook/2001/pdf/472-596.pdf> (Дата звернення, 12.09.2020).

504. Документи двостороннього співробітництва. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/dokumenty/dokumenty-dvostoronnoho-spivrobotnictva> (Дата звернення, 29.09.2020).

505. Долгов І., Корендович В. Україна і НАТО. *Наука і оборона*. №4. 2013. С. 3-7.

506. Допомога НАТО Україні: стислий огляд. *Видання підготовлено Фондом «Ініціатива з дослідження східноєвропейської безпеки» за сприяння та фінансової підтримки Центру інформації та документації НАТО в Україні*. Київ, 2020. 16 с.

507. Допомога трастових фондів НАТО Україні. November 4, 2016. *Comments & Policy Briefs (UKR), Conference Papers*. URL: http://eesri.org/2016/11/nato-trust-funds-assistance-to-ukraine_ukr/ (Дата звернення, 11. 08. 2020).

508. ДорошС. Україна без військової доктрини: чому Янукович зволікає. *BBC Україна*. 7 березня 2012. URL: <https://cutt.ly/TkZrNfl> (Дата звернення, 17.01.2020).

509. Доступно про НАТО. *Методичні матеріали для вчителів загальноосвітніх шкіл щодо викладання євроатлантичної інтеграції*. Вінниця – Рівне. 2010. 81 с.

510. ДрабокМ. Українські миротворці: чи відправляти їх за кордон, якщо вдома війна? (відео). *Deutsche Welle*. 16.03.2018. URL: <https://p.dw.com/p/2uSoF> (Дата звернення 29.08. 2020).

511. Драч О.О. Сучасні історико-освітні дослідження: традиції та новації методології. *Вісник Черкаського університету*. 2014. № 9 (302). С. 5-11.

512. Дунаев В. В Польше начались совместные маневры. Бывший Советский Союз представляют Литва и Украина. *Сегодня*. Москва. 12.09.1994. URL: https://sites.ualberta.ca/~khineiko/segodnia_93_95_98_99/1122138.htm (Дата звернення 08.08.2020).

513. Ерман Г. Як українці врятували від різанини тисячі людей в Боснії і чому про це не говорять. *BBC News Україна*. 8 серпня 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53613172> (Дата звернення 27.08. 2020).

514. Євроатлантичний координаційний центр реагування на природні лиха та катастрофи. *Організація Північноатлантичного договору*. URL: <https://cutt.ly/Dknzhqf> (Дата звернення, 13.08. 2020).

515. Євтушенко В. У полтавському науковому центрі НАТО не пропагують, а дискутують.*Полтавищина*. 2 квітня 2013. URL: <https://poltava.to/news/21503/> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

516. Єгорова І. Досвід спільний, висновки – у кожного свої.*День*. 10 червня 2004. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/dosvid-spilniy-visnovki-u-kozhnogo-svoyi> (Дата звернення, 15.08.2020).

517. Єрмоленко А. Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі.*Політичний менеджмент. ІПіЕНД*. 2006. №2. Київ. С. 54-66.

518. Єрмошенко М.М., Єрохін С.А., Курочкін Г.Ф. Економічні аспекти реструктуризації оборонно-промислового комплексу України з викори-станням потенціалу НАТО та її країн-членів.*Національна акад. управління*. Київ. 2004. 71 с.

519. Жданов І. Від чого відмовився Віктор Янукович, або Навіщо українцям НАТО? *Українська правда*. 27 вересня 2006. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/09/27/3159917/> (Дата звернення, 11.01.2020).

520. Жмакіна Ю. Чи використає Київ рекомендації НАТО із запобігання і подолання наслідків повеней? *Радіо Свобода*. 31 липня 2008. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1187634.html> (Дата звернення, 13.08. 2020).

521. Журналісти розповіли, як українські миротворці провели блискучу евакуацію боснійців 1995. *Сьогодні*. 26 квітня 2019. URL: <https://cutt.ly/cknzxFn> (Дата звернення 27.08. 2020).

522. За \$8 тис. українські медики поїдуть лікувати польських **військових** в Афганістані.*Zaxid.net*. 12 квітня 2010. URL: https://zaxid.net/za_8_tis_ukrayinski_mediki_poyidut_likuvati_polskih_viyskovih_v_afganistani_n1100282 (Дата звернення 29.08. 2020).

523. Задорожнюк Э.Г. «Особые отношения» НАТО Украина и проблема украинских межрегиональных различий. *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы.* № 3, 1997. С. 1-3.

524. Задорожнюк Э.Г. Отношения в треугольнике НАТО – Россия – Украина. *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы.* № 5. 2002. С. 10-13.

525. Закарпаття в етнополітичному вимірі. *ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України.* Київ. 2008. 682с.

526. Закірова С. Український шлях до запровадження **військових** стандартів НАТО. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ СІАЗ НЮБ ФПУ.* URL: <https://cutt.ly/4knzUwj> (Дата звернення, 28.09.2020).

527. Згурець С. «Щит миру-98» Україні допоможе нести і Росія. *День.* 20 січня 1998. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/shchit-miru-98-ukrayini-dopomozhe-nesti-i-rosiya> (Дата звернення, 14.08.2020).

528. Зіньковський С.О. Український миротворчий контингент у республіці Ірак. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2012. № 1006. С. 55-61.

529. Зовнішня політика та політика безпеки. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова.* № 3 (87). 2007. С. 4-36.

530. Зовнішня політика України – 2010: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. За ред. Г.М. Перепелиці. Київ. *Стилос.* 2011. 352 с.

531. Зрив навчань «Сі Бриз-2006» вдарить по діловій репутації України. *УНІАН.* 07.06.06. URL: <https://www.unian.ua/politics/7030-zriv-navchan-si-briz-2006-vdarit-po-diloviy-reputatsiji-ukrajini.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

532. Зрив навчань Sea Breeze-2009 засмутив **військових** моряків. *УНІАН.* 02.07.2009. URL: <https://www.unian.ua/crimea/239532-zriv-navchan-sea-breeze-2009-zasmutiv-viyskovih-moryakiv.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

533. Зубар М. «Козацький експрес-2001» – легалізовано. *День*. № 110. 22 червня 2001. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/kozackiy-ekspres-2001-legalizovano> (Дата звернення, 14.08.2020).

534. Зубар М. Миротворчий інтерес. *День*. 14 червня 2001. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/mirotvorchiy-interes> (Дата звернення, 14.08.2020).

535. Зятєв С. Як змінилася українська армія? *День*. № 175, 16 вересня 2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/yak-zminylasya-ukrayinska-armiya> (Дата звернення, 15.10.2020).

536. Івашко О. «Козацький степ – 2003». *Голос України*, 4 вересня 2003. URL: <http://www.golos.com.ua/article/241426> (Дата звернення, 14.08.2020).

537. Івашко О. Вчаться миротворчості. *Голос України*. 16 серпня 2006. URL: <http://www.golos.com.ua/article/215625> (Дата звернення, 14.08.2020).

538. Ільченко А. П. Україна – не Росія: роль Л.Д. Кучми у вирішенні російсько-українського конфлікту навколо острова Тузли. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. 2013. Вип. 29. С. 203-209.

539. Ільченко О. Миротворці України і балканська війна: «Евакуювати боснійців і зберегти кожного нашого!». *Сьогодні*. 8 квітня 2019. URL: <https://ukraine.segodaya.ua/ua/ukraine/mirotvorcy-ukrainy-i-balkanskaya-voyna-evakuirovat-bosniycev-i-sberekh-kazhdogo-nashego-1249572.html> (Дата звернення 27.08. 2020).

540. Інтерв'ю д-ра Едгара Баклі. *Новини НАТО*. №1. Брюссель, Бельгія 2003. 16 с. URL: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2003/0301.pdf> (Дата звернення: 05.09.2020).

541. Інформаційна довідка щодо міжнародної пошуково-рятувальної операції у зоні великомасштабного землетрусу силами

військових та цивільних формувань «Раф енд Реді 2004». І-й етап навчання: 8 червня 2004 року. *Офіц. сайт. Державної служби України з надзвичайних ситуацій*. URL: <https://www.dsns.gov.ua/ua/Informaciyna-dovidka-pershiy-etap.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

542. Інформація про наміри направити українських миротворців до Афганістану для участі у бойових діях не відповідає дійсності – РНБОУ. *Укрінформ*. 24.11.2009. URL: <https://cutt.ly/4knzLbC> (Дата звернення 29.08. 2020).

543. Історія, місія та роль Проектного Офісу Реформ. *Міністерство Оборони України: Проектний Офіс Реформ*. URL: <https://defense-reforms.in.ua/reforms-office> (Дата звернення, 14.08.2020).

544. КавунГ. Забутий подвиг: як українські військові не дозволили повторити геноцид в Боснії. *Нова Каховка*. 06.12.2017. URL: <https://nk-online.tv/zabutiy-podvig-yak-ukrayinski-viyskoviy-ne-dozvolily-povtoriti-genotsid-v-bosniyi/> (Дата звернення 27.08. 2020).

545. Казакевич О. Інституційна складова процесу євроатлантичної інтеграції України. *Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (м. Ужгород, 29-30 листопада 2007 р.)* Відп. ред. І.В.Артёмов. Ужгород: Ліра, 2008. С. 173-177.

546. Каляєв А. Членство України в НАТО як геополітичний імператив у контексті національної та регіональної безпеки. *Науковий вісник Демократичне врядування*. 2014. Вип. 14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_4 (Дата звернення, 30.09.2020).

547. Капітоненко М. Брюссельський саміт НАТО та прагнення України до набуття членства: новий порядок денний альянсу. *UA: Ukraine Analytica*. Випуск 4 (14). Київ. 2018. С. 21-27.

548. Капсамун І. Міф про «євроатлантиста» Кучму. *День*. № 178, 21 вересня 2020. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/mif-pro-ievroatlantista-kuchmu> (Дата звернення 03.10.2020).

549. Карабань С., Якунов Є. Революція Гідності. Згадаймо головне. *Укрінформ*. 21 листопада 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2122489-revolucia-gidnosti-zgadajmo-golovne.html> (Дата звернення, 13.03.2020).

550. Каравайцева О.В. Незалежність Косово: історія та міжнародні наслідки конфлікту. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 50. С. 111-120.

551. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ. 2007. 365 с.

552. Кермач Р. Ставлення українців до НАТО: актуальні тенденції, приховані мотивації та завдання на майбутнє. *Інформаційно-аналітичне видання Громадська думка. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. №30. 2017. 16 с.

553. Керпель Г. Широкомасштабні міжнародні навчання «Кооператив партнер-2003» розпочалися сьогодні в Одесі. *Українформ*. 20.06.2003. URL: <https://cutt.ly/fkZoQcM> (Дата звернення, 14.08.2020).

554. Коваленко А. Директор Центру інформації та документації НАТО Наталія Немилівська: «Російська пропаганда відволікає від справжніх подій та процесів, що відбуваються з країною». *Цензор.Нет*. 08.04.2016. URL: https://censor.net/ua/resonance/383310/dyrektor_tsentru_informatsiyi_ta_dokumentatsiyi_nato_nataliya_nemylivska_rosiyiska_propaganda_vidvolikaye (Дата звернення, 11. 08. 2020).

555. Когут О.В., Циганчук А.С. Геополітичний вибір України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Навчальний посібник*. Рівне: НУВГП. 2008. 110 с.

556. Комарницька І. Сучасний стан розвитку співробітництва України з НАТО. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції* (Львів, 31 жовтня 2017). Львів: ННПП НУ «Львівська Політехніка». 2017. С. 144-149.

557. Компанець І. В. Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті : автореф.дис.... канд.істор. наук : 20.02.22 – військова історія; *Національний університет «Львівська політехніка»*. Львів, 2010. 19 с. Бібліографія: с. 17.

558. КонашевичО. Вступ у НАТО вилучено з Воєнної Доктрини України. *BBC Україна*. 26 липня 2004. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2004/07/040726_doctrine_military(Дата звернення, 11.01.2020).

559. Корбин В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: проблеми, здобутки та напрямки вдосконалення. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції* (Львів, 31 жовтня 2017 року). Львів: ННПП НУ «Львівська Політехніка», 2017. С. 135-138.

560. Корж І. Вибори в незалежній Україні: Хронологія виборів. *Вісник Центральної виборчої комісії*. №1 (7). 2007 р. С. 93-95.

561. Корнієвич Л. Довічне ув'язнення Караджича. Апеляція «боснійського м'ясника» провалилася. *Громадське*. 20 березня, 2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/dovichne-uvyaznennya-karadzricha-apelyasiya-bosnijskogo-myasnika-provalilasya> (Дата звернення 27.08. 2020).

562. Корнілова В. В. Економічний аспект євроатлантичної інтеграції країн Центрально-Східної Європи. *Інвестиції: практика та досвід*. № 8. 2018. С. 36-36.

563. Корнілова В. В. Розвиток взаємин Україна – НАТО: цивільний аспект співробітництва : *автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02*. Київ. славіст. ун-т. Київ. 2010. 20 с.

564. Корнілова В.В. Науковий аспект гуманітарного співробітництва Україна – НАТО: реалії та перспективи. URL: <https://vmv.kyumu.edu.ua/v/09/09.htm> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

565. Коробченко С. О., Кулагін К. К. Шляхи реформування системи управління життєвим циклом озброєнь відповідно до стандартів НАТО. *Проблеми координації воєнно-технічної та оборонно-промислової політики в Україні. Перспективи розвитку озброєння та військової техніки. V міжнародна науково-практична конференція, тези доповідей. 11–12 жовтня 2017*. Київ. 2017. С. 61-62.

566. Король І. Військові аспекти євроатлантичної інтеграції України. *Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції 29-30 листопада 2007*. Відп. ред. І.В.Артюмов. Ужгород: Ліра, 2008. С. 107-141.

567. Короткий В. Обороздатність України найбільше постраждала від її ж президентів – Бадрак. *Укрінформ*. Київ. 12 червня 2014. URL: <https://cutt.ly/CkLVrEL> (Дата звернення, 13.08. 2020).

568. Коряк В. Як можна охарактеризувати стан відносин України з НАТО? *Євроатлантична інтеграція: Досвід Польщі і України. Освітній пакет*. Київ. 2007. С. 121-122.

569. Косолапов Н. Варшавський саміт НАТО і Росія. Захід – Схід – Росія. 2017. С. 38-43.

570. КостенкоЮ. 10 міфів про ядерне роззброєння України. Міф 6. *Радіо Свобода*. 15 червня 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25422379.html> (Дата звернення, 12.08.2020).

571. Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: *Монографія*. Переяслав-Хмельницький. 2019. 594 с.

572. Коцур В.В. Вплив російського чинника на етнонаціональні процеси в Україні в 1990-х рр. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Випуск 5-6 (91-92), 2017. С. 368-380.

573. Коцур В.В. Україна в системі міжнародної безпеки і євроатлантичного співробітництва. *Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни*. Переяслав-Хмельницький. Лукашевич О.М. 2014. 170 с.

574. Коцур В.В. Україна після помаранчевої революції 2005–2010 рр.: наміри, нереалізовані ідеї-стратегії в етнонаціональній політиці. *Електронне наукове фахове видання Історія науки і біографістика*. 2018. № 2. Стаття 3. С. 47-49.

575. Коцур Л. М. Етнополітична специфіка діяльності Російської Федерації на теренах України у 1990-х рр. *Наукові записки з української історії : зб. наукових статей*. Переяслав-Хмельницький. 2015. № 36. С. 132–139.

576. Коцур Л. М. Формування негативного образу НАТО: радянська пропаганда та пострадянська риторика. *Науковий журнал Політикус*, Вип. 2. 2020. С. 94-100.

577. Коцур Л. Тактика посилення російського впливу на етнонаціональну сферу України у другій половині 1990-х рр. *Збірник наукових статей Наукові записки з української історії*. Випуск 42. Переяслав-Хмельницький. 2017. С. 124-131.

578. Коцур Л.М. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. *Дис. канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України*. Переяслав-Хмельницький. 2015. 423 с.

579. Кравченко В. Афганська місія українських миротворців. *Дзеркало тижня*. 27.02.2009. URL: https://zn.ua/ukr/international/afganska_misiya_ukrayinskih_mirotvortsiv.html (Дата звернення 29.08.2020).

580. Кравченко В. І., Марченко А. П., Князєв В. В., Немченко Ю. С. Перспективи впровадження в Україні стандартів НАТО з електромагнітної сумісності обладнання. *Проблеми координації військово-технічної та оборонно-промислової політики в Україні. Перспективи розвитку озброєння та військової техніки. V міжнародна науково-практична конференція, тези доповідей*. 11–12 жовтня 2017. Київ. 2017. С. 63-65.

581. Крапивін О.В., Тодоров І.Я. Євроатлантична інтеграція України. Навчальний посібник для студентів спеціальностей «історія», «політологія», «журналістика» та «міжнародні відносини». Донецьк, *Донецький національний університет*. 2007. 328 с.

582. Криваві заворушення в Косові, є поранені українці. *Deutsche Welle*. 17.03.2008. URL: <https://p.dw.com/p/DQKi> (Дата звернення 28.08.2020).

583. Кригель М. Мавпа з гранатами: як Україна з «Верхньої Вольти з ракетами» перетворилася на країну без ракет. *Українська правда*. 3 грудня 2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/3/7275645/> (Дата звернення, 03.12.2020).

584. Кримський республіканський комітет Комуністичної партії України прийняв рішення про організацію акцій протесту проти військових навчань НАТО «Сі бриз – 2010» в Криму. *24 канал*. 25 травня 2010. URL: https://news.24tv.ua/krimski_komunisti_gotuyutsya_do_protestiv_protiv_navchan_nato_n29522 (Дата звернення 24.08.2020).

585. Крымские коммунисты призвали сорвать учения «Си Бриз-2009». *Морські бізнес-новини України*. 26.03.2009. URL: <https://cutt.ly/Gkm10DK> (Дата звернення, 17.08.2020).

586. Куди крокує професіоналізація Збройних Сил України? *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 5 (99). 2008. С. 2-50.

587. Кузнецов А. На полігоні «Широкий лан» розпочалися миротворчі українсько-італійські навчання «Скіфія – 2002». *Укрінформ*. 17.07.2002. URL: <https://cutt.ly/hkQwuSB> (Дата звернення, 14.08.2020).

588. Кузьменко О. З Іраку на Батьківщину повернулися 137 українських миротворців. *Хрещатик*. 16 березня 2005. №37 (2636). URL: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/2636/art/24388.html> (Дата звернення 29.08. 2020).

589. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття: Україна між Сходом і Заходом. *Український історичний журнал*. 2001. №3. С. 48-68.

590. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття: Україна між Сходом і Заходом. *Український історичний журнал*. 2001. №4. С. 3-41.

591. Курас А.І. Реалізація безпекових завдань у виборі й реалізації інтеграційних стратегій України. URL: [file:///Users/owner/Downloads/Pv_2014_74_42%20\(1\).pdf](file:///Users/owner/Downloads/Pv_2014_74_42%20(1).pdf) (Дата звернення, 11. 08. 2020).

592. Курс на НАТО: як голосували депутатські фракції і групи? *Слово і Діло*. 8 червня 2017. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/06/08/infografika/polityka/kurs-nato-yak-holosuvaly-deputatski-frakcziyi-hrupy> (Дата звернення, 16.04.2020).

593. Курта Г. (за ред. та ін.) Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні. *Фонд ім. Фрідріха Еберта*. Київ: Заповіт. 2005. 148 с.

594. Курылев К.П. Невоенные аспекты сотрудничества Украины. *Вестник РУДН, серия Международные отношения*. 2012. № 4. С. 21-27.

595. Кучма відмовився від НАТО, бо його розізлили в Стамбулі?*Українська правда*. 27 липня 2004. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/27/3001441/> (Дата звернення, 28.09.2020).

596. Кучма відмовився вступати до ЄС і НАТО.*Українська правда*. 26 липня 2004. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/26/3001413/> (Дата звернення, 28.09.2020).

597. Кушта О. Трансформація відносин Україна-НАТО в контексті російсько-українського збройного конфлікту.*Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2018. Випуск 44. С. 147-162.

598. Ліві сили в Україні активізуються до маневрів.*Голос Америки*. 10 червня 2010. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-2008-06-10-voa2-86956842/224762.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

599. Лавренюк А. Україна і НАТО обмінюватимуться даними про повітряну обстановку під час Євро-2012.*Укрінформ*. Брюссель. 1 червня 2012 року. URL: <https://cutt.ly/AkZr7ra> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

600. Левик Б. Участь пострадянських республік у миротворчих операціях ООН та НАТО.*Схід*. 2014. № 4 (130). С. 84-91.

601. Лега А.Ю. Дії українських миротворчих підрозділів в Іраку (2003-2005 рр.). *Сумська Старовина*. № XXXIII-XXXIV. 2011. С. 13-18.

602. Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ.*Український історичний журнал*. № 1. 2003. С. 3-22.

603. Ліпкевич С.Я. Правові аспекти співробітництва України з НАТО. 2008. С. 163-172. URL: http://vlp.com.ua/files/28_5.pdf.

604. Лук'янець І. За третім ковтком адреналіну – в Афганістан.*День*. 30 березня 2007. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/za-tretim-kovtkom-adrenalinu-v-afganistan>(Дата звернення 29.08. 2020).

605. Лукьянец І. Українські «чаклуни». *Україна молода*. № 172. 16.09.2008. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1246/162/44143/> (Дата звернення 29.08. 2020).

606. Майже півсотні українських миротворців заступили на службу в Косово. *Гловком*. 14 грудня, 2017. URL: <https://glavcom.ua/news/mayzhe-pivsotni-ukrajinskih-mirotvorciv-zastupili-na-sluzhbu-v-kosovo-459049.html> (Дата звернення 28.08. 2020).

607. Малик Я. До питання про євроатлантичну інтеграцію України. *Науковий вісник Демократичне врядування*. 2014. Вип. 14. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk14/fail/malyk.pdf (Дата звернення, 11. 08. 2020).

608. Малик Я.Й., Мороз Ю.М. Організація Північноатлантичного Договору: зміст і характер діяльності: *Навчальний посібник НАДУ при Президентові України*. Л.: Вид-во «ПАІС», 2006. 92 с.

609. Мамчак М. Флотоводці України: історичні нариси. *Вид. друге доповнене*. 463 с.

610. Маркедонов С.М. Украинский кризис: воздействие на постсоветские конфликты. *Постсоветские исследования*. Т. 2. № 2 (2019). С. 951-962.

611. Маркітантов В. Представники регіональних політичних еліт Львівської та Хмельницької областей у Верховній Раді України (1990–2012 рр.): порівняльний аспект. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Випуск 25. 2013. С. 83-90.

612. Марчук і Кучма тримають курс на НАТО. *Українська правда*. 23 травня 2002. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2002/05/23/2988928/> (Дата звернення, 11.01.2020).

613. Матеріали та виступи Осінньої Академії нова Стратегічна концепція Північноатлантичного альянсу: перспективи для держав

Центральної та Східної Європи». 30 листопада – 2 грудня 2010 року. Донецьк, 2011. 153 с.

614. Маценко Г. Делегація військових фахівців НАТО прибула до Львова з метою підготовки майбутніх міжнародних навчань восени цього року. *Укрінформ*. 23 квітня 2002. URL: <https://cutt.ly/Zkn1KJ5> (Дата звернення, 14.08.2020).

615. Мезенцев Я. Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х. *Українська правда*. 10.05.2011. URL: <https://cutt.ly/JkZiRAk> (11.11.2019).

616. Мельник О., Сунгуровський М. Сектор безпеки в контексті загального суспільно-політичного розвитку України. *Альманах сектору безпеки України*. 2012. Заповіт. Київ 2013. С. 11-26.

617. Мельниченко Б. Україна-НАТО: реалії та перспективи. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції* (31 жовтня 2017). Львів: ННПП НУ «Львівська Політехніка». 2017. 132-134.

618. Мережа регіональних центрів євроатлантичної інтеграції. *Проект Інституту трансформації суспільства «Мій вибір – НАТО»*. URL: <http://uanato.info/6-regcenter.asp> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

619. МЗС Угорщини назвало умову, за якої не блокуватиме вступ України в НАТО. *УНІАН*. 07.12.2019. URL: <https://www.unian.ua/politics/10784903-mzs-ugorshchini-nazvalo-umovu-za-yakoji-ne-blokuvatime-vstup-ukrajini-v-nato.html>.

620. МЗС: Багатонаціональні навчання – тільки за рішенням Ради. *РБК-Україна*. 31 травня 2006. URL: <https://cutt.ly/7km4Acv> (Дата звернення, 14.08.2020).

621. МЗС: Питання вступу України в ОДКБ не стоїть. *Ліга.Новости*. 27.07.2010. URL: <https://ua-news.liga.net/politics/news/mzs-pitannya-vstupu-ukra-ni-v-odkb-ne-sto-t> (Дата звернення, 17.01.2020).

622. Мир теж потребує підготовки. *День*. 7 липня 2004. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/mir-tezh-potrebuie-pidgotovki>.

623. Михайлюк В.В. Відносини України з державами НАТО в оборонній сфері: історично-політичні та воєнні аспекти (90-ті роки ХХ століття – 2019 рік). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. № 4 (252), 2019. С. 56-60.

624. Міжнародні військові навчання «Щит миру-2005» почалися в Криму. *Корреспондент.net*. 4 серпня 2005. URL: <https://cutt.ly/Tkm6Pqi> (Дата звернення, 16.08.2020).

625. Міжнародні навчання «Сі Бриз-2006» не відбудуться. *Радіо Свобода*. 20 липня 2006. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/948552.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

626. Міжнародні навчання біля Львова. *Свобода*. №3. 13 серпня 1999. 28 с.

627. Міністри закордонних справ незалежної України у дзеркалі зовнішньої політики. *Зовнішні справи.UA Foreign Affairs*. URL: <https://uaforeignaffairs.com/uk/category/podiyi/ministri-zakordonnikh-sprav-nezalezhnoyi-ukrayini-u-dzerkali-zovnishnoyi-politiki> (Дата звернення, 12.08.2020).

628. Міноборони України направить військових до Афганістану і Малі. *LB.ua*. 10 липня 2018. URL: <https://cutt.ly/jkQqeUb> (Дата звернення 29.08. 2020).

629. Місія України при НАТО. Документи. *Офіц. сайт Міністерства закордонних справ*. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/dokumenty/derzhavni-programi-ta-plani-spivrobotnictva> (Дата звернення, 28.09.2020).

630. Місце України в НАТО. *Демократичні ініціативи*. Київ. 2006. 252 с.

631. Мітинг проти військово-морських навчань «Сі Бриз». *УНІАН*. 14.07.2008. URL: <https://cutt.ly/MkQqlRR> (Дата звернення 24.08.2020).

632. Мітряєва С.І. Європейська безпека і Україна: *Навчальний посібник*. Ужгород: Ліра. 2008. 222 с.

633. Моніторинг викликів урядуванню в секторі безпеки України. *Матеріали другої міжнародної конференції «Урядування в секторі безпеки: роль демократичних інститутів і кращі міжнародні практики»*. 16-17 березня 2016. Київ. 2017. 82 с.

634. На 5-му каналі стартує телепроект про НАТО «Фактор безпеки». *Директор Медіа*. 28 серпня 2009. URL: <https://cutt.ly/9kQqPD2> (Дата звернення, 29. 10. 2020).

635. На варшавській зустрічі обговорювався хід реформ в Україні. *Новини НАТО*. 1/09. В-1110. Брюссель, Бельгія. 2009. С. 2-3.

636. На Житомирському полігоні почалися спільні українсько-польсько-британські навчання «Козацький степ – 2006». *Радіо свобода*. 4 вересня 2006. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/950789.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

637. На Львівщині завершилися українсько-білоруське військово навчання. *Агенція інформації та аналітики galinfo*. 22 жовтня 2010. URL: https://galinfo.com.ua/news/na_lvivshchyni_zavershylys_ukrainskobiloruske_viyskove_navchannya_76854.html (Дата звернення 24.08.2020).

638. На Львівщині завершилося українсько-американське тактичне навчання «Репід Трайдент-2013». *УНІАН*. 19.07.2013. URL: <https://cutt.ly/6kQqNze> (Дата звернення 24.08.2020).

639. На Львівщині українські та білоруські військовики домовляються про спільні навчання. *ZAXID.NET*. 20 лютого 2008. URL: https://zaxid.net/na_lvivshhini_ukrayinski_ta_biloruski_viyskoviki_domovlyayutsya_pro_spilni_navchannya_n1049962/amp (Дата звернення, 16.08.2020).

640. На Львівщину, на Яворівський полігон прибули перші італійські військовики групи спільних українсько-італійських навчань «Прикарпаття 2003». *Радіо Свобода*. 29 серпня 2003. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/907113.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

641. На Миколаївщині відбулося українсько-молдовське тактичне навчання «Південь – 2006». *Офіц. сайт. Полтавської обласної державної адміністрації*. URL: <http://www.adm-pl.gov.ua/page/na-mikolayivshchini-vidbulosya-ukrayinsko-moldovske-taktichne-navchannya-pivden-2006> (Дата звернення, 14.08.2020).

642. На три роки пролонговано діяльність трастового центру перепідготовки колишніх українських військових коштом НАТО у Хмельницькому. *Укрінформ*. 28.04.2009. URL: <https://cutt.ly/2kQwMVw> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

643. На Яворівському військовому полігоні у Львівській області розпочалися багатонаціональні тактичні навчання «Кленова арка 2004». *Радіо свобода*. 28 червня 2004. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/917118.html> (Дата звернення, 15.08.2020).

644. На Яворівському полігоні відбулася церемонія закриття навчань «Кооператив Бест Ефорт 2005». *Західна інформаційна корпорація.zik.ua*. 1 липня 2005. URL: <https://cutt.ly/AkQewaa> (Дата звернення, 16.08.2020).

645. На Яворівському полігоні розпочалося українсько-білоруське військове навчання. *Західна інформаційна корпорація ZIK*. 13 липня 2008. URL: https://zik.ua/news/2008/07/13/na_yavorivskomu_poligoni_rozpochalosya_ukrainkobiloruske_viyskove_143263 (Дата звернення, 16.08.2020).

646. На Яворівському полігоні у Львівській області завершилися спільні командно-штабні навчання «Співдружність-2003». У тренуванні брали участь тридцять військовиків штабу українсько-польського

батальйону. *Радіо свобода*. 11 квітня 2003. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/902137.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

647. Набув чинності закон, що закріплює позаблоковий статус України. *Дзеркало тижня*. 14 січня 2011. URL: <https://cutt.ly/CkQrOc0> (Дата звернення, 17.01.2020).

648. Навчання «Козацький степ-2001» відбудуться у Великій Британії на полігоні Стенфорд. *Укрінформ*. 27.08.2001. URL: <https://cutt.ly/1kQr1EC> (Дата звернення, 14.08.2020).

649. Навчання «Сі Бриз – 2009», швидше за все, не відбудуться. УНІАН, 22.06.2009. – URL: <https://www.unian.ua/crimea/235679-navchannya-si-briz-2009-shvidshe-za-vse-ne-vidbudutsya.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

650. Навчання «Сі бриз-2013» стартували в Одесі. *Голос Америки (передрук з Радіо Свобода)*. 8 липня 2013. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/sea-breeze/1697101.html> (Дата звернення 24.08.2020).

651. Навчання Сі Бриз – 2010 розпочалися на Миколаївщині. *УНІАН*. 13.07.2010. URL: <https://www.unian.ua/politics/379357-navchannya-si-briz-2010-rozpochalisya-na-mikolajivschini.html> (Дата звернення 24.08.2020).

652. Навчання у багатонаціональному підрозділі «Тиса» розпочалися конференцією. *Міністерство оборони України. Закарпаття онлайн Beta*. 08 червня 2010. URL: <https://cutt.ly/jkLZvlR> (Дата звернення 24.08.2020).

653. Навчання-2003 – відбудуться. *День*. №70, 17 квітня 2003. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/navchannya-2003-vidbudutsya> (Дата звернення, 14.08.2020).

654. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. *ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України*. Київ. 2008. 405 с.

655. Надання підтримки Польщі щодо її місії в Іраку.*Новини НАТО*. № 2. Брюссель, Бельгія. 2003. С. 12.

656. Наєм Мустафа. «Несепаратистський» з'їзд.*Українська правда*. 3 березня 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/3/3385830/> (Дата звернення, 11.01.2020).

657. Найбільш масштабні паводки в історії України.*Аналітичний портал Слово і діло*. 24 червня 2020. URL: <https://cutt.ly/RkLZLBd>(Дата звернення, 11. 08. 2020).

658. НАТО – Україна. *NATO Update*. 8-14 вересня 1999. URL: <https://www.nato.int/docu/update/1999/0908e.htm> (Дата звернення 27.08. 2020).

659. НАТО допомагає Україні створити кіберполігон ЗСУ.*УНІАН*. 31.05.2018. URL: <https://www.unian.ua/politics/10137197-nato-dopomagaue-ukrajini-stvoriti-kiberpoligon-zsu.html> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

660. НАТО й США повинні не дозволити Росії задушити Україну – Шер.*Українська правда*. 27 жовтня 2003. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/27/2996142/> (Дата звернення, 12. 07. 2020).

661. НАТО має намір втілити в Україні пілотний проект, спрямований на створення ефективної системи запобігання повеням у Карпатському регіоні на річці Тиса. *Радіо свобода*. 06 серпня 2001. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/878906.html> (Дата звернення, 13.08. 2020).

662. НАТО не звертає уваги на те, що плівки Мельниченка можуть містити військову таємницю.*Українська правда*. 30 листопада 2001. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/11/30/2985496/> (Дата звернення 03.05.2020).

663. НАТО не скасує спільні навчання в зв'язку зі збройовим скандалом.*Корреспондент.net*. 3 жовтня 2002. URL: <https://cutt.ly/skLX02j> (Дата звернення, 12. 07. 2020).

664. НАТО посилить підтримку України в рамках трастових фондів. *Mind.ua. Фьючер Медіа*. 25 квітня 2019. URL: <https://mind.ua/news/20196491-nato-posilit-pidtrimku-ukrayini-v-ramkah-trastovih-fondiv> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

665. НАТО пропонує Україні направити солдат в Афганістан. *Корреспондент.net*. 12 лютого 2008. URL: <https://cutt.ly/8kLX52I> (Дата звернення 29.08. 2020).

666. НАТО створює п'ять трастових фондів для підтримки України – Столтенберг. *Громадське телебачення*. 15 грудня 2014. URL: <https://cutt.ly/bkLSeEJ> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

667. НАТО. *Офіц. сайт Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/mizhnarodni-naukovi-proekti/nato> (Дата звернення, 16. 08. 2020).

668. НАТО. Стамбульський саміт [Текст]. *Довідник читача*. Брюссель. 2004. 140 с.

669. Науковий вимір Альянсу: що змінили 20 років партнерства України з НАТО. *Європейська правда*. 26 грудня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/26/7075531/> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

670. Нахабність росіян у Феодосії. *Народна Воля*. №4, Скрантон ПА. 22 червня 2006. С. 5.

671. *Національна безпека і оборона*. Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/vydannia/zhurnal-natsionalna-bezpeka-i-oborona?showall=1> (Дата звернення, 29.09.2020).

672. Недзельський Ю. Програма «Партнерство заради миру» та особливості приєднання до неї України. *Політичний менеджмент*. ІПіЕНД. 2011. № 2. С. 136-146.

673. Недзельський Ю.О. Участь Збройних Сил України у програмі «Партнерство заради миру» (історичний огляд). *Воєнно-історичний вісник*. № 1(3). Київ, 2012. С. 135-144.

674. Никоноров О. Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області. 31 жовтня 2015. *Депозит*. URL: <https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000> (26.11.2018).

675. Новий вимір військової співпраці: що змінили 20 років партнерства України з НАТО. *Європейська правда*. 20 грудня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/20/7075336/> (Дата звернення 29.08. 2020).

676. Новий закон вводить стандарти НАТО щодо звань сержантів і скасовує прапорщиків (перелік звань). *Текст*. 17.10.2019. URL: <https://cutt.ly/CkLCFOa> (Дата звернення, 14.08.2020).

677. Новиков Е. Б. Україна – НАТО: необхідність та перспективи військово-економічного співробітництва. *Актуальні проблеми економіки*. 2003. № 12. С. 138-147.

678. Новини НАТО. *Видається Відділом громадської дипломатії штаб-квартири НАТО*. В-1110, Брюссель, Бельгія. № 3. 2004. 16 с. URL: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2004/0403.pdf> (Дата звернення, 29.09.2020).

679. Новини НАТО. *Видається Відділом громадської дипломатії штаб-квартири НАТО*. В-1110, Брюссель, Бельгія. № 1. 2005. 16 с. URL: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2005/0501.pdf> (Дата звернення, 29.09.2020).

680. Новини НАТО. *Видається Відділом громадської дипломатії штаб-квартири НАТО*. В-1110, Брюссель, Бельгія. № 2. 2007. 16 с.

681. Новини НАТО. *Видається Відділом громадської дипломатії штаб-квартири НАТО*. В-1110, Брюссель, Бельгія. № 1. 2008. 20 с. URL

<https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2008/0801.pdf> (Дата звернення, 29.09.2020).

682. Новини НАТО. *Видається Відділом громадської дипломатії штаб-квартири НАТО*. В-1110, Брюссель, Бельгія. № 2. 2009. 12 с.

683. Новообраний Президент України може ухвалити рішення про виведення українських миротворців з Іраку після перемоги на цьогорічних виборах. *Радіо Свобода*. 25 серпня 2004. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/919301.html> (Дата звернення, 07.06.2020).

684. Новосьолов О.В. Становлення російсько-українських культурних взаємин. *Третья международная научно-практическая конференция «Наука в информационном пространстве» (29-30 октября 2007)*. URL: <http://www.confcontact.com/2007nov/novoselov.php> (30.11.2018).

685. Одесский облсовет просит не проводить учения Си Бриз на территории области. *Корреспондент.net*. 22 марта 2009. URL: <https://cutt.ly/rkLViUI> (Дата звернення, 17.08.2020).

686. Одеська облрада просить Януковича не пускати до них НАТО. *Українська правда*. 12 травня 2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/05/12/5034681/> (Дата звернення, 17.08.2020).

687. Ознобищев С. Россия и НАТО в новых геополитических условиях. Ежегодник СИПРИ 2014: вооружения, разоружение и международная безопасность. Пер. с англ. *Институт мировой экономики и международных отношений РАН*. М.: ИМЭМО РАН, 1998 – 2014. 2015. С. 623-635.

688. Операції НАТО. Київ. *Знання*. України. 2007. 24 с.

689. Основні результати впровадження оборонної реформи. *Міністерство оборони України*. Влас. інф. та інформація газети *Міноборони України*. *Народна армія*. 20 липня 2017. URL: <https://cutt.ly/KkLViab> (Дата звернення, 14.08.2020).

690. Офіційний сайт НАТО.*North Atlantic Treaty Organization*. URL: <https://www.nato.int/> (Дата звернення, 28.09.2020).

691. Павленко Є. Янукович у Берліні: знову про ЄС, НАТО та Росію.*Deutsche Welle (DW)*. 28 лютого 2007. URL: <https://p.dw.com/p/AO8V> (Дата звернення, 11.01.2020).

692. Палій О. Навіщо Україні НАТО?. Київ.*Дніпро*. 2006. 144 с.; ілюстрації.

693. Парламент дозволив іноземним військам брати участь у навчаннях на території України.*Корреспондент.net*. 3 квітня 2003. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/243721-parlament-dozvoliv-inozemnim-vijskam-brati-uchast-u-navchannayah-na-teritoriyi-ukrayini> (Дата звернення, 14.08.2020).

694. Парламент увів українські війська до Іраку.*Українська правда*. 5 червня 2003. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/06/5/2994125/> (Дата звернення 29.08. 2020).

695. Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива? За загальною ред. О. І. Соскіна. Київ.*Інститут трансформації суспільства*. 2007. 336 с.

696. Партнерство заради миру: НАТО 1949 – 2017 рр. *Офіц. сайт Військово-морських сил України*. 23 лютого 2018. URL: <https://cutt.ly/GkLB4Th>(Дата звернення, 13.08. 2020).

697. Партнерство Україна-НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів. *Національна безпека і оборона.Центр Разумкова*. № 2-3 (131-132). 2012. С. 2-11.

698. Пасова Т. Позбуваючись міфів про НАТО.*Голос України*. 17 червня 2020. URL: <http://www.golos.com.ua/article/332048> (Дата звернення, 11.08.2020).

699. Пашук Ю., Проховник П., Федоренко В. Військово-історичні аспекти міжнародного військового навчання «Rapid trident-2019». *Військово-науковий вісник*. 2020. С. 3-18.

700. Перелік міжнародних військових навчань на території України на 2008. *УНІАН*. 07.04.2008. URL: <https://www.unian.ua/politics/108348-perelik-mijnarodnih-viyskovih-navchan-na-teritoriji-ukrajini-na-2008-r.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

701. Перепелиця Г. Оборонна реформа в Україні: зрушення чи гальмування? *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 8 (56). 2004. С. 20-22.

702. Перепелиця Г. Політичні маневри навколо маневрів військових. *День*. № 121. 15 липня 1997. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/politichni-manevri-navkolo-manevriv-viyskovih> (Дата звернення 08.08.2020).

703. Перепелиця Г. М., Голопатюк Л. С., Гончаренко М. Т. та ін. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. *Національний ін-т стратег. дослідж. при Адмін. Президента України ; Королівський ін-т міжнар. справ*. Київ. Стилос. 2002. 313 с.

704. Перепідготовка військовослужбовців у Чорноморському національному університеті імені Петра Могили продовжується! *Відділ зв'язків із громадськістю ЧДУ імені Петра Могили*. URL: <https://chmnu.edu.ua/perepidgotovka-vijskovosluzhbovtsiv/> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

705. Петерварі Н. Повінь у Закарпатті: і через рік жаба душить.... *УНІАН*. 26 серпня 2009. URL: <https://www.unian.ua/society/257617-povin-u-zakaratti-i-cherez-rik-jaba-dushit.html> (Дата звернення, 13.08.2020).

706. Петрів Н. Закарпаття найліпше вистояло проти повені завдяки... НАТО. *Radio свобода*. 08 серпня 2008. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1189337.html> (Дата звернення, 13.08.2020).

707. Петюр Р. Рішення про направлення українського контингенту до Іраку та його наслідки. *Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки*. № 4. 2014. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2602 (Дата звернення, 30.09.2020).

708. Печоріна Н. Актуальний огляд. про антинатовські виступи в Україні у контексті партнерства між Росією і НАТО. *Укрінформ*. 13 червня 2006. URL: <https://cutt.ly/tkLksJR> (Дата звернення, 11.01.2020).

709. Пивовар М. Результати та досягнення міжнародних відносин між Україною та НАТО. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи: матеріали учасників заочної науково-практичної конференції (Львів, 31 жовтня 2017 року)*. Львів: ННПП НУ «Львівська Політехніка». 2017. С. 150-153.

710. Пирожков С. І., Кресіна І. О., Кудряченко А. І., Шемшученко Ю. С. та ін. (ред. кол.) *Євроатлантичний вектор України: національна доповідь*. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Національна академія наук України. 2019. 328 с.

711. Північноатлантична рада визнала Україну Партнером з розширених можливостей. *Міністерство оборони України*. 12 червня 2020. URL: <https://cutt.ly/dkL1yQr> (Дата звернення, 15.10.2020).

712. Північноатлантичний альянс продовжує надавати допомогу Україні у вдосконаленні військової освіти. *Відділення спеціальних кореспондентів Інформагентства Міноборони (м. Харків). Офіц. сайт Міністерства оборони України*. 16 травня 2019. URL: <https://cutt.ly/YkL1awM> (Дата звернення, 11.08.2020).

713. Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура та відносини з Україною. *Навчальний посібник для студентів вищих*

навчальних закладів, слухачів магістерської підготовки за напрямом «Державне управління» та системи підвищення кваліфікації державних службовців. Кол. авт.; за заг. ред. проф. Д. і. Дзвінчука. Івано-Франківськ. Місто Нв. 2013. 592 с.

714. Підготовка сил безпеки Іраку. *Новини НАТО*. № 1. Брюссель, Бельгія 2005. 16 с.

715. Підготовка України до вступу до НАТО: перспективи якісних зрушень. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 7(43), 2003. 80 с.

716. Підлісна О., Гуцуляк М. У Яворові стріляють. *Поступ*. №131 (987), 5-11 вересня 2002. URL: http://postup.brama.com/020905/131_3_3.html (Дата звернення, 14.08.2020).

717. Підсумки конференції ОДКБ: Центри пропаганди організації повинні бути у кожному населеному пункті. *Дзеркало тижня*. 14 січня 2011. URL: <https://cutt.ly/3kL1cAR> (Дата звернення, 17.01.2020).

718. Пленарні засідання 11 січня 2005 року. *Офіц. сайт Верховної Ради України*. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/3252.html (Дата звернення 29.08. 2020).

719. Погірко О. Воєнна доктрина України – нормативно-правове підґрунтя законодавчого забезпечення оборони держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 3(9). 2015. С. 18-24.

720. Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): *навч. посібник*. За заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ. ІПіЕНД ім. І. Ф. Ку-раса. 2012. 400 с.

721. Політичний контекст моніторингу. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 3 (87). 2007. С. 2-3.

722. Полтавець С. Миротворці: світовий досвід та українські перспективи на Донбасі. *Громадська думка про правотворення*. 2018. № 2 (146). С. 11–17. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2018/2.pdf> (Дата звернення 27.08. 2020).

723. Попов Э.А. Год Януковича. Север – Юг – Россия 2010. Ежегодник. Отв. ред. В.Г. Хорос. Москва: *ИМЭМО РАН*. 2011. С. 105-110.

724. Потапова І. Нова Річна національна програма Україна-НАТО зміна суті, а не форми. *UA: Ukraine Analytica*. № 4 (14). Київ. 2018. С. 34.35.

725. Поshedін О. Адаптація НАТО до сучасних викликів та механізми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. № 4 (43). С. 73-81.

726. Празький План дій Україна – НАТО. *Новини НАТО*. № 1, 2003. 16 с.

727. Президент підписав закон про скасування позаблокового статусу. *Український тиждень*. 29 грудня 2014. URL: <https://tyzhden.ua/News/126773> (Дата звернення, 16.04.2020).

728. Президент пропонує ВР допустити іноземні війська в Україну. *РБК-Україна*. 6 березня 2007. URL: <https://cutt.ly/8kL03Ib> (Дата звернення, 14.08.2020).

729. Президент України Леонід Кучма підписав указ «Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2004 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях». *Укрінформ*. 26 травня 2004. URL: <https://cutt.ly/KkL07Mz> (Дата звернення, 14.08.2020).

730. Призначено нового директора Центру НАТО в Києві. *День*. №58. (2002). URL: <https://cutt.ly/skL2rWY> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

731. Прийдун С. Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник*

наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С. 106-114.

732. Прийдун С. Становлення та розвиток політико-дипломатичних відносин України та НАТО: 1992-1994 рр. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 69 міжнародної наукової конференції 29 квітня 2016 р.* Харків. 2016. С. 141-143.

733. Прийдун С.В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015). *Дис. ... кандидата історичних наук. 07.00.02 – всесвітня історія, 03 – гуманітарні науки.* Тернопіль, 2019. 302 с.

734. Притула В. «Сі Бриз» повертається до України. *Радіо Свобода.* 20 травня 2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2047112.html> (Дата звернення 24.08.2020).

735. Притула В. Особливий «Сі бриз-2011». *Радіо Свобода.* 19 червня 2011. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24239553.html> (Дата звернення 24.08.2020).

736. Притула В. Розпочалися українсько-американські військові навчання «Сі бриз-2010». *Радіо Свобода.* 12 липня 2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2097112.html> (Дата звернення 24.08.2020).

737. Пріоритети трасових фондів НАТО з підтримки України – інфографіка. *Європейська правда.* 24 грудня 2014. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/12/24/7029138/> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

738. Програма НАТО з перепідготовки – курси англійської мови для колишніх військовослужбовців. *Офіц. сторінка. Британська Рада в Україні.* URL: <https://www.britishcouncil.org.ua/NATO-english-courses> (Дата звернення, 11.08.2020).

739. Проект демілітаризації. *Новини НАТО*. №1. Брюссель, Бельгія 2003. 16 с. URL: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2003/0301.pdf> (Дата звернення 05.09.2020).

740. Протест в Одесі проти військових навчань Сі Бриз. *BBC Україна*. 05 липня 2007. URL: <https://cutt.ly/3kL2zEX> (Дата звернення, 14.08.2020).

741. Проховник П.М. Історія міжнародних військових навчань «Швидкий тризуб» як приклад військового співробітництва України – НАТО. *Воєнно-історичний вісник*. № 1(35). 2020. С. 48-57.

742. ПСПУ попросит міжнародные организации запретить учения Си-бриз-2009. *Фокус*. 06 февраля 2009. URL: <https://focus.ua/politics/34508> (Дата звернення, 17.08.2020).

743. Пулим О.В. Миротворча місія збройних сил України на Балканах у складі сил ЮНПРОФОР (1992–1995). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2000. №408. С. 154-159.

744. ПундаЮ. В., КозинецьІ. П., Клименко В. С. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика України: *Підручник. НУОУ ім. Івана Черняхівського*. Київ., 2020. 328 с.

745. Путін – Бушу: «Україна – це не держава». *Українська правда*. 7 квітня 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/> (Дата звернення, 12.01.2020).

746. Работяжев Н., Соловьев Э. Украинский кризис: между политикой идентичности и геополитикой. *Россия и новые государства Евразии*. 2017. № 3. С. 9-28.

747. Рада відмовилася пускати в Україну іноземних військових, у тому числі – російських. *Корреспондент.net*. 4 квітня 2007. URL: <https://cutt.ly/tkL2TMB> (Дата звернення, 16.08.2020).

748. Рада скасувала позаблоковий статус України. *Європейська правда*. 23 грудня 2014. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/12/23/7029095/> (Дата звернення, 16.04.2020).

749. Рада скасувала позаблоковий статус України. *УНІАН*. 23.12.2024. URL: <https://www.unian.ua/politics/1025042-rada-skasuvala-pozablokoviy-status-ukrajini.html> (Дата звернення, 16.04.2020).

750. Радковець Ю. «Кавказ-2016»: Російський сценарій війни з Україною і з НАТО. *Укрінформ*. 30.09.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2092427-kavkaz2016-rosijskij-scenarij-vijni-z-ukrainou-i-z-nato.html> (Дата звернення 25.08.2020).

751. Раф енд реді 2004. *Офіц. сайт. Державної служби України з надзвичайних ситуацій*. URL: <https://www.dsns.gov.ua/ua/RAF-END-REDI-2004.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

752. Регіонал та экс-президент очолили антинатовський рух. *Українська правда*. 22 червня 2006. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2006/06/22/3121642/> (Дата звернення, 11.01.2020).

753. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування щодо членства України в НАТО та ЄС. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2 квітня 2008. URL: <https://cutt.ly/5kL2G79> (Дата звернення, 14.08.2020).

754. Реформування сектору безпеки України. *Матеріали міжнародної конференції (Київ, 27-28 травня 2004). Національний інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, Київ. 2004. 317 с.*

755. Резков М.І. Українсько-румунський конфлікт навколо острова Зміїний. *Ретроспективний аналіз*. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/09/15.htm> (Дата звернення, 11.01.2020).

756. Рибалка С.В. Особливості формування і функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні. *Грані. Political Science. Політологія*. № 8 (124) серпень 2015. С. 47-52.

757. РибицькаЮ. Візит послів НАТО до Дніпропетровська відбувся на тлі масових акцій. *Радіо Свобода*. 17 червня 2008. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1140197.html> (Дата звернення, 11.01.2020).

758. Рівень підтримки громадянами вступу України до ЄС та НАТО (січень 2020р. соціологія). *Разумков Центр*. 31 січня 2020. URL: <https://cutt.ly/wkL4x6j> (Дата звернення, 30.09.2020).

759. Рішення НАТО щодо проведення політики відкритих дверей. *Організація Північноатлантичного договору. Офіц. сайт*. 3 квітня 2008. URL: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/updates/2008/04-april/u0403h.html> (Дата звернення, 11.01.2020).

760. Розпочинається українсько-польське командно-штабне навчання «Співдружність-2005. *КуПол*. 28.03.2005. URL: <https://cutt.ly/6kL4PfB> (Дата звернення, 16.08.2020).

761. Росія проводить масштабні військові навчання в окупованому Криму і на півдні після перемоги Путіна. *Радіо Свобода*. 20 березня 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29111737.html> (Дата звернення 25.08.2020).

762. Росія різко критикує військові навчання НАТО і нарощує власні. *Українська правда*. 10 березня 2015. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/03/10/7060987/> (Дата звернення 25.08.2020).

763. РудьБ. Замінник НАТО для Києва. *Закон і Бізнес*. №30 (965). URL: https://zib.com.ua/ua/261-zaminnik_nato_dlya_kiva.html (Дата звернення, 17.01.2020).

764. Рябих В. Український прорив: Безпека й оборона. *Укрінформ*. 23.08.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3085312-ukrainskij-proriv-bezpeka-j-oborona.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

765. Сааков В. Генсек НАТО закликав до швидких реформ Збройних сил України. *Deutsche Welle*. 08.03.2016. URL: <https://p.dw.com/p/1I9OQ> (Дата звернення, 14.08.2020).

766. Савицький О. 5 фактів про особливе партнерство між Україною та НАТО. *Deutsche Welle*. 09.07.2017. URL: <https://p.dw.com/p/2fylA> (Дата звернення, 14.08.2020).

767. Савицький О. У Феодосії триває боротьба за «Крим без НАТО». *Deutsche Welle*. 31.05.2006. URL: <https://p.dw.com/p/8Y2z> (Дата звернення, 14.08.2020).

768. Савченко С. Фінансові інструменти міжнародного науково-технічного співробітництва. *Причорноморські економічні студії*. № 15. 2017. С. 26-30.

769. Сальнікова О., Клименко В., Грищенко В. Аналіз результатів Варшавського саміту НАТО та їх вплив на врегулювання конфлікту на Сході України. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. №2 (58), 2017. С. 102-107.

770. Саміт НАТО завершено – 2005-02-22. *Голос Америки*. 22 лютого 2005. URL: <https://www.golosameriki.com/a/a-33-a-2005-02-22-1-1/657663.html> (Дата звернення, 11.01.2020).

771. Саміт у Празі: весна для України, зима для Кучми. *Українська правда*. 22 листопада 2002. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2002/11/26/2991772/> (Дата звернення, 12.07.2020).

772. Сампан І. Спільні навчання ЗСУ і НАТО. Які країни президент допустив на українські полігони? *112.ua*. 31.01.2018. URL:

<https://ua.112.ua/statji/spilni-navchannia-zsu-i-nato-yaki-krainy-prezydent-dopustyv-na-ukrainski-polihony-431165.html> (Дата звернення 25.08.2020).

773. Светлицький С. Міжнародні навчання НАТО «Кооператив партнер– 2003». *УНІАН*. 27.06.2003. URL: <https://photo.unian.ua/photo/7268-mezhdunarodnye-ucheniya-nato-kooperativ-partner-2003> (Дата звернення, 14.08.2020).

774. Серед львівських студентів пропагують НАТО. *Zaxid.Net*. 25 березня 2009. URL: https://zaxid.net/sered_lvivskih_studentiv_propaguyut_nato_n1074573/amp (Дата звернення, 12.09.2019).

775. Сидоренко Ю. Так НАТО чи ОДКБ? *Українська правда*. 30 серпня 2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/08/30/5342169/> (Дата звернення, 17.01.2020).

776. Симоненко П. Роль натовського буфера Україне ні к чому. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 9 (81). 2006. С. 16-17.

777. Сірук М. Підтримка України Альянсом є дійсно результативною. *День*. 06 лютого 2020. URL: <https://cutt.ly/ckL1mWa> (Дата звернення, 13.08.2020).

778. Сірук М. Як реформується українська армія. *День*. № 92. 19 травня 2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/yak-reformuyetsya-ukrayinska-armiya> (Дата звернення, 14.08.2020).

779. Скоростецький В. У 1995 році на Львівщині уперше висадився десант солдатів НАТО. *АрміяInform*. 10 вересня 2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/09/u-1995-rozci-na-lvivshhyni-upershe-vysadyvsya-desant-soldativ-nato/> (Дата звернення, 17.08.2020).

780. Скоростецький В., Грень Т. Міжнародні навчання «Rapid Trident – 2019» завершено! *Міністерство оборони України*. 28. 09. 2019. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/28/rapid-trident-2019%E2%80%B3-zavershenov/> (Дата звернення 25.08.2020).

781. Словаччина в НАТО. *Довідник*. Видано Міністерством закордонних справ Словацької Республіки, Управлінням з питань політики безпеки, у співробітництві з Міністерством оборони Словацької Республіки. URL:

https://www.mzv.sk/documents/30297/2454118/SR+v+NATO_UJ.pdf/e29a72e-e-0e5e-46b7-a2a9-ad060fab3e7e (Дата звернення, 10.04. 2020).

782. Снігур О. «Морський бриз» з бризками слини. *Укррудпром*. 15 липня 2008. [Україна молода, №128, 15 липня 2008]. URL: <http://www.ukrrudprom.com/digest/dcfgfggbggb150708.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

783. Соколюк С. Зрив навчань «Сі Бриз-2006» – репетиція «гібридної» війни Росії проти України. *QHA Агентство «Кримські новини»*. 28 лютого 2016. URL: <http://old.qha.com.ua/ua/analitika/zriv-navchan-quot-si-briz2006-quot-repetitsiya-quot-gibridnoi-quot-viini-rosii-proti-ukraini/4895/> (Дата звернення, 17.08.2020).

784. Соколюк С. Репетиції гібридної війни Росії проти України в Криму та Севастополі як вияв політики тоталітаризму. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті : *збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 11–12 червня 2020 року*, Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького. 2020. С. 372–377.

785. Соловьев Э. Украинская рулетка в трансформации российско-американских отношений. *Россия и новые государства Евразии*. 2014. № 4. С. 34-51.

786. Солодкий С. Гасіння пожежі. *День*. №103. 27 червня, 2006. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/gasinnya-pozhezhi> (Дата звернення, 14.08.2020).

787. Солодкий С. НАТО і українці. Чи має значення громадська думка? *Україна-НАТО: діагностика партнерства. Інститут світової політики.* 2015. С. 33-41.

788. Солонина Є. Реформи в Міноборони: перезавантаження чи згортання. *Радіо Свобода.* 13 квітня 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30550934.html> (Дата звернення, 15.10.2020).

789. Соціальні протести для влади гірші за політичні мітинги опозиції. *Українська Гельсінська спілка з прав людини.* 13.09.2004. URL: <https://cutt.ly/akL7R4E> (Дата звернення, 07.06.2020).

790. Співпраця Україна – НАТО у галузі оборони та безпеки. *Офіц. сайт Міністерства закордонних справ України.* URL: <https://nato.mfa.gov.ua/en/ukraine-and-nato/nato-ukraine-cooperation-field-defence-and-security> (Дата звернення, 14.08.2020).

791. Співробітництво в сфері науки та охорони довкілля. *Офіц. сайт Міністерства закордонних справ України.* URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/spivrobotnictvo-v-sferi-nauki-ta-ohoroni-dovkillya> (Дата звернення, 16. 08. 2020).

792. Співробітництво у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру. *Місія України при НАТО.* URL: <https://cutt.ly/vkL7Awf> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

793. Співробітництво Україна – НАТО у сфері економіки. *Офіц. сайт Міністерства закордонних справ України.* URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/spivrobotnictvo-ukrayina-nato-u-sferi-ekonomiki> (Дата звернення, 16. 08. 2020).

794. Співробітництво Україна – НАТО. *Міністерство енергетики України. Офіц. сайт.* 10.04.2018. URL: <https://cutt.ly/4kL7Fdn> (Дата звернення, 11.08.2020).

795. Співробітництво Україна-НАТО: позиції та оцінки громадян.*Національна безпека і оборона. Центр Разумкова.* № 9 (103). 2008. С. 16-20.

796. Спільна Європейська політика безпеки і оборони: якою вона буде?*Національна безпека і оборона. Центр Разумкова.* № 9 (21), 2001. 56 с.

797. Спільні італійсько-українські військові навчання «Скіфія-2002» розпочалися сьогодні на полігоні «Широкий Лан» під Миколаєвом.*Радіо Свобода.* 17 липня 2002. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/892098.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

798. Спогади командира 240 осб (Укрбат-1) полковника Мовчанюка С. «Події в н.п. Сребрениця та н.п. Жепа, Боснія та Герцеговина, 1995рік».*Українские миротворцы в Югославии. Центр миротворчества.* URL: <https://cutt.ly/fkL5f9b> (Дата звернення 27.08. 2020).

799. Ставлення українців до НАТО: актуальні тенденції, приховані мотивації та завдання на майбутнє.*Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Громадська думка.* № 30. Київ: 2017. 15. с.

800. Стан і напрями професіоналізації Збройних Сил України: позиції політиків і фахівців. *Національна безпека і оборона.Центр Разумкова.* № 5 (99). 2008. С. 51-59.

801. Старший лейтенант ВВ Ігор Кіналь, який загинув у Косовому (фото).*УНІАН.* 19.03.2008. URL: <https://cutt.ly/nkL5Lki> (Дата звернення 28.08. 2020).

802. Стаховський Д. Політичні аутсайтери об'єдналися проти НАТО. *УНІАН.* 21 липня 2006. URL: <https://cutt.ly/QkL0fUc> (Дата звернення, 11.01.2020).

803. Стевенс Н. Залучення українських воїнів до врегулювання міжнародних конфліктів в 1991 – 2004 рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* № 12. 2007. С. 471-484.

804. Стенограма засідання Верховної Ради України. Засідання N26 (ранкове), 23 жовтня 2003 року, 10.00 година. URL: <https://cutt.ly/wkL6sVE> (Дата звернення, 24.06.2020).

805. Стенограма засідання Верховної Ради України. Засідання двадцять восьме. 24 березня 1999 року. 10 година. URL: <https://cutt.ly/skL5NR7> (Дата звернення 27.08. 2020).

806. Стенограма засідання Верховної Ради України. Засідання сорок п'яте. 11 травня 2004 року, 16.00 година. URL: <https://cutt.ly/GkL50RQ> (Дата звернення, 14.08.2020).

807. Стенограма засідання Верховної Ради України. Засідання тридцять друге. 26 березня 1999 року. 10 година. URL: <https://cutt.ly/CkL55II>(Дата звернення 27.08. 2020).

808. Стенограма пленарного з Верховної Ради України. Засідання п'ятдесят п'яте, 5 червня 2003 року. 10.00 година. URL: <https://cutt.ly/okL6zMe>(Дата звернення 29.08. 2020).

809. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. Засідання сьоме, 19 вересня 2006 року, 10.00 година. URL: <https://cutt.ly/akL6nOO> (Дата звернення, 11.01.2020).

810. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. Засідання тринадцяте, 19 лютого 1999 р. 10 година. URL: <https://cutt.ly/tkL6W3L> (Дата звернення 03.10.2020).

811. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. Засідання четверте, 9 лютого 2006 року, 10.00 година. URL: <https://cutt.ly/CkL6UjY> (Дата звернення, 11.01.2020).

812. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. Засідання шістнадцяте, 3 березня 1999, 16 година. URL: <https://cutt.ly/QkL6PxR>(Дата звернення 03.10.2020).

813. Степанюк О. Центру інформації та документації НАТО в Україні вже 23 роки. *АрміяInform*. 7 Травня 2020. URL: <https://cutt.ly/rkZiCva> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

814. Степовик М. Янукович ліквідував комісію з підготовки України до вступу в НАТО. *Deutsche Welle*. 5 квітня 2010. URL: <https://p.dw.com/p/MnUJ> (Дата звернення, 17.01.2020).

815. Стецюк М. В Одесі розпочала роботу заключна конференція по підготовці до навчання «Сі бриз-2001». *Укрінформ*. 30 травня 2001. URL: <https://cutt.ly/Xknkt17> (Дата звернення, 14.08.2020).

816. Стислий огляд допомоги НАТО Україні. *Видання підготовлено Фондом «Ініціатива з дослідження східноєвропейської безпеки» за сприяння та фінансової підтримки Центру інформації та документації НАТО в Україні*. Київ. 2017. 12 с.

817. Сунгуровський М. Дефіцит безпеки: чинники, тенденції, роль експертного співтовариства у подоланні. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 2 (106). 2009. С. 21-27.

818. Сунгуровський М. Оборонно-промисловий комплекс України: проблемні питання розвитку. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 8 (56). 2004. С. 37-43.

819. Сунгуровський М. Україна-НАТО: результати очікувань. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 9 (81). 2006. С. 2-9.

820. Сушко О. Кампанія «Анти-НАТО»: передвиборчий карнавал та інструмент реваншу. *Українська правда*. 21 грудня 2005. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2005/12/21/3040581/> (Дата звернення, 11.01.2020).

821. Сушко О., Горбач В., Козій І. (авт. Колектив) Історія та поточний момент відносин Україна-НАТО: впровадження «позаблоковості» та наслідки. *Аналітична робота*. URL: <https://cutt.ly/ykmBsvt> (Дата звернення, 07.06.2020).

822. Танасійчук О. На Яворівському полігоні розпочинаються українсько-британські навчання. *Укрінформ*. 15 червня 2001. URL: <https://cutt.ly/ckQeZYy> (Дата звернення, 14.08.2020).

823. Танасійчук О. Навчання «Щит миру – 2000» вперше проходять на територіях трьох держав. *Укрінформ*. 17.03. 2000. URL: <https://cutt.ly/1kQtyK6> (Дата звернення, 14.08.2020).

824. Танасійчук О. Офіцери НАТО оцінюють готовність Яворівського полігону до багатонаціональних навчань «Щит миру-2000». *Укрінформ*. 8 лютого 2000. URL: <https://cutt.ly/1kLBZU9> (Дата звернення, 14.08.2020).

825. Танасійчук О. Поглиблення міжнародної співпраці Міністерства оборони України відповідає національним інтересам держави. *Укрінформ*. 23.10.2000. URL: <https://cutt.ly/ykL0wW7> (Дата звернення 28.08.2020).

826. Танасійчук О. Представники 12 країн-членів та партнерів НАТО зібралися в Ужгороді для проведення міжнародних навчань «Закарпаття-2000». *Укрінформ*. 25.09.2000. URL: <https://cutt.ly/VkL0B4T> (Дата звернення, 14.08.2020).

827. Тарасюк Б. Ідейна криза зовнішньої політики зберігатиметься, доки не з'являться механізми виявлення національних інтересів. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. №9, 2004. С. 30.

828. Тодоров І. Річна національна програма як інструмент євроатлантичної інтеграції України. *UA: Ukraine Analytica*. № 4 (14). Київ. 2018. С. 28-33.

829. Токар М. Регіональна політична еліта: тенденції творення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія*. № 13, 2009. С. 297-299.

830. Толока І.В. (за заг. редакцією) Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. *Тези*

доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, ад'юнктів, слухачів, курсантів і студентів. Київ. ВІКНУ. 2018. 366 с.

831. Трастові фонди НАТО в Україні: не мільярди, а мільйони. *ВСС Україна*. 4 червня 2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-40276214> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

832. Три міністри оборони Президента Януковича. *Слово і Діло*. 6 грудня 2013. URL: <https://www.slovoidilo.ua/articles/798/2013-12-06/ministry-oborony-viktora-yanukovicha-sravnitelnaya-harakteristika.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

833. Тригуб П.М. Питання європейської та євроатлантичної інтеграції України в період світової економічної кризи (2008-2010 рр.). *Чорноморський літопис*. № 1. 2010. С. 56-64.

834. Тристороннє українсько-польсько-британське польове тактичне навчання «Козацький степ-2003» відбудеться у серпні-вересні поточного року на полігоні «Широкий лан», що поблизу Миколаєва. *Укрінформ*. Київ. 25 березня 2003. URL: <https://cutt.ly/nkZqWbj> (Дата звернення, 14.08.2020).

835. Трофимович В. Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, № 26. 2017. С. 135-142.

836. Тузі. «Позаблоковий статус» України не віддаляє її від НАТО? *Радіо Свобода*. 16 липня 2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2101974.html> (Дата звернення, 17.01.2020).

837. Турченко Ю. Збройні Сили України: нелінійна еволюція конституційного органу. *Політичний менеджмент. ІПіЕНД*. №4. 2010. С. 140-148.

838. У Брюсселі поки що побоюються говорити про перспективи України на вступ до ЄС. *Радіо Свобода*. 14 вересня 2006. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/951340.html> (Дата звернення, 11.01.2020).

839. У Великій Британії тривають тристоронні навчання «Козацький Степ-2001». *Укрінформ*. 6 вересня 2001. URL: <https://cutt.ly/nkZqHVR> (Дата звернення, 14.08.2020).

840. У генштабі розповіли про особливість цьогорічних військових навчань Saber Guardian/Rapid Trident.5 *канал*. 20.07.2015. URL: <https://cutt.ly/VkZqZVe> (Дата звернення 25.08.2020).

841. У Житомирі відбулося урочисте закриття багатонаціонального командно-штабного навчання «Кленова Арка – 2019». *Міністерство оборони України*. 8 листопада 2019. URL: <https://cutt.ly/ykZqBuX> (Дата звернення 25.08.2020).

842. У Житомирі розпочалися військові навчання «Козацький степ – 2006». *Телеканал ВІК*. 05 вер. 2006. URL: <http://www.trkvik.tv/posts/uzhytomyri-rozpochalysia-viiskovi-navchannia-kozatskyi-step-2006> (Дата звернення, 14.08.2020).

843. У Косово обстріляли наших миротворців (ФОТО). *Український тиждень*. 17 березня 2008. URL: <https://tyzhden.ua/News/8408> (Дата звернення 28.08. 2020).

844. У Косовому обстріляли українських миротворців. *Українська правда*. 17 березня 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/03/17/3395769/> (Дата звернення 28.08. 2020).

845. У Криму побилися прихильники і противники НАТО. *Радіо Свобода*. 22 червня 2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/965655.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

846. У Криму протестують проти міжнародних навчань «Сі Бриз-2006». *Deutsche Welle*. 05.06.2006. URL: <https://p.dw.com/p/AMRa> (Дата звернення, 14.08.2020).

847. У Криму розпочалася амфібійно-берегова фаза міжнародних навчань «Щит миру-2005». *Укрінформ*. 03.08.2005. URL: <https://cutt.ly/tkZq44v> (Дата звернення, 16.08.2020).

848. У Литві тривають міжнародні військові навчання «Залізний вовк – 2019» за участю 11 країн НАТО. *Міністерство оборони України*. 8 листопада 2019. URL: <https://cutt.ly/7kZwqbp> (Дата звернення 25.08.2020).

849. У Львівській області розпочинаються українсько-американські навчання. *Bigmir*. 25 вересня 2009. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/185538> Дата звернення, 17.08.2020).

850. У Міноборони запевняють, що мітинги проти «Сі Бриз» їм не заважають. *Ліга. Новости*. 24.07.2008. URL: <https://cutt.ly/CkZwynA> (Дата звернення, 16.08.2020).

851. У Міноборони розповіли про участь українських військових у міжнародних навчаннях. *Радіо Свобода*. 10 серпня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vijskovi-navchannia/30103250.html> (Дата звернення 25.08.2020).

852. У Польщі розпочалися українсько-польсько-британські навчання з приборкання екстремістів. Західна інформаційна корпорація ZIK. 5 вересня 2008. URL: https://zik.ua/news/2008/09/05/u_polshchi_rozpochalysya_ukrainskopolskobrytanski_navchannya_z_pryborkannya_148922 (Дата звернення, 14.08.2020).

853. У РФ почалися масштабні військові навчання. *ВВС Україна*. 25 травня 2015. URL: <https://cutt.ly/HkZrr10> (Дата звернення 25.08.2020).

854. У Сполученому Королівстві стартували військові навчання «Козацький степ-2004». *Хрещатик*. 01.09.2004. URL: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/3297/art/20717.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

855. У Феодосії комуністи спалили прапор США з нагоди річниці перемоги над НАТО. *УНІАН*. 26.05.2007. URL:

<https://www.unian.ua/politics/47136-u-feodosiji-komunisti-spalili-prapor-ssha-z-nagodi-richnitsi-peremogi-nad-nato.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

856. У Хмельницькій обл. розпочалися роботи з утилізації стрілецької зброї та легкого озброєння. *РБК-Україна*. 16 січня 2007. URL: <https://cutt.ly/QkZtjOQ> (Дата звернення, 13.08. 2020).

857. У Хмельницькому центрі перепідготовки та соціальної адаптації відбувся випуск слухачів. *Офіц. сайт Міністерства оборони*. 10 грудня 2013. URL: <https://cutt.ly/xkZgcW6> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

858. Угорщина заблокує вступ України в НАТО через закон про мову – Сіярто. *LB.ua*. 4 грудня 2019. URL: <https://cutt.ly/3kZrUVs> (Дата звернення, 14.08.2020).

859. Угорщина продовжить блокувати засідання Україна-НАТО. *Укрінформ*. 10.03.2020. URL: <https://cutt.ly/LkZrDTU> (Дата звернення, 14.08.2020).

860. Україна – НАТО. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/centr-informaciyi-ta-dokumentaciyi-nato> (Дата звернення, 29.09.2020).

861. Україна – НАТО. Підсумки року: перспективи та очікування. *Укрінформ*. 03.12.2019. URL: <https://cutt.ly/hkZrXli> (Дата звернення, 13.08. 2020).

862. Україна в координатах глобальної та європейської безпеки. *Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 4 (115). 2010. С. 2-5.

863. Україна відправила військових для миротворчої місії в Косово. *Главком*. 9 червня 2020. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/ukrajina-vidpravila-viyskovih-dlya-mirotvorchoji-misiji-v-kosovo-685643.html> (Дата звернення 28.08. 2020).

864. Україна завершує виведення миротворчого контингенту з Іраку.*Deutsche Welle*. 27.12.2005. URL: <https://p.dw.com/p/AMZQ> (Дата звернення 29.08. 2020).

865. Україна і НАТО: на роздоріжжі.*НАТО Ревю*. 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2007/issue2/ukrainian/art2.html>(Дата звернення, 14.08.2020).

866. Україна не зможе швидко виконати умови вступу до НАТО–екс-генсек.*Українська правда*. 25 листопада 2014. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/11/25/7028115/> (Дата звернення, 17.01.2020).

867. Україна отримає майже 25 млн євро на утилізацію зброї та боєприпасів.*Український тиждень*. 25 вересня 2011. URL: <https://tyzhden.ua/News/31346> (Дата звернення, 13.08. 2020).

868. Україна та НАТО підписали низку документів про співпрацю.*Офіц. сайт Місії України при НАТО*. 22 вересня 2015. URL: <https://cutt.ly/tkZtkyt> (Дата звернення, 16.04.2020).

869. Україна та НАТО планують провести навчання з реагування на надзвичайні ситуації під час Євро-2012.*Офіц. сайт Місії України при НАТО*.URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/606-ukrajina-ta-nato-planujuty-provesti-navchannya-z-reaguvannya-na-nadzvichajni-situaciji-pid-chas-jevro-2012> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

870. Україна хоче від НАТО ексклюзивності.*Українська правда*. 30 листопада 2001. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/11/30/2985502/> (Дата звернення, 11.01.2020).

871. Україна-НАТО: діагностика партнерства. *Аналітична записка. Інститут світової політики*. Київ. 2015. 50 с.

872. Україна-НАТО: результати очікувань.*Національна безпека і оборона. Центр Разумкова*. № 9(81), 2006. 52 с.

873. Україна-Угорщина: які конфлікти виникали між державами у 2014-2020. *Слово і діло*. 29 жовтня 2020. URL: <https://cutt.ly/ekZtWyA> (Дата звернення 29.11. 2020).

874. Український контингент в Афганістані не залучатимуть до бойових дій – РНБО. *Інтерфакс-Україна*. 24. 11. 2009. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/25970.html>

875. Український миротворчий контингент – на Балканах. *Укрінформ*. 19.01.2016. URL: <https://cutt.ly/XkZtP3H> (Дата звернення 27.08. 2020).

876. Українським миротворцям у Косові довірили перепускний режим на кордоні з Македонією. *Українці у Португалії – Спілка Українців у Португалії*. 3 березня 2010. URL: <https://www.spilka.pt/index.php/3-novini-v-ukrayini/novynu-ukraina/873-2010-03-03-23-36-13> (Дата звернення 28.08. 2020).

877. Українські військові отримують цивільні спеціальності. *Укрінформ*. 09.06.2000. URL: <https://cutt.ly/HkZtMvv> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

878. Українські військові працюватимуть в Афганістані спільно з італійцями. *Укрінформ*. 07.08.2013. URL: <https://cutt.ly/1kZt2V4> (Дата звернення 29.08. 2020).

879. Українські й молдавські військові вчаться діяти в зоні етнічного конфлікту. *УНІАН*. 08.07.2008. URL: <https://www.unian.ua/politics/128601-ukrajinski-y-moldavski-viyskovi-vchatsya-diyati-v-zoni-etnichnogo-konfliktu.html> (Дата звернення, 16.08.2020).

880. Українські медики завершують участь в місії МССБ в Афганістані. *Місія України при НАТО*. 25 лютого 2014. URL: <https://cutt.ly/PkZt7FK> (Дата звернення 29.08. 2020).

881. Українські миротворці в Іраку приготувалися до забезпечення святкування місяця Рамадан. *Укрінформ*. 27.10.2003. URL: <https://cutt.ly/NkZydnc> (Дата звернення 29.08. 2020).

882. Українські миротворці в республіці Ірак відкрили рахунок успішно виконаних операцій. *Укрінформ*. 26.08.2003. URL: <https://cutt.ly/AkZyUw1> (Дата звернення 29.08. 2020).

883. Українські миротворці виступають по іракському телебаченню. *Українська правда*. 21 серпня 2003. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/08/21/2995078/> (Дата звернення 29.08. 2020).

884. Українські миротворці з Косово вирушать воювати на Донбас. *Корреспондент.net*. 16 серпня 2014. URL: <https://cutt.ly/DkZy6UB> (Дата звернення 28.08. 2020).

885. Українські миротворці й надалі залишатимуться у складі коаліційних сил в Іраку. *Радіо Свобода*. 30 квітня 2004. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/915291.html> (дата звернення, 30.08.2020).

886. Українські миротворці прибудуть до Скоп'є сьогодні вночі. *Укрінформ. ДІНАУ*. Київ. 26.08.1999. URL: <https://cutt.ly/ckZudcX> (Дата звернення 28.08. 2020).

887. Українсько-американське навчання «Щит миру-2005» почалося у Києві. *Укрінформ*. 13.07.2005. URL: <https://cutt.ly/NkZuxWQ> (Дата звернення, 16.08.2020).

888. Україну замість НАТО поведуть в ОДКБ? *Forum*. 15.07.2010. URL: <https://for-ua.com/article/424101> (Дата звернення, 17.01.2020).

889. Українці очима поляків: молодші православні брати. *Alter Idea*. URL: <http://alter-idea.info/?p=36141> (04.12.2018).

890. Українцям «прочищатимуть мізки» пострадянським аналогом НАТО. *Zaxid.Net*. 15 липня 2010. URL:

https://zaxid.net/ukrayintsyam_laquoprochishhatimut_mizkiraquo_postradyansk_im_analogom_nato_n1106840 (Дата звернення, 17.01.2020).

891. Укроборонпром. Аналіз діяльності за період 2014-2017. URL: <https://cutt.ly/jkZuTmI>(Дата звернення, 13.08. 2020).

892. Унікальні програми та реакція на фейки Росії: інтерв'ю з ексглавою інфоцентру НАТО Маронковою. *Канал 24*. 8 жовтня 2020. URL: https://news.24tv.ua/unikalni-programi-reaktsiya-feyki-rosiyi-novini-rosiyi-i-ukrayini_n1431584 (Дата звернення, 29. 10. 2020).

893. Урочиста церемонія закриття Sea Breeze-2019 відбулася в Одесі. *Укрінформ*. 12.07.2019. URL: <https://cutt.ly/3kZiwFo> (Дата звернення 25.08.2020).

894. Усова Л. С. Политика евроатлантической интеграции Украины в контексте российско-украинских отношений (конец XX-начало XXI вв.). *Автореф. дис. ... кандидата исторических наук. Москва*. 2011. 22 с.

895. Учасники багатонаціональних навчань «Щит миру 2003» поклали квіти до солдатських могил на Пагорбі Слави у Львові. *Щоденний Львів*. 16.07.2003. URL: <https://old.dailylviv.com/news/14271> (Дата звернення, 14.08.2020).

896. Участь ЗС України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. *Офіц. сайт. Міністерства оборони України*. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/> (Дата звернення, 13.08. 2020).

897. Фактор Безпеки. *Канал 24*. URL: https://news.24tv.ua/faktor_bezpeki_tag6252/ (Дата звернення, 29. 10. 2020).

898. Федонюк С.В., Лажнік В.Й., Моренчук А.А. та ін. НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи. *Навчальний посібник*. Луцьк: Вежа. 2008. 258 с.

899. Фролов В., Устименко О. Особливості впровадження в ЗС України систем військового управління за принципами та стандартами НАТО. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень*

Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. 2018. № 3. С. 18-26.

900. Фурман К. Україна и НАТО: отношение власти и народа. *Современная Европа*. № 2 (38). 2009. С. 64-74.

901. Хабчук А. О. Інформаційно-пропагандистське та культурологічне забезпечення особового складу українського контингенту в Іраку 2003–2005 рр. *Військово-науковий вісник*. №17. 2012. С. 118-128.

902. Хабчук А. Підготовка миротворців у західному оперативному командуванні (1995–2005 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Вид. Національний військово-історичний музей України. 2010. 768 с.

903. Халупа І. Українські миротворці в Іраку. Що їм загрожуватиме в Іраку? Які перспективи розгортаються перед ними? *Радіо Свобода*. Київ-Прага, 22 липня 2003 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/905769.html> (Дата звернення 29.08. 2020).

904. Хахула Л.І. Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс. *Український історичний журнал*. 2015. №1. С. 92-107.

905. Хронологія відносин Україна – НАТО. *Офіц. сайт Міністерства закордонних справ України*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato> (Дата звернення, 17.01.2020).

906. Хронологія участі збройних сил України у заходах програми «Партнерство заради миру». *Радіо Свобода*. 09 червня 2006. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/946376.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

907. Цандер К. Концепція кадрової політики Збройних Сил України: реформування – вдосконалення – виклики. *Національна безпека і оборона*. Центр Разумкова. № 5 (99). 2008. С. 67-70.

908. Цедилина Е. Активизация НАТО на постсоветском пространстве. *Россия и новые государства Евразии*. 2019. № II (XLIII). С. 67-87.

909. Цедилина Е. Украина и НАТО: евроатлантические перспективы Украины. *Россия и новые государства Евразии*. 2018. № 4. С. 42-56.

910. Цедилина Е. Украина: старый курс нового президента. *Россия и новые государства Евразии*. 2020. № III (XLVIII). С. 25-38.

911. Центр інформації та документації НАТО. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/centr-informaciyi-ta-dokumentaciyi-nato> (Дата звернення, 29.09.2020).

912. Центр Сил спецоперацій ЗСУ отримав сертифікат НАТО. *Укрінформ*. 24.06.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2726848-centr-sil-specoperacij-zsu-otrimav-sertifikat-nato.html> (Дата звернення, 14.08.2020).

913. Цивільний вимір діяльності НАТО в Україні. *Офіц. сайт Україна-НАТО*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/civilnij-vimir-diyalnosti-nato-v-ukrayini> (Дата звернення, 16.08.2020).

914. Цього року ЗС України візьмуть участь у 14 міжнародних навчаннях. *Міністерство оборони України*. 16 березня 2020. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2020/03/16/czogo-roku-zs-ukraini-vizmut-uchastu-14-mizhnarodnih-navchannya/> (Дата звернення 25.08.2020).

915. Червоненко В., Виноградова І. 25 років стосунків України з Росією: як зникла дружба. *BBC Україна*. 14 лютого 2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38965793> (Дата звернення, 17.07.2020).

916. Чому російська весна в Україні превратилась в російську Сльота. *iPress*. 09 03 2014. URL: <https://cutt.ly/CkZoe8f> (Дата звернення, 05.11.2020).

917. Шабловский В.С. Отношения России и НАТО в контексте кризиса на Украине. *Постсоветские исследования*. Т. 2. № 2 (2019). С. 1032-1041.

918. Шандор В. Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очимабезпосереднього учасника подій) (М.І.Мушинка, Пряшів, Словаччина). *Український історичний журнал*. 2014. №3. С. 205-212.

919. Шатун В. Позаблоковий статус держави і українські реалії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Державне управління. 2014. Т. 239, Вип. 237. С. 131-144.

920. Швидка та невідкладна медична допомога українських військових лікарів в Афганістані. Українська Спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів): Кирило Кравченко, Сергій Мороз Головний військово-медичний клінічний центр «ГВКГ». URL: http://www.usva.org.ua/mambo3/index.php?option=com_content&task=view&id=2453 (Дата звернення 29.08. 2020).

921. Шелест Г. Миротворість під час війни. Перспективи миротворчої діяльності України. *Рада зовнішньої політики: «Українська призма»*. 04.02.2018. URL: <https://cutt.ly/Kkm7B65> Дата звернення, 14.08.2020).

922. Шелест Г. Миротворчість під час війни. *Перспектива*. Фонд імені Фрідріха Еберта | Представництво в Україні. Київ: 2018. 14 с.

923. Шерр Дж. Пережити важкі часи. Національна безпека і оборона. Центр Разумкова. № 2 (106). 2009. С. 28-30.

924. Шість багатонаціональних навчань пройде в Україні до кінця 2006 року, однак жодне з них не відбудуватиметься на Львівщині. *Агенція інформації та аналітики galinfo*. 31 травня 2006. URL: <https://cutt.ly/rkZoYXd> (Дата звернення, 17.08.2020).

925. Шкурко Д. Барбора Маронкова, директор Центру інформації та документації НАТО в Україні: ми багато навчилися в Україні у боротьбі з російськими міфами. *Укрінформ*. Київ-Брюссель. 11.10.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2556092-barbora-maronkova-direktor-centru-informacii-ta-dokumentacii-nato-v-ukraini.html> (Дата звернення, 11. 08. 2020).

926. Шпура М. І., Андріянова Н. М., Комолаєва Т. М. Аналіз оборонно-технічного співробітництва України з НАТО в рамках трастових фондів. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2016. № 3. С. 81-86.

927. Шталтовний О. Фарватер миру: відновлення навчань з Росією. *Бі-Бі-Сі*. Севастополь. 21 червня 2010. URL: <https://cutt.ly/9kZilic> (Дата звернення 24.08.2020).

928. Штефанюк А. Спогади українського миротворця, ветерана. *Міністерство у справах ветеранів України*. 29 травня 2020. URL: <https://cutt.ly/4kL5zaF> (Дата звернення 27.08. 2020).

929. Шульга Т.С. Українська націонал-демократія та кримське питання в першій половині 1990-х рр.: на роздоріжжі між *raison d'état* і демократичним ідеалом. *Український історичний журнал*. 2013. №4. С. 40-47.

930. Щодо зниження (часткової втрати) оборонного потенціалу України (протягом 2004-2014 рр.). *Експертне дослідження Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння (ЦДАКР)*. Травень 2014 року. URL: https://www.slideshare.net/cacds_ukraine/ss-35789013 (Дата звернення, 13.08. 2020).

931. Щорічний звіт 2014 Генерального секретаря. *НАТО*., 2015. 24 с.

932. Юрчак М. 25 років співпраці: фактор НАТО у відносинах України та Європейського союзу.*Збірник наукових праць: Україна–Європа–Світ*. 2016 . Вип. 17. С. 50–57.

933. Як продавали Кольчугу до Іраку.*Українська правда*. 15 квітня 2002. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2002/04/15/2988238/> (Дата звернення 03.05.2020).

934. Яковлев А.А. Питання євроатлантичної інтеграції в сучасному конституційному процесі України.*ScienceRise: Juridical Science*. № 3(9). 2019. С. 12-16.

935. Янукович підписав річну програму співпраці з НАТО.*Радіо Свобода*. 13 червня 2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25015567.html> (Дата звернення, 17.01.2020).

936. Януковича просять заборонити «Си-Бриз» в Криму.*Росбалт*. 6 апреля 2010. URL: <https://www.rosbalt.ru/ukraine/2010/04/06/726225.html> (Дата звернення, 17.08.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, визначених МОН України

1. Магомедов А.О. Політична взаємодія на шляху євроінтеграційних прагнень України та підтримка НАТО необхідних для цього реформ. / Література та культура Полісся. Вип. 94. Серія «Історичні науки». № 11 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 83-94 с.

2. Магомедов Андрій. Міжнародні військові навчання країн-членів НАТО за участю підрозділів Збройних сил України та програми Альянсу з підтримки миру в Україні. / Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 1 (15) [ред.колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2019. 37-44 с.

3. Магомедов А.О. Започаткування міжнародної кооперації на рівні «Україна – НАТО», історія, головні напрями та перспективні сфери розвитку партнерських відносин. / Література та культура Полісся. Вип. 99. Серія «Історичні Лб4 науки». № 11 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 87-96 с.

4. Магомедов Андрій. Становлення відносин Україна – НАТО в умовах зовнішньополітичних викликів безпеці України: 1990–і рр. / Соціум. Документ. Комунікація Серія «Історичні науки». Вип. 10. Переяслав-Хмельницький, 2020. 360-392 с.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних

5. Magomedov Andrii. The main directions of economic cooperation between Ukraine and NATO in the 21st century/ Three Seas Economic Journal. Volume 1. Number 3. – Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2020, P. 66-72

Публікації, які додатково висвітлюють наукові результати

6. Лепявко С.А., Магомедов А.О. Започаткування процесу співпраці на рівні «Україна-НАТО», його головні напрями та перспективні сфери розвитку партнерських відносин. / Науковий журнал. «Молодий вчений». № 6 (58) червень, 2018 р. 55-60 с.

7. Лепявко С.А., Магомедов А.О. Співробітництво у військовій сфері, як приклад практичної взаємодії на рівні «Україна-НАТО» в площині реальних військових загроз. / Науковий журнал. «Молодий вчений». № 6 (58) червень, 2018 р. 60-64 с.

Матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій

8. Магомедов Андрій. Взаємовідносини України і НАТО у російському науковому дискурсі / Етнічність. Націоналізм. Глобалізм: матер. міжнар. наук.-практ. онлайн конф. Переяслав (Україна) : Домбровська Я.М. 2020. 58-65 с.

9. Магомедов Андрій. Економічна сфера співпраці України з НАТО (1992-2019) / Реформування процесів публічного управління в сфері освіти та науки України у глобалізаційному та інформаційному суспільстві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 жовтня 2020 року) / за заг. ред. О.І. Пархоменко-Куцевіл. Переяслав, 2020. 123 - 132 с.

10. Магомедов Андрій. Гуманітарний вимір співробітництва України з НАТО / Наукові горизонти: зб. наук. праць / голов. ред. В.П.

Коцур; уклад. О.О. Луцик, НЗ4 Матеріали ІХ Всеукраїн. наук.-практич. конф. молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених» (26-27 листопада 2020 р.). Вип. ІХ. Переяслав (Київ. обл.), 2020. 28-31с.

11. Коцур В.В, Магомедов А.О. Суспільно-політичні трансформації в Україні 90-х рр. ХХ ст. та їх вплив на відносини Україна-НАТО. Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference «Trends and directions of development of scientific approaches and prospects of integration of Internet technologies into society» (February 23-26, 2021), Stockholm, Sweden. P 186-189.